

Gods openbaring de bron van godsdienst en wijsbegeerte voor het menschdom

<https://hdl.handle.net/1874/235124>

VOORLEZINGEN

ONDER

GESCHIEDENIS

DER OPVOEDING DES MENSCHDOMS
DOOR GOD

TOT OP DE KOMST VAN JEZUS CHRISTUS

DOOR

P. HCFSTEDE DE GROOT,
Hoogleeraar te Groningen.

~~DERDE DEEL.~~

TWEDE VERBETERDE UITGAVE.

mm 11898

F. oct.
1973

Van denzelfden Schrijver is mede verkrijgbaar :

VOORLEZINGEN

OVER DE
GESCHIEDENIS

DER

OPVOEDING DES MENSCHDOMS DOOR GOD

TOT OP DE KOMST VAN JEZUS CHRISTUS.

Tweede herziene druk.

T W E E D E E L E N.

Vroeger *f* 9.50 , thans *f* 4.90.

Het zelfde werk in postformaat zonder aantekeningen.

Vroeger *f* 2.90 , thans *f* 2.00.

DE OUD-CATHOLIEKE BEWEGING

in het licht der Kerkgeschiedenis.

Vroeger *f* 4.60 , thans *f* 2.90.

PROEVE EENER HERZIENING

DER

MEEST GEBRUIKELIJKE FORMULIEREN

DER

NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK.

Vroeger *f* 2.20 , thans *f* 1.50.

VOORLEZINGEN

OVER DE

GESCHIEDENIS

DER OPVOEDING DES MENSCHDOMS
DOOR GOD

TOT OP DE KOMST VAN JEZUS CHRISTUS

DOOR

P. HOFSTEDE DE GROOT,
Hoogleeraar te Groningen.

DERDE DEEL.

TWEEDE VERBETERDE UITGAVE.

GRONINGEN. — SCHOLTENS & ZOON. — 1885.

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0523 2545

F 801973

GODS OPENBARING

DE BRON VAN GODSDIENST EN WIJSBEGEERTE

VOOR HET MENSCHDOM

DOOR

P. HOFSTEDE DE GROOT,

Hoogleeraar te Groningen.

TWEDE VERBETERDE DEUK.

GRONINGEN. — SCHOLTENS & ZON. — 1885.

V O O R R E D E.

Onder de brandende vraagstukken van onzen tijd behoort dat naar den oorsprong van godsdienst en beschaving, van godgeleerdheid en wijsbegeerte. Men vraagt: Zijn deze allen uit *Gods openbaring?* of uit het *nadenken der menschen?* of uit *beiden?*

Velen zoeken met ernst naar een bevredigend antwoord, dewijl zij overtuigd zijn, dat daarvan voor onze kennis, godsdienst, deugd en voor geheel ons geestelijk welzijn onberekenbaar veel afhangt.

In vorige eeuwen was het bijna algemeene antwoord: uit Gods openbaring. Later werd het: uit beiden, uit Gods openbaring en der menschen nadenken. Thans luidt het bij zeer velen: uit der menschen nadenken alleen.

Nooit werd er echter, ten einde tot zekerheid te komen, genoeg acht gegeven op de overleveringen en getuigenissen, welke hieromtrent bij het meest ontwikkelde volk der Oudheid, de Grieken, bestaan, en op de vele verzekeringen en verklaringen hierover van zijn uitnemendsten tolk, Plato. En lette men op de Grieken en vooral op Plato, dan werden hunne uitspraken omtrent Gods openbaring als de bron van godsdienst en wijsbegeerte veelal verminkt en onkenbaar gemaakt.

Door nauwgezette studie, vooral van Plato, ben ik ten slotte tot het inzicht gekomen, dat en Plato en geheel de Grieksche wijsbegeerte en de gansche Oudheid zich op Gods openbaring beroepen als bron hunner hoogere kennis, en dat zij dit met recht doen.

Ik ben overtuigd, dat hoeveel gebrekkigs mijn pleidooi voor deze zienswijze moge aankleven, en hoe veel er in bijzonder-

heden in te verbeteren en aan te vullen zal zijn, nogtans de hoofdgedachte er van waar *is* en hoe langer zoo meer door onpartijdige en grondige wetenschappelijke nasporingen als waar *erkend* zal worden.

Hierdoor zal eene veel meer ware en heilzame beoefening der wereldgeschiedenis, der wijsbegeerte en der godgeleerdheid worden bevorderd, dan nu algemeen plaats vindt. Ik wenschte dit in het licht te stellen in een wetenschappelijk onderzoek, 't welk ten titel draagt:

GODS OPENBARING de bron van godsdienst en wijsbegeerte voor het menschdom.

En ook tot tweeden titel heeft:

GESCHIEDENIS der OPVOEDING des menschdoms door GOD. tot op de komst van Jezus Christus. Derde deel.

Dit werk sluit zich namelijk nauw aan bij de twee deelen van mijne *Geschiedenis der Opvoeding des menschdoms door God*, in 1846 voor 't eerst, in 1848 andermaal en, zonder de aantekeningen, in 1855 voor de derde maal uitgegeven. Het kan er als eene aanvulling van beschouwd worden.

Stuksgewijze is dit geschrift reeds sedert 1869 opgenomen in het Tijdschrift *Waarheid in Liefde*, doch nu verbeterd en aangevuld. Ook zijn in dat Tijdschrift nog verscheidene verhandelingen, die tot bevestiging van mijne zienswijze kunnen dienen,

Gemeenteleden, die mijn boek willen lezen, behoeven zich niet te laten weerhouden door de vrees, dat zij het niet zullen kunnen verstaan. Ik heb zoo duidelijk geschreven, dat elk beschaafde lezer mij gemakkelijk kan volgen.

Indien de geldelijke opbrengst grooter is, dan tot dekking der kosten vereischt wordt, zal het voordeel ten bate komen van het Nederlandsch Zendelinggenootschap. Dit behoeft en verdient krachtadige en veelzijdige ondersteuning. En misschien zullen Zendeling-kweekelingen hier het een en ander vinden, dat hun in hunne opleiding te stade komt.

GRONINGEN, Februari 1885.

P. HOFSTEDE DE GROOT.

I N H O U D.

EERSTE VOORLEZING.

De wijsbegeerte der Grieken eene bron van ontwikkeling niet *naast*, maar *uit* Gods openbaring. Plan van deze Voorlezingen. De Grieksche wijsbegeerte gebouwd op Gods openbaring. Bewijs uit Pythagoras, Socrates, Plato en Aristoteles. Pythagoras vangt aan van den volksgodsdienst. Hij beroept zich op openbaring van God. Niet redeneering over Godheid en godsdienst wil hij, maar onderwerping er aan . . . bl. 1.

TWEEDE VOORLEZING.

Socrates. Pythagoras priester en wijsgeer, Socrates alleen wijsgeer. Zijne sterkte is de methode. Het geweten door hem gewekt. Gods openbaring bron voor de kennis van de geestelijke dingen, zelfs van het staatsrecht. — Plato bezit de godsdienstige waarheid en uit Gods openbaring, vooral in mythen tot ons gekomen, en uit onze herinneringen uit ons vroeger leven. Uit wijsgeerige redeneering leidt hij niets omtrent haar af. Zijne kennis der waarheid vloeit dus niet uit menschen voort, maar uit God. Men moet haar geloovende en hopende aannemen. Ingeving van God ook nu nog mogelijk. Plato ijvert voor godsdienst en zedelijkheid. Hij heeft niets tegen de dichting in de godsdienst, maar wel tegen

onzedelijke dichting. Hij leidt uit de volksoverleveringen af, hoe de wereld is geworden, in welchen toestand de eerste menschen hebben geleefd, hoe er kunsten, staten, recht en deugd zijn ontstaan, wat de menschelijke ziel is, dat zij onsterfelijk is en dat haar straf of loon wacht. — Plato bij Joden en Christenen hooger geacht dan eenig ander wijsgeer bl. 30.

DERDE VOORLEZING.

Aristoteles, de man der wetenschap en des begrijs, houdt zich aan het bestaande. Eerbied ook voor de volksoverleveringen bij hem. — Samenvatting van het bij de vier voornaamste wijsgeeren gevondene. De oorsprong, zin en strekking van hun beroep op Goddelijke openbaring. Geen schikken naar volksvooroordelen. Zij bedoelen ook niet alleen openbaring van God in de zinnenwereld en in ons hart, maar buitengewone en uitwendige openbaring. De gronddenkbeelden over de geestelijke wereld niet afgeleid uit redeneering, maar uit openbaring. De Oudheid zoekt ware wijsheid, waarvan Gods openbaring de bron is. Plato's *Gorgias*. De filosofie wijst de redelijkheid van het gelooven aan. Philosophieren is niet twijfelen en beredeneeren, maar bewonderend aanschouwen en leeren kennen van het heele. De *Paedon*. Philosophie is de rationele bevestiging der traditionele overtuigingen. Cicero bl. 65.

VIERDE VOORLEZING.

De filosofie bij de Ouden eene geheel andere zaak dan bij de meeste Nieuwen. Oudtijds filosofeerde men voor het leven en den Staat, niet voor begrip en school. Er was eenheid voor den Staat, en dus ook voor den staatsgodsdienst. Men erkende het gebrekkige daarin, doch wilde haar niet sloopen, gelijk Euemerus. Verbetering, zou door eene toekomstige openbaring worden aangebracht. De Oudheid was onvoldaan met zich zelve. De Grieksche Wijsgeeren erkennen

als supranaturalisten Gods openbaring in het verledene, tegenwoordige en toekomstige. Vergelijking van hen met Israëls Profeten bl. 100.

VIJFDE VOORLEZING.

Er heeft nooit ergens een natuurlijke godsdienst bestaan. Alle godsdiensten beroepen zich op eene goddelijke openbaring, als hunne bron. Deze openbaring bestond eerst in den omgang van goddelijke wezens met de menschen in de gouden eeuw. Daarin stemmen de overleveringen aller volken overeen, ook in velerlei andere zaken, in taal, wetgeving, godsdienst, fabelen. — Griekenland had de beginselen zijner beschaving, het letterschrift, de kolonisten, zijn godsdienst uit Phenicië en Egypte. Mogelijke invloed van Jakob, Jozef en Mozes op Egypte. Reizen van Grieksche geleerden naar Phenicië en Egypte bl. 132.

ZESDE VOORLEZING.

Pythagoras. Zijne afkomst van Samos. Reizen naar Phenicië en Egypte. Inwijding in de priesterkaste. Wegvoering naar Babel. Omgang met Zoroaster en met Israëlieten. Terugkeer naar Griekenland. Vestiging op Samos. Vertrek naar Croton. Indruk van zijn optreden. Huwelijk met Theano. Opvoedingsgesticht. Zijn onderwijs. Zijn *Gulden Spreuken*. Verjaging van Pythagoras en de zijnen. Vestiging te Tarente. Vlucht naar Megapont. Dood.

Vóór Pythagoras heerschte in Griekenland nacht. Hij werd de grondvester van wijsbegeerte en wetenschap. Invloed van hem op de latere eeuwen, ook nog op de onze bl. 161.

NASCHRIFT bl. 209.

EERSTE VOORLEZING.

De wijsbegeerte der Grieken eene bron van ontwikkeling niet naast, maar uit Gods openbaring. Plan van deze Voorlezingen. De Grieksche wijsbegeerte gebouwd op Gods openbaring. Bewijs uit Pythagoras, Socrates, Plato en Aristoteles. Pythagoras vangt aan van den volksgodsdienst. Hij beroept zich op openbaring van God. Niet redeneering over Godheid en godsdienst wil hij, maar onderwerping er aan.

Mijne Heeren !

In mijne *Geschiedenis der opvoeding des menschedoms door God tot op de komst van Jezus Christus* heb ik als de twee hoofdbronnen voor die opvoeding voorgesteld: Gods openbaring, welke eerst aan de stamouders des menschedoms, van Adam tot Noach, en later door Abraham, Mozes en de Profeten aan Israël was gegeven, en de wijsbegeerte der Grieken, die zich, vooral sedert Pythagoras en Socrates, als een zelfstandige vrucht des menschelijken geestes had ontwikkeld. Deze twee bronnen heb ik naast, niet tegenover elkander gesteld, als twee van elkander onafhankelijke zaken. Zij waren mij twee bronnen, waaruit twee verschillende rivieren ontsprongen, die zich later in één stroom vereenigden.

Het Oosten of Azië was mij het land van het gevoelende hart, het Westen of Europa het land van den denkenden geest 1). »Eindelijk,» zeide ik, »toen het Oosten en Wes-

ten, elk op zich zelf, zich zoo ver hadden ontwikkeld, als zij konden, wilde de hemelsche Opvoeder het gevoel van het eene met den geest van het andere verbinden, om uit deze verbindtenis hooger ontwikkeling en veelzijdiger beschaving te doen ontspruiten voor deze beide soorten van natiën, dan ieder alleen ooit zou hebben kunnen erlangen."

Later ²⁾ heb ik de Grieken niet alleen van de Oosterlingen, maar ook van de overige hun zeer verwante Westelingen onderscheiden, door hen een volk van een scheppenden geest te noemen. »Homerus," merkte ik op, „schept zich uit de overleveringen omtrent den Trojaanschen oorlog eene dichtelijke wereld van Goden en helden. Na hem scheppen de kunstenaars tempels en standbeelden, de dichters vele nieuwe soorten van poëzie, de wetgevers ongekende staatsregelingen, de wijsgeeren beelden van volmaakt wijze menschen en volmaakt goede staten. En deze allen scheppen op hunne wijze onovertroffene, ja in menig opzicht nooit geëvenaarde meesterstukken, die der menschheid op aarde misschien altijd tot leering en voorbeeld zullen zijn. Door dezen scheppenden geest staan de Grieken eenig in de geschiedenis der wereld."

Vervolgens heb ik in al deze zoo even opgenoemde punten de scheppende kracht van het Grieksch genie doen uitkomen, vooral ook in de wijsbegeerte ³⁾. »De spreuk, die het kenmerk der Oostersche (met name der Israëlietische) wijsheid is, luidt aldus: »De vreeze des Heeren is het beginsel der wijsheid;" de spreuk, die de Grieksche wijsheid en wijsbegeerte kenteekent, en dus ook op den beroemdsten hunner tempels was gegrift, is deze: „Ken u zelve."

Over 't geheel deed ik de godsdienstige strekking dier wijsbegeerte wel uitkomen; maar was het toch bij mij vaste overtuiging, dat, gelijk Israël zijn godsdienst had uit Gods openbaring, zoo de Grieken hunne wijsbegeerte uit mensche-lijk nadenken ⁴⁾. Ik heb dus de bedenking gemaakt ⁵⁾, hoe

het te pas kon komen, dat ik in eene geschiedenis der opvoeding des menschedoms door God zoo lang stilstond bij der Grieken ontwikkeling, aangezien bij hen nergens eenig spoor is van onmiddellijke openbaring of medewerking van God, en alles veeleer eene opvoeding des menschedoms door zich zelf schijnt te vertoonen. Deze bedenking meende ik te kunnen oplossen door de opmerking, dat in elke wijze opvoeding twee krachten werkzaam zijn, die des opvoeders en die des kweekelings, en dat deze, zal de opvoeding gelukken, niet altijd alles van den opvoeder moet ontvangen, maar ook aan zich zelven moet overgelaten worden, althans schijnbaar. Zoo had God de Heidenen, ook de Grieken, schijnbaar laten wandelen op hunne wegen, opdat zij het zoo verre mochten brengen, als zonder onmiddellijke hulp van God mogelijk was, ten einde deze hulp in Jezus Christus eerst dán te schenken, als het bleek, dat zij, na de eigene ontwikkeling van al hunne krachten, Gods hulp niet konden ontberen en derhalve deze nu ook zouden willen aannemen.

Bij Pythagoras en Plato heb ik intusschen den godsdienstigen geest der Grieksche wijsbegeerte sterk doen uitkomen. Bij Plato lang stil staande heb ik ook veel overeenkomst in hem met den Bijbel, bijzonder met Mozes, opgemerkt ⁶⁾; maar altijd zonder het vermoeden te uiten, of hetzij Pythagoras, hetzij Plato ook aan Gods openbaring, in den Bijbel medegedeeld, iets konden ontleend hebben. Zelfs het tegendeel heb ik nu en dan te kennen gegeven. Ik heb het uitgesproken ⁷⁾: »Gij zult zien, dat de meeste gronddenkbeelden, die ons in de Israëlietische en Christelijke godsdienst historisch worden gegeven, door Plato wijsgeerig zijn gevonden of vermoed.»

In dit alles was ik ten deele niet waar, ten deele onvolledig. Wat ik zeide, was niet geheel waar, en er was ook meer waar, wat ik ook reeds vóór veertig jaar had kunnen opmerken. Maar mijne oogen waren toen daarvoor gesloten,

even gelijk die van genoegzaam alle andere geleerden dit tot op dien tijd waren, en ook nog in onzen tijd zijn. In die verblinding werd ik door het gezag van die geleerden bevestigd; ook is er door mij toen iets gezegd, dat bepaald onwaar is⁸⁾: »God verwekte Socrates, om den mensch te leeren in zich zelve in te keeren, en in plaats van den leidsman buiten zich, de gewoonte of het volksgeloof, een leidsman in zich te vinden, de rede, en wel de rede, die zedelijkheid en godsdienst als het hoogste en beste voor den mensch eerbiedigt, en dus deze zelfstandig zoekt te kennen en te volgen. Zoo nam door hem de jeugdige wijsbegeerte de plaats in, althans bij de kern der natie, van de afgeleefde volksgodsdienst.»

Zóó sprak ik toen. Ik dwaalde met velen. Thans denk ik anders. De oogen zijn mij sedert eenige jaren open gegaan. Nu zie ik klaar en helder, dat deze tegenoverstelling van wijsbegeerte en volksgodsdienst aan Socrates hoewel door allen, toch ten onrechte wordt toegeschreven, en dat in 't geheel er aan die algemeen heerschende voorstelling, alsof wijsbegeerte en godsdienst bij de Grieken tegenover elkander stonden, veel ontbreekt. Dit wil ik nu aanvullen. Meende ik, dat vooral Mozes, als tolk van Gods openbaring, en Plato, als woordvoerder van 'smenschen wijsbegeerte, de voorname wegbereiders voor Jezus Christus waren: thans zie ik in, dat ook Plato's wijsbegeerte en alle Grieksche wijsheid steunde op Gods openbaring, eerst aan de stamouders van ons geslacht en voorts aan Israëel gegeven, zoodat ten slotte Mozes de geschiedkundig-godsdienstige en Plato de wijsgeerig-godsdienstige tolk is van ééne en dezelfde zaak, van Gods openbaring.

Gij verwondert u, Mijne Hoorders! en — gelooft mij misschien niet. Hoe zou ik u dit ten kwade duiden? Meer u verwonderen, dan ik vroeger deed, kunt gij niet. En ongeloofiger, dan ik was, toen ik tot dit inzicht kwam,

kunt gij niet zijn. Ik bid u alleen, schort uw oordeel op, totdat gij eerst èn mijn denkbeeld èn deszelfs gewicht begrijpt, zoo als ik beide eerst ter inleiding zal aanduiden, en totdat gij daarna de voorstelling van mijn denkbeeld en de aanwijzing van deszelfs waarheid geleidelijk hebt gevolgd.

Gedurende vele eeuwen was het een algemeen gevoelen, dat alleen de Israëlieten het voorrecht hadden genoten, Gods openbaring te bezitten en door God te worden geleid en opgevoed; terwijl de Heidenen hunne eigene wegen bewandelden. Toen mijne *Geschiedenis der opvoeding des menschedoms door God* uitkwam, keurde een vrijzinnig geleerde, zoo als Dr. I. van Gilse zich steeds betoonde, den hoofdinhoud er van af, dewijl ik die opvoeding ook uitstrekke over de Heidenen. Thans wordt door vele wijsgeeren en geschiedschrijvers, ja ook door christelijke godgeleerden beweerd, dat Israëlieten en Heidenen gelijk gesteld moeten worden, dewijl het ééne volk evenmin als het andere door God is opgevoed, maar allen zich door zich zelve hebben ontwikkeld. Aan eene bijzondere leiding door God zou dus bij geen volk, ook niet bij Israël meer te denken vallen, maar dan ook aan geene eigenlijk gezegde openbaring of opleiding of tusschenkomst van God in de lotgevallen der menschheid, veelmin aan eenig onderwijs, door hemelboden gegeven, om eene openbaring van God in groote feiten, b. v. in de schepping, gegeven aan te wijzen en uit te leggen; terwijl de Profeten in Israël, die zeiden door God gezonden te zijn, dit alleen in zooverre waren, als zij eene hoogere, hun eigene geestkracht in zich zelve voelden werken. Gelijk alle wijsbegeerte zou dan ook alle godsdienst, ook het Christendom zelf, alleen eene van zelf geworden ontwikkeling zijn van de natuurlijke, den mensch verleende krachten. Alzoo wordt het supranaturalisme of de denkwijze, dat er hoogere dan eindige, dat er bovennatuurlijke Machten in

de wereldgeschiedenis werken, als ongegrond verworpen, en treedt het naturalisme, of de denkwijze, dat alles uit de, hoe dan ook ontstane (misschien nog wel door God geschapene) natuur voortkomt, en dat er niets dan eindige oorzaken in de wereldgeschiedenis werkzaam zijn, bij de meesten als de uitkomst der wetenschap tijdelijk in eere en in heerschappij op het tooneel der wereld. Dit naturalisme kan men ook rationalisme noemen, in zooverre als de ratio of de menschelijke rede alle dingen navorscht, doorziet, uitlegt, waardeert, en ten laatste als de slotsom harer werkzaamheden, beide èn wijsbegeerte èn godsdienst, voortbrengt.

Aan deze zienswijze geef ik in zooverre thans mijn bijval, als zij Israëlieten en Heidenen vrij wat gelijk stelt. Doch in zooverre kom ik er beslist tegen op, als zij bij beiden naturalisme vindt, terwijl ik bij beiden supranaturalisme zie.

Tot dit inzicht ben ik gekomen door het onbevooroordeeld bestudeeren der voornaamste Grieksche wijsgeeren zelve, vooral door mij te verdiepen in Plato. Nooit heb ik gehecht aan de beschuldiging der Kerkvaders, dat de Philosophen hunne wijsheid van de Profeten hadden gestolen⁹⁾. Van oneerlijkheid en bedrog kan hier geene sprake zijn. Maar sedert eenige jaren heb ik, door voortgezette studie, leeren opmerken en begrijpen, wat de Grieksche denkers zelve over deze zaak zeggen. Hoe? vroeg ik mij, zouden zij zelve erkennen, dat de grondslag hunner wijsbegeerte is de openbaring van God? Hoe, indien, wat zij erkennen, van alle kanten beschouwd, eens bleek waar te zijn?

En beide is zeker. Vooreerst: zij erkennen het, en verder: het is naar waarheid, dat zij het erkennen.

Indien iemand in staat is, dit overtuigend aan te toonen, moet er op den duur noodwendig eene geheele omkeering tot stand komen in de beschouwing der wijsbegeerte, der godgeleerdheid en der godsdienst. Zoo toch de meest gevorderde wijsbegeerte, de Grieksche, steunt op Gods openba-

ring, dan zal wel geene filosofie, die Gods openbaring voorbij ziet, goed kunnen uitvallen. Indien geene wijsbegeerte kan slagen, welke dezen bodem van Gods openbaring verlaat, dan kan voorzeker althans geene godgeleerdheid bestaan, die dit waagt. En zijn deze theoretische zaken, filosofie en theologie, uit Gods openbaring ontsproten, dan ten minste de practische godsdienst, welke alsdan bij geene mogelijkheid enkel een vrucht van 's menschen eigen denken en gevoelen kan zijn.

Ook op de beschouwing van het Christendom en van het Mozaïsme, en dus van den geheelen Bijbel, ja zelfs op de behandeling der wereldgeschiedenis moet de invloed van deze zienswijze, is zij eenmaal algemeen geworden, onberekenbaar groot zijn. Bestaat er een God, die zich aan geheel het menschedom heeft geopenbaard en nog openbaart, om het op te voeden en te vormen, en is de erkenning en eerbiediging van deze openbaring de hoofdkracht ter ontwikkeling van de menschen in 't algemeen en van iederen enkelen mensch in 't bijzonder: dan mag en kan en zal die openbaring niet langer worden voorbij gezien noch door de godgeleerden, noch door de bijbelvorschers, noch door de geschiedschrijvers der wereld en der wijsbegeerte, die op haar zullen moeten letten, om de raadselen der wereld te kunnen oplossen. Eindelijk, ook op de beschouwing van deugd en recht moet het overgrooten invloed hebben, als eens algemeen erkend wordt, dat ook zij afhangen van Gods wil en openbaring. Ja, geene wetenschap is er, of zij zal er de kracht van ondervinden.

Welnu, de leermeesteresse der wijsheid, de geschiedenis, zal ons onderrichten en de wijsbegeerte zelve het bevestigen, dat het alzoo met deze dingen gesteld is, dat en godsdienst en godgeleerdheid en zelfs wijsbegeerte en elke hoogere wetenschap, voorzover zij heeft kunnen bloeien en vrucht dragen, is geworteld geweest in Gods openbaring: in de

openbaring van God, aan de stamouders des menschdoms gegeven, gegeven in groote feiten, van de schepping af, die door goddelijk onderwijs verklaard zijn, gegeven aan het oudere Israël en op volkomen wijze aan het nieuwere Israël en aan geheel het menschdom door Jezus Christus.

Als een zelfstandige arbeid, maar ook als aanvulling en ten deele als verbetering van mijn vroeger werk wil ik dit thans uiteenzetten. God geve mij daartoe licht en kracht, en doe mijne pogingen ten nutte strekken van zijne kinderen, die Hij allen lief heeft en opvoedt tot zijne gemeenschap!

Ik stel mij voor, de aanvaarde taak zoo te behandelen, dat ik eerst aanwijs, wat de geschiedenis leert. Hiertoe is mijn plan, dat ik vóór alles uit vele getuigenissen van de beroemdste Grieksche wijsgeeren zelf mededeel en aantoon, dat zij werkelijk en naar waarheid hunne wijsbegeerte op Gods openbaring bouwden; dat ik daarna dit hun beginsel uit geheel hun doel en zienswijze toelicht; en voorts uit de wereldgeschiedenis de waarheid hunner getuigenissen bevestigt.

Doch bij de wijsbegeerte alleen wil ik mij niet beperken; ook de godsdienst moet zijn deel hebben. Het moet blijken, dat ook hij in waarheid uit Gods openbaring is geboren en zijn kracht en leven verliest, wanneer hij deze geboorte uit God ontkent of voorbijziet.

Heb ik dit aangewezen, dan is de zaak voldongen. Moge er in bijzonderheden zeer veel zijn bij te voegen en te wijzigen en ook te verbeteren, het groot geheel staat dan onwrikbaar vast: er bestaat in waarheid eene openbaring van God, en deze is voor wijsbegeerte en godsdienst beide altijd onmisbaar. Hiermede is dan een grondslag ten deele herwonnen, ten deele nieuw gewonnen voor den vooruitgang des menschdoms op wetenschappelijk, godsdienstig, zedelijk

en elk ander gebied; een grondslag, welke door het voorbijzien of wel loochenen van Gods openbaring in onze dagen ons dreigde te ontzinken.

Vooreerst is nu mijne taak, uit vele getuigenissen van de beroemdste Grieksche wijsgeeren zelve aan te toonen, dat zij hunne wijsbegeerte op Gods openbaring bouwen. Wat ik hiermede bedoel, moet ik echter eerst een weinig omschrijven.

Als ik zeg, dat die wijsgeeren hun onderwijs bouwden op Gods openbaring, bedoel ik, dat zij zelve het gebouw zelfstandig optrokken, en dat hunne wijsbegeerte derhalve hun werk is; maar dat zij, als zijnde zich niet zelfgenoegzaam, tot grondslag, waarop zij hun stelsel plaatsten, Gods openbaring bezigden. Er is tusschen zelfstandigheid en zelfgenoegzaamheid een groot verschil. Zelfstandigheid is het staan op eigene voeten, waartoe hulp van anderen eerst onmisbaar is; zelfgenoegzaamheid is, aan zich zelve zoo veel te hebben, als men noodig heeft, zoodat wij geene hulp van elders nu behoeven of vroeger genoten hebben, om alzóó te zijn of te worden. Zelfstandig is de Grieksche wijsbegeerte voorzeker, daar zij eigene inzichten volgt; zelfgenoegzaam zou zij wezen, als zij deze inzichten zonder medehulp van elders, waarop zij moet steunen, had verkregen en vasthield.

Zelfstandigheid wordt door allen aan de Grieksche wijsbegeerte toegekend, ook door mij. Maar door bijna allen wordt haar thans ook zelfgenoegzaamheid toegeschreven, en deze hoop ik te toonen, dat zij zich zelve niet toekent, en zij zich ook niet naar waarheid zou kunnen toekennen.

Ja, de wijsbegeerte der Grieken is hun eigen werk, maar de belangrijkste denkbeelden, waarover deze handelt, namen zij eenvoudig uit Gods openbaring over, zonder ook maar den schijn aan te nemen, alsof zij die uit eigen nadenken

hadden gevonden. Veel spreken zij over God, over den oorsprong aller dingen, over den aard en de bestemming des menschen, over zijne betrekking tot God en over andere dergelijke grondvragen voor alle wijsbegeerte en godgeleerdheid. Maar de oudste en beste Grieksche wijsgeeren, de voorgangers en leermeesters aller volgende, doen geene pogingen, om op die vragen een eigen antwoord te vinden, dan in zooverre zij trachten, hetgeen, naar hun inzien, de Godheid daarover heeft geopenbaard, eerst op te diepen en dan te begrijpen.

De Godheid, erkennen zij, heeft er zich over geopenbaard en heeft er onderwijs over gegeven aan de voorgelachten, vooral aan de stamouders der menschen. Wat de Godheid daarover heeft bekend gemaakt, willen zij uitvorschen, zoeken te verstaan en eerbiedig aannemen. Kortom, zij willen, om het tegenwoordig spraakgebruik over te nemen, in hunne godgeleerd-wijsgeerige zienswijze geene rationalisten of naturalisten zijn, maar geheel en al supranaturalisten.

Met dit uit te spreken, verklaar ik iets, dat in lijnrechten strijd is tegen de thans genoegzaam algemeene zienswijze over de wijsbegeerte. Een onzer meest geachte vaderlandsche godgeleerden zeide voor eenigen tijd ¹⁰⁾ in een opstel, waarin hij het geloof op gezag als noodwendig verdedigt: „De wijsbegeerte kwam van den mensch, zoowel de wijsheidspreuken der Hebreëen als de stelsels der Grieksche wijzen; maar den godsdienst vinden wij overal en altijd uit den hemel afgeleid.” In deze woorden spreekt hij uit, wat bijna elk als waar aannam. Nu zal het blijken, dat even als de godsdienst, ook de wijsbegeerte der Grieken, wat grondslag en hoofdzaak betreft, door de Grieksche wijsgeeren zelve, en dat terecht, uit den hemel wordt afgeleid.

Doch in hoe verre bestond er dan eene openbaring van God, waarvan de Grieksche filosofen mogelijkerwijze kennis kunnen verkregen hebben? Er bestond zulk eene open-

baring van God, van Adam af tot Noach en den verhinderden torenbouw te Babel toe, eene openbaring, waarvan de brokstukken nog duidelijk zichtbaar zijn in de godsdienstige overleveringen, geschiedkundige herinneringen en in steen bewaarde gedenkstukken van alle eenigszins ontwikkelde volkeren ¹⁾).

Als bestanddeelen dier openbaring moeten wij wel onderscheiden tusschen de groote daden van God en het van God gegeven onderwijs daarover. Eene reeks van groote daden is door God verricht, b.v. de schepping des heelals, met name der menschen, hunne plaatsing in het paradijs en verdrijving daaruit, de verdelging des zondigen menschdoms door den grooten watervloed, de redding van één huisgezin daaruit, de verstrooing der menschen over de aarde, de afzondering en leiding van Israël.

Doch deze groote daden zouden onbegrepen aan de menschen zijn voorbij gegaan, indien God ze niet door eenig onderwijs had verstaanbaar gemaakt. *Hoe* dit is gegeven, weten wij niet; wel, *dat* het gegeven is. Gissen kunnen wij, dat een Engel nu en dan zichtbaar aan de eerste menschen is verschenen, hen heeft geholpen, om, eerst door de naamgeving aan de dieren, te leeren spreken, hun eene mededeeling of liever aanschouwelijke voorstelling heeft gegeven van deze zaak, dat God alles heeft geschapen; voorts het verbod, om van zekeren boom te eten, hun bekend gemaakt; de ondervraging ingesteld na de overtreding van dit verbod; de samenspraak met Kaïn gehouden; het bevel gegeven aan Noach, om een vaartuig te bouwen, en dergelijke dingen meer.

Er bestaat waarschijnlijk voor deze gissing, vooral in zooverre zij wordt afgeleid uit de verschijning van een Engel aan Mozes in den lichtenden braambosch; deze Engel spreekt (2 Moz. 3: 4 en verv.), alsof hij zelf de Heer ware, wiens vertegenwoordiger hij was. Wij mogen hieruit opmaken,

dat in de oudere verhalen, waar van God of Goden (Elohim) wordt gesproken, Engelen zijn bedoeld. — Doch dit is voor ons doel geen hoofdzaak.

Van deze groote daden nu, door God verricht, en mede van het onderwijs ter harer verklaring, door God gegeven, hebben wij niet alleen berichten in de eerste hoofdstukken van onzen Bijbel, maar ook overleveringen en herinneringen, gelijk bij alle volkeren, zoo ook bij de Grieken en bij de Grieksche wijsgeeren. En wel verre, dat deze wijze mannen ze uit der hoogte zouden hebben verworpen of ook maar voorbijgezien, hebben zij ze uit volle overtuiging, wat haar kern en hoofdinhoud betreft, als waar erkend en ten grondslag voor hunne wijsgeerige onderzoekingen gelegd.

Ik vertrouw nu duidelijk genoeg te hebben omschreven, wat ik bedoel, als ik zeg, dat de Grieken hunne wijsbegeerte op Gods openbaring bouwden. Ééne zaak blijft nog onverklaard, waarom ik van die openbaring spreek als niet alleen aan onze stamouders, maar ook aan Israël gegeven. Met recht kunt gij vragen, wat dit laatste beteekene. Doch dit kan ik vooralsnog niet nader ophelderen, dan met de opmerking, dat het ons blijken zal, dat de Grieksche wijsgeeren de eerste openbaring aan de stamouders hebben leeren kennen ook uit de berichten, daarover in Israëls heilige boeken bewaard.

Het bijgebrachte zij vooreerst genoeg, zoodat wij nu kunnen overgaan, om, uit vele getuigenissen van de beroemdste Grieksche wijsgeeren zelve, mede te deelen en aan te toonen, dat zij op Gods openbaring, voor zooverre hun deze bekend was, hunne stelsels bouwden.

Om deze taak te volvoeren, zal ik u bepalen bij de vier groote mannen, die als vertegenwoordigers der Grieksche wijsgeeren mogen gelden, Pythagoras, Socrates, Plato en

Aristoteles, en deze, wat ons onderwerp betreft, volledig laten hooren. Want eene bloemlezing van velerlei gezegden uit alle wijsgeeren op te maken, zou wel gemakkelijk te leveren zijn, maar niets of ten minste weinig afdoen. Er zou niet uit blijken, of zij niet misschien, om zich naar de volksvoordeelen te schikken, aldus hadden gesproken. Zoo men zekerder wilde gaan en nu alle Grieksche wijsgeeren, of, zoo niet alle, ten minste alle voortreffelijken onder hen, in den geheelen samenhang hunner denkbeelden over deze zaak raadplegen, zou men zich aan noodelooze omslachtigheid schuldig maken. Beter is het niet te gewagen van hen, die vóór Pythagoras bloeiden en hunne inzichten wel mededeelden, doch meer stamelend dan sprekend; als ook niet van hen, die na Aristoteles hunne voorgangers wel in eenige bijzonderheden verbeterden, maar toch in 't algemeen slechts in de verte volgden en niet bereikten. Zoo zal ik dan alleen de voornaamsten raadplegen, de toongevers en meesters der overigen, maar die ook volledig. Hebben toch deze mannen Gods openbaring aan de stamouders des menschedoms tot grondslag hunner wijsbegeerte gelegd, dan ligt voorzeker dezelfde grondslag ook bij hen, die op de gronddenkenbeelden van dit viertal hunne stelsels bouwen.

Luisteren wij nu naar die hoofden der Grieksche wijsgeeren, dan hooren wij het hen in bepaalde, ronde en duidelijke woorden dikwijls uitspreken, dat zij zich in hun denken over goddelijke dingen, over de Godheid en der menschen betrekking tot de Godheid niet verlaten op eigen redeneering en inzicht, maar op Gods openbaring.

Immers zij zoeken geene bewijzen, om als slotsom eener redeneering op te maken, dat er Goden of hoogere Machten zijn, dat deze zorg dragen voor de menschen, dat de mensch zedelijk vrij is en verplicht is de Goden te vereeren, dat hij onsterfelijk is en hiernamaals vergelding heeft te wachten ¹²⁾. Al deze denkbeelden nemen zij als waar over uit de volks-

godsdienst, daar deze steunt op de openbaring der Godheid zelve aan de voorgelachten gegeven. Zij nemen ze over, zonder aan de waarheid er van te twijfelen. Het hoogste is, dat zij ze als redelijk en nuttig aanprijzen. Meestal echter staat dit redelijke en nuttige bij hen zoo vast, dat zij de aanprijzing van die denkbeelden niet eens noodig achten.

Daarom hielden zij zich echter niet aan al de opsieringen en fabelen over de Goden, welke de dichters aanboden. Hierin zagen zij veel onzuivers en onwaardigs. Maar toch was de kern en hoofdinhoud der volksgodsdienst bij hen zeker en waar. Dit spraken zij gedurig uit, niet om zich, door de volksmeeningen te ontzien, tegen vervolging te vrijwaren; maar als eene vrije, welgegronde en helder doorziene eigene overtuiging.

De geheele verwerping van de volksgodsdienst of het algemeen ongeloof is in Griekenland eerst verbreid door Euemerus, die in de derde of tweede eeuw vóór Christus leefde, en Griekenland rondreisde, om uit overleveringen en gedenkteekenen op te maken, dat zij, die als Goden werden vereerd, deze eer niet verdienden, daar men eenvoudig menschen tot Goden had gemaakt. In zijne aanwijzingen was veel waarheid, doch hare bekendmaking schaadde, dewijl hij, in stede van het bijgeloof, niet een welgegrond geloof, maar ongeloof deed ontstaan. Immers hij had dien invloed, dat eerst het geloof aan den volksgodsdienst en weldra het geloof aan alle godsdienst uit de beschaafde kringen verdween. — Maar de oudere wijsgeeren, en met name het viertal, dat ik wil beschouwen, dachten niet als Euemerus. Zij stelden vertrouwen op de openbaring van God, waarvan de volksgodsdienst, zoo bij hen als bij andere natiën, de hoofdzaak had bewaard.

De eerste wijsgeer, op wien ik uwen blik vestig, is Pythagoras, die in de zesde eeuw voor Christus bloeide. Ik

herhaal niet, wat ik vroeger over hem schreef ¹³⁾. Toen hij, na vele reizen in Egypte, Babyionië en Griekenland zich eindelijk in zijn zestigste levensjaar te Croton in Zuid-Italië neerzette, begon hij, om ter hervorming van de bevolking te kunnen werken, met toespraken tot de verschillende klassen der maatschappij te houden. Deze toespraken zijn eigenlijk preeken, de oudste proeven van godsdienstige welsprekendheid onder den Grieken, gelijk deze nu nog vooral door de christelijke godsdienstleeraars wordt beoefend. Immers ze zijn geene wijsgeerige uiteenzettingen van verhevene denkbeelden en heilige plichten, uit de rede afgeleid, maar stichtelijke opwekkingen, die op de bestaande godsdienst en wetgeving steunen, even als onze preeken op Bijbel en Evangelie.

Pythagoras wendde zich eerst tot de jeugd, welke in eene school voor gymnastie bijeen was, ten einde haar tot bezoek van zijn onderricht uit te noodigen. Zijne opwekking was geheel en al gebouwd op de bestaande godsdienstige volksovertuigingen. Volgens het bericht van zijn levensbeschrijver ¹⁴⁾ zeide hij, dat in de wereld en het leven, in de steden en de natuur, het oudere wordt geëerd boven het in tijd latere, de opkomst boven den ondergang, de morgen boven den avond, het begin boven het einde, de wording boven het bederf. Desgelijks zijn de oorspronkelijke bewoners meer dan de aankomelingen, en even zoo staan boven de volkplanters hunne aanvoerders en de stichters der staten. Maar in 't algemeen zijn nu de Goden boven de Demonen verheven, deze boven de Halfgoden, en de Helden (of Halfgoden) boven de menschen, en bij deze de ouderen boven de jongeren, hunne kinderen. Na verder op den grooten eerbied, welken wij aan onze ouders schuldig zijn, te hebben aangedrongen, zeide hij, dat den Goden die eerbied welgevallig is, dewijl wij juist van onze ouders geleerd hebben, de Godheid zelve te eeren. Daarom heeft dan ook Homerus den koning der

Goden geëerd, door hem den **V a d e r** der Goden en der menschen te noemen. Voorts beroept zich Pythagoras op Zeus (Jupiter), Juno en Hercules en op het orakel te Delphi, alles bouwende, gelijk men ziet, op de godsdienstige, in de mythologie nedergelegde, volksovertuigingen.

Zoo gunstig was de indruk van Pythagoras' eerste rede, tot de jeugd gehouden, dat de Raad der duizend, die uit de regeerende hoofden der burgerij bestond, hem uitnoodigde, ook in hun midden zijne inzichten bloot te leggen. Hieraan voldoende plaatste hij zich weder op den bodem van den bestaanden godsdienst. Hij vermaande den Raad ¹⁵⁾ een tempel voor de Muzen te bouwen, tot behoud der harmonie in de stad, en vooral het recht te handhaven. „Want de menschen,” zeide hij, „wetende, dat er overal behoefte aan rechtvaardigheid is, hebben de mythe gemaakt, dat Themis bij Jupiter, Diké bij Pluto en de Wet bij de Staten dezelfde plaats innemen, opdat het duidelijk blijke, dat hij, die het recht niet handhaaft, waartoe hij gesteld is, de geheele wereldorde verstoort. Het betaamt derhalve den Raad, den naam van geenen God in den eed te misbruiken en verder zijne woorden zoo in te richten, dat zij ook zonder eeden te vertrouwen zijn.”

Spreekt Pythagoras hier van een „mythe maken,” later zullen wij zien, dat *mythe* in zulk een samenhang *inkleeding* beteekent, d. i. zinnelijke voorstelling van eene geestelijke waarheid. Wat nu Themis, Diké en de Wet betreft: bij den hoogsten God in den hemel (Zeus, Jupiter) is Themis de goddelijke wereldorde; bij den God der onderwereld (Pluto) is Diké de vergeldende regtvaardigheid; in de Staten op aarde is de Wet de menschelijke staatsorde.

Men ziet, Pythagoras bouwde ook in den kring der beschaafden de publieke zedeleer op de publieke, van ouds overgeleverde godsdienst. Hij gaf verder opwekkingen, om het huiselijk leven en het huwelijk heilig te achten. Eene

der beweegredenen hiertoe was, „dat zij hunne vrouwen van haren ouderlijken haard voor het oog der Goden met offers in hun huis hadden gevoerd.”

Daarna hield Pythagoras nog eene derde toespraak tot de knapen in den tempel van Apollo, en eene vierde tot de vrouwen in dien van Juno. Beide waren mede op den grondslag van den volksgodsdienst gebouwd. De woorden zal ik nu niet verder aanhalen. Wie ze naleest ¹⁶⁾, zal erkennen, dat zij door en door godsdienstig zijn.

Na deze uitnoodigingen, tot allen gedaan, begon Pythagoras met het geven van onderwijs aan hen, die zich aan hem wilden toevertrouwen. Het was in denzelfden geest, zoo wel het meer bijzondere en ontwikkelde, 't welk hij aan zijne eigenlijke leerlingen gaf, als het meer algemeene en oppervlakkige, dat hij gaf aan de overigen, die hem wilden hooren. Men mag dus niet onderstellen, dat de wijsgeer om des volks wille zoo sprak, zonder het zelf te gelooven. Neen, het was blijkbaar zijne eigene, volle overtuiging.

Dit ziet men vooral uit hetgeen wij weten van zijn opvoedingsgesticht op een landgoed, niet verre van Croton, in het voormalige gebied van Sybaris. Daar had hij zijne eigenlijke leerlingen bijeen. Welnu, hoe ving hij daar het onderwijs aan? Met onderzoeken en bewijzen? Neen, met het inprenten van zedelijke en godsdienstige grondbeginselen, welke zij van buiten moesten leeren. „Die grondbeginselen omtrent hetgeen zij hadden te doen en na te laten, bedoelden,” gelijk de oude verhalenverklarer ¹⁷⁾, „het verkeer met de Godheid te bevorderen. Geheel het leven was geordend, om de Godheid na te volgen. Dit was het begin en dit de inhoud dezer wijsbegeerte.”

Hoe juist dit gezien is, merken wij uit de *Gulden Spreuken* van Pythagoras, welke algemeene levensregelen bevatten; en, om den waren grond der levenswijsheid aan te wijzen, aldus beginnen:

Eer de Goden boven alles;
 Blijf uw eed altijd gestand;
 Eer ook de onderaardsche Geesten
 En de Helden van uw land.

Zegt de Hebreër: „De vreeze van Jehova is het beginsel der wijsheid:” Pythagoras verklaart dáárin, dat hij zijne *Gulden Spreuken* aldus, gelijk wij hooren, aanvangt, als zijne overtuiging: „Het onderhouden van den godsdienst eens volks is het beginsel der wijsbegeerte.”

Men make niet de tegenwerping, dat het onzeker is, of deze *Gulden Spreuken* wel van Pythagoras' eigene hand zijn. Indien ze dit misschien niet zijn, zoo stammen ze toch af van een zijner eerste leerlingen, die daarin dan de wijsheidsregelen zijns meesters samenvatte. Immers de brokstukken der van Pythagoras zelve tot ons gekomene voorschriften stemmen alle met deze *Spreuken* geheel overeen. Ze zijn van zedelijk-godsdienstigen inhoud, bevelen strenge deugd, velerlei offers en gebeden, volkomene overgave aan de Godheid, die alles ziet en regelt en die hier en hierna maals vergelding doet; zij scherpen niet eene door hem zelve uit de natuur of het geweten afgeleide eigene godsdienst in, maar de aloude voorvaderlijke ¹⁸⁾.

Bij dit alles keurde Pythagoras evenwel volstrekt niet goed al wat de dichters over de Goden hadden gebeuzeld. Alleen de kern der waarheid, in den volksgodsdienst te vinden, wenschte hij te bewaren. In een eigen leerdicht schilderde Pythagoras de vergelding hiernamaals in den trant van het Egyptische doodengericht, ernstig en streng. En daarin worden Hesiodus en Homerus ten toon gesteld, als straf ontvangende wegens de onwaardige voorstelling der Goden, in hunne gedichten gegeven ¹⁹⁾. Hij wilde dus de eigenlijke kern en grondgedachte van den alouden godsdienst, het besef, dat er hoogere Machten zijn, die ons lot besturen, van wie wij geheel en al afhangen, aan wie wij ons moeten toewijden, onwrikbaar

vasthouden, met verwerping van de vaak ijdele fabelen, door de dichters uitgevonden. Even zeer als zijn zedelijke zin tegen deze opkwam, had zijn godsdienstig gemoed behoefte aan ware religie. Immers het verreweg belangrijkste en meest in het oog vallende in de geheele opvoeding, door Pythagoras aan zijne leerlingen gegeven, is in 't algemeen het godsdienstig karakter, 't welk er duidelijk bij is uitgesproken en er diep is ingedrukt. De nauwkeurigste onderzoeker van Pythagoras' leven, denkwijze en wijsbegeerte, die niet al de hulpmiddelen der wetenschap onzer eeuw en met onvermoeide studie een nieuw licht over het streven en werken des grooten mans heeft doen opgaan, doch voor zich zelve geen groot vriend van den godsdienst is, getuigt dit en wijst dit aan ²⁰⁾, en voegt er dan nog bij: „ De meeste leerstellingen behoorden tot een kring van godsdienstige denkbeelden; de meeste voorschriften waren godsdienstige geboden, en niet alleen zedelijk-godsdienstige, maar ritueel-godsdienstige, die eene wet bevatten, welke den gang van het geheele dagelijksche leven tot den dood en de begrafenis toe regelde. De inprenting dezer uitvoerige en talrijke godsdienstige voorschriften was de eerste arbeid des geestes, welke de jonge krachten bezig hield. Op een godsdienstigen grondslag was dus de opvoeding bij Pythagoras gebouwd; zijne school is eene godsdienstige instelling, de geheele vorming eene streng priesterlijke.”

Ik moet dit in enkele bijzonderheden doen zien.

In den eersten leercursus, waarin de leerlingen alleen moesten hooren en van buiten leeren, wat hun werd gezegd, was alles alleen godsdienst. De tweede cursus was die der muziek. Doch ook de toonkunst was bij Pythagoras eene godsdienstige. De muziek was hem, zegt een oud schrijver ²¹⁾, »de geneeskunst der ziel.” Zij diende immers tot reiniging der hartstochten, tot vertroosting des gemoeds, tot verheffing des geestes, en werd daartoe dagelijks, bij het ter

ruste gaan, en opstaan en bij elke gelegenheid aangewend. Doch daartoe verbood hij oock de wereldsche, en gebood hij de godsdienstige toonkunst.

De derde cursus bevatte het onderwijs in de wiskunde, vooral als hulpmiddel en oefening tot het afgetrokken denken. Nu spreekt het wel van zelf, dat de wiskunde in geenerlei verband met den godsdienst kon staan; maar in dezen derden leertijd werd het godsdienstig bestanddeel der beide vroegere bijgehouden en voortgezet.

Na dezen driejarigen cursus kwam men ten laatste in den kring der ingewijden, die onder de persoonlijke leiding van Pythagoras stond. Eindigde nu hunne godsdienstige opleiding? Verre vandaar! Meer dan ooit werd zij vast gehouden. Deze leerlingen werden ingewijd in de godsdienstige plechtigheden en denkbeelden, welke van den alouden en wijzen dichter Orpheus afstamden, maar door Pythagoras waren hervormd en verder ontwikkeld. Eerst deze leerlingen in nauweren zin, de ingewijden (esoterici), mochten over hunne studie spreken en navragen, het gehoorde opschrijven en eigene gedachten opteekenen. Hunne inwijding in de Orphische mysteriën geschiedde vooral door hen bekend te maken met een groot episch gedicht, onder den naam van *Heilige Rede* ²²⁾ beroemd, 'twelk door Pythagoras was opgeteld, doch dikwijls aan Orpheus werd toegeschreven. Uit de nog voorhandene brokstukken er van en berichten er over weten wij, wat de inhoud was, namelijk deze: „Uit de oorspronkelijke Godheid waren lagere Goden of Demonen voortgekomen en voorts eene wereld. Weldra waren deze onder elkander gaan strijden, waarop het menschengeslacht was ontstaan, tot straf der overwonnen Demonen, die nu in de mensche-lijke lichamen, door de Godheid geschapen, werden ingesloten. Daarop waren nog vele Goden geboren, tot den jongsten toe, Dionysos, die door de Titanen werd gedood, door Zeus weder werd opgewekt en tot beheerscher der

onderwereld aangesteld, waar hij belooning en straf uitdeelt aan de gestorvene menschen ²³).

Als grond voor de hoogere kennis, waarin Pythagoras' eigene leerlingen werden ingewijd, werd eene goddelijke openbaring aangegeven. De aanhef van het leerdicht, 'twelk zij nu leerden kennen, luidt aldus:

o Koning, Leto's zoon, ver stralende, machtige Phebus,
Alziende, over menschen en onsterflijken heerschend,
Helios, die gij op gouden wieken daarheen zweeft!
Deze van God afstammende kennis berichttet Gij mij.
Gij gaaft haar, als getuige roep ik u zelf aan ²⁴).

Gij bemerkt: geheel anders luidt deze aanhef dan die van Homerus' heldendicht:

Zing, o Muze, zing mij Achilles' verderflijke gramschap.

Homerus bidt om goddelijke bezieling voor de dichterlijke voorstelling der hem bekende geschiedenis van Achilles' gramschap; Pythagoras dankt voor eene goddelijke openbaring, waardoor hem is bekend gemaakt, wat geen mensch uit zich zelve kon weten. In welken zin Pythagoras met recht kon zeggen, zulk eene openbaring te hebben ontvangen, zullen wij later nagaan. Thans is het genoeg op te merken, dat de wijsgeer zich niet op eenige menschelijke redeneering of eigene bewustheid, maar op goddelijke kennis beroept als den grond zijner mededeelingen en vermaningen.

Nadat een leerling in deze, voor de anderen geheim gehouden wijsheid was ingewijd, bevond hij zich in eene nieuwe wereld van vrijheid en zelfstandigheid. Maar mocht hij nu in 't algemeen ongehinderd vorschen, denken en spreken, dit stond hem evenwel niet vrij over alles, niet over God en godsdienst, alleen over de thans ter onderzoeking gegeven wetenschappen, de wis- en natuurkunde, en

over de schoone kunsten. „Deze leerlingen,” zegt een geloofwaardig berichtgever²³⁾. „werden mathematici genoemd, naar de wetenschappen, die zij nu waren begonnen te beoefenen, daar de oude Grieken de meetkunde en de bouwkunst, de toonkunst en de andere hoogere wetenschappen mathemata noemden. Door de beoefening dezer wetenschappen gesterkt, gingen zij voort, om de werken der wereld en de beginselen der natuur te leeren kennen, en dan werden zij physici (natuurkundigen) geheeten.”

Maar hoe stond het nu zelfs met deze natuurkunde? Voor zooverre hierin zaken ter sprake kwamen, welke ook in de leer van den godsdienst waren behandeld, werden deze zonder nader onderzoek uit de godsdienstleer overgenomen en als waar geëerbiedigd. Eene verandering der godsdienstleer naar de uitkomsten der natuurkunde kwam niet ter sprake. Over alles, wat in de godsdienstleer was behandeld, moesten de Pythagoreërs blijven bij de hun uit openbaring van God medegedeelde denkbeelden, welke de uitgangs- en eindpunten waren hunner leer over de natuur. Die denkbeelden over de wording der wereld uit de Godheid en haar leven in de Godheid, over de afkomst van 's menschen onsterfelijken geest uit den hemel en zijn ingang van buiten in het menschelijk lichaam, over de sterfelijke, niet met denkskracht begaafde ziel of de levenskracht, en over het lichaam, als ook over den toestand na dit leven, de onsterfelijkeid, de verhuizing der zielen of geesten en hun terugkeer naar den hemel, worden in Pythagoras' natuurleer ook aangetroffen; maar zonder bewijs; ze worden eenvoudig overgenomen of bijgehouden uit de godsdienstleer.

Zoo kwam, om maar ééne proeve te geven, in het groote gedicht, *Heilige Rede*, eene voorstelling voor over de scheping der menschen, t. w. dat God den mensch had gevormd uit de aarde en hem vervolgens eenen zedelijken geest gegeven; doch dat deze geest reeds vooraf had bestaan, daar

hij tot straf voor vroegere zonden in dit lichaam werd ingesloten²⁶). Maar nu werden in de natuurleer die zelfde denkbeelden eenvoudig overgenomen en herhaald, zonder dat daarvoor uit de natuur zelve eenig bewijs werd aangevoerd²⁷).

Uit al het bijgebrachte blijkt zonneklaar, dat Pythagoras zijne wijsbegeerte, gelijk hij meende, op goddelijke openbaring, goddelijk onderwijs en goddelijke mededeelingen heeft gebouwd. Men kan nog vragen, of het hem hiermede wel recht ernst was, of zijn woord ook als beeldspraak zij aan te merken, of hij zich in deze zaken ook schikte naar volksvooroordeelen. Recht, om dit te onderstellen, heeft men niet. Later zullen wij zien, dat hij, even als de andere wijsgeeren, in volle oprechtheid en volkomen ernst zóó sprak en deed. Ook kan men vragen, of hij recht had tot deze ziens- en handelwijze. Maar naderhand zal ik ook aanwijzen, dat hij dit recht bezat.

Vooreerst is het genoeg, dat wij reeds in Pythagoras beginnen te zien, hoe de Grieksche wijsbegeerte niet zelfgenoegzaam in eigene kracht stond op een eigen verworven bodem, maar, afhankelijk van goddelijke openbaring, deze nam tot onwrikbaren grondslag, om hierop nu zelfstandig het gebouw harer wetenschap op te trekken. Aanvankelijk vermoeden wij dus reeds, dat er wellicht maar ééne bron zal zijn van kennis, wijsheid, beschaving, ontwikkeling, deugd, godsdienst en zelfs van wijsbegeerte: Gods openbaring, Gods mededeeling, Gods onderwijs, Gods opvoeding, het eigene vrije werk van den vrijen God. Want hoezeer de menschen, wat God geeft, moeten gebruiken, elk op zijne wijze, vrij, zelfstandig, werkzaam: — immers opdat wij er zulk een gebruik van zullen maken, doet God zijn werk aan de menschen: — Hij, Hij scheidt toch het geestelijke Eden zoowel als het zinnelijke, opdat zij dit mogen bouwen²⁸). De Vader geeft datgene, waarmede de zoon, die zijn beeld en medewerker is, voordeel moet doen en wat deze zoon verder moet bewerken; maar die dit geeft, is de Vader; de zoon

geeft het zich zelve niet. De vrije God geeft den vrijen mensch stof, grondslag, aanwijzing en onderricht, om te werken. God doet niet alles voor den mensch, gelijk Hij voor het dier alles doet. Maar Hij laat den mensch ook niet alleen zoeken, omdolen, afdwalen. Hij is hem nabij en helpt hem, behalve door de krachten der natuur, ook door eigene vrije mededeelingen.

Doch wat ik zeg, zal duidelijker en zekerder worden door vele andere proeven, achtereenvolgens bij te brengen ²⁹⁾.

AANTEEKENINGEN.

1) Bl. 1. D. II, vierde voorl. bl. 77 der tweede uitgave.

2) Bl. 2. Vijfde voorl. bl. 107.

3) Bl. 2. Zesde voorl. bl. 133.

4) Bl. 2. Achtste voorl. bl. 177.

5) Bl. 4. Zevende voorl. bl. 152.

6) Bl. 3. Elfde voorl.

7) Bl. 3. Bl. 257, 258.

8) Bl. 4. Achtste voorl. bl. 188. Verg. Negende voorl. bl. 197.

9) Bl. 6. De Joodsche geschiedschrijver Josephus en twee Joodsche wijsgeeren, de Peripateticus Aristobulus en de Platonius Numenius, hebben vermeld, dat Plato Mozes en de Profeten heeft gekend. De Kerkvaders, Justinus de Martelaar, Theophilus de Apologeet, Clemens van Alexandrië en anderen spraken even zoo. De zaak is bekend. Vele bewijsplaatsen uit deze schrijvers zijn aangehaald door c. ACKERMANN, *Das Christliche im Plato und in der platonischen Philosophie*, Hamb. 1835, bl. 4, 5.

Ik herhaal, dat ik niet door die beweringen, maar door het bestudeeren van de Grieksche wijsbegeerte, vooral door die van Plato, tot mijne tegenwoordige overtuiging ben gekomen. Deze studie heeft niet gediend, om voor eene vaststaande opvatting bewijzen te verzamelen; maar de onbevangen studie heeft gemaakt, dat ik mijne vroegere opvatting heb laten varen, daar ik overtuigd werd (met talloos vele anderen) gedwaald te hebben.

¹⁰⁾ Bl. 10. VAN KOETSVELD, *Het Apostolisch Evangelie*, D. I, bl. 57.

¹¹⁾ Bl. 11. Ze zijn vaak op geleerde wijze uitvoerig samengebracht, b. v. door H. LÜKEN, *Die Traditionen des Menschengeschlechts oder die Uroffenbarung Gottes unter den Heiden*, Münster 1856 en 1869; door FRED. DE ROUGEMONT, *Le peuple primitif, sa religion, son histoire, et sa civilisation*, drie deelen, Genève 1855—1857; door E. L. FISCHER, *Heidenthum und Offenbarung. Religionsgeschichtliche Studien über die Berührungspunkte der ältesten heiligen Schriften der Inder, Perser, Babylonier, Assyrer und Aegyptier mit der Bibel auf Grund der neuesten Forschungen*, Mainz 1878, enz. Men kan ook vergelijken de *Études philosophiques sur le Christianisme* van AUGUSTE NICOLAS, die langen tijd jaarlijks eene nieuwe uitgave hebben beleefd. D. I, bl. 197—244 brengt Nicolas alle gronden voor de werkelijkheid en noodwendigheid der oorspronkelijke openbaring bij. Zelfs Renan, *Histoire générale des langues sémitiques*, erkent, D. I, bl. 472, wat de verhalen over de vier stroomden van het paradijs betreft: „Voor zoover de Perzische overlevering [bij Zoroaster] ons overeenstemming aanbiedt, zie ik niet eene overneming van Judea uit Perzië, of van Perzië uit Judea, maar veel liever eene gemeenschappelijke herinnering, welke de Arische en Semitische rassen zullen hebben bewaard van hun verblijf in den Iman.” Hij beroept zich verder op de groote geleerden, Ewald, die de Israëlietische, Lassen, die de Indische, en Eugène Burnouf, die de Perzische oudheid door en door kennen, en zegt voorts: „Dit feit van ééne en dezelfde aloude overlevering, bij de Semitische en Arische volkeren gezamenlijk te vinden, staat voorts niet alleen. Ewald heeft voor de wetenschap een nieuwen weg geopend door vele tot op hem niet of niet goed opgemerkte overeenkomsten tusschen de oudste Hebreeuwsche overleveringen en die van Perzië en Indië aan te wijzen. Zijne stoute inzichten hebben de beste bevestiging gevonden: de twee meest vertrouwbare woordvoerders der Arische studiën, Lassen en Eugène Burnouf (deze laatste met meer beperking), hebben er de voornaamste slotsommen van overgenomen. De samenhang in voorhistorische tijden van de Indisch-Europesche met de Semitische volken is eene soort van onderstelling geworden, welke in de hoogste en beste sferen der Duitsche wetenschap als waar is aangenomen. Zonder mij over dit punt met dezelfde verzekerdheid als Ewald

en Lassen uit te spreken, moet ik evenwel zeggen, dat deze onderstelling mij voorkomt geenerlei afdoende zwaarigheid tegen zich te hebben, en dat zij tot eene verbinding verstrekt voor vele feiten, die zonder haar onverklaarbaar blijven.

„Onder deze brokstukken der gemeenschappelijke erfenis van Ariërs en Semiten plaatsen Ewald, Lassen en Burnouf boven alles het geloof aan een eersten toestand van volmaaktheid, het denkbeeld van fabelachtige tijdperken, welke aan de geschiedenis zijn voorafgegaan, en enige getallen, die den duur dezer tijdperken uitdrukken. Men moet erkennen, dat de verhalen van het paradijs, van den boom des levens, van de eerste zonde, van de slang, die verleidde, groote overeenkomst hebben met de fabelen der Brahmienen over de wieg van het menschelijk geslacht, en nog meer met zekere mythen van den Vendidad-Sadé. Maar nu zijn de hoofdstukken van Genesis, waarin deze verhalen zijn bevat, geschreven vóór de wetenschappelijke kennismaking der Hebreëen met de Arische volken en steken zij zeer af bij de kleur der boeken, die onder den invloed der Perzen in de ballingschap vervaardigd zijn. Ewald en Lassen stelden evenzoo de overlevering omtrent den zondvloed onder de herinneringen, welke aan de beide rassen gemeen zijn. Lassen verliet later deze meening. Maar Ewald bleef er bij en schijnt zijne zaak gewonnen te hebben.”

Dit uit Renan zij voorloopig hier genoeg. Verg. JULIUS HAPPEL, *Die Anlage des Menschen zur Religion* (Teylers Genootschap, 1877), die bl. 6, 7, 80, 103, 104 opmerkt, dat Grimm, Ewald, Movers, Max Müller en Waitz het monotheïsme voor den oudsten vorm van den godsdienst houden.

Het vraagstuk is, of de mensch eerst, ten gevolge van Gods openbaring aan hem, in een toestand van beginnende beschaving is geweest, dan wel aan zich zelf overgelaten, in een toestand van ruwheid. Later komen wij hierop terug.

¹²⁾ Bl. 15. De wijsgeerige Grieken spraken over dit alles in dezer voege, dat zij vele inkleedingen en persoonsverbeeldingen gebruikten. Zij handelden van het goddelijke of de Godheid of de Goden, van de Moira of het noodlot of het bestuur van der menschen lot, van de Nemesis of de vergelding der misdaden door de Godheid, van de Themis of de wetgeving, van de Diké of de regtvaardigheid, van den Hades of de onderwereld of de onsterfelijkheid, van het Elysium en den Tartarus of de

belooning en straf hiernamaals. Inkleeding en gedachte moeten hier wel onderscheiden worden; deze moet niet worden verworpen, omdat aan gene iets schijnt te haperen.

¹³⁾ Bl. 15. *Gesch. der opvoeding*, D. II, bl. 133—141. Zeer verward hebben de meeste nieuwere schrijvers, die der twee laatste eeuwen, over hem gehandeld. De eerste, die eene kritische beschouwing der bronnen, zonder welke niets is aan te vangen, heeft geleverd, is C. MEINERS, *Gesch. der Wissenschaften*, D. I, bl. 187—303. De laatste, die zulk eene beschouwing heeft gegeven, waardoor Meiners is verbeterd, is E. RÖTH, *Gesch. unserer abendländischen Philosophie*, D. II, bl. 266—283, Noten bl. 49—59.

¹⁴⁾ Bl. 15. JAMBlichus, *De vita Pythagorae*, Sect. 17. Daar Jamblichus pas in de vierde eeuw na Christus, dus omtrent duizend jaar na Pythagoras leefde, zijn wij niet zeker, dat wij overal de eigene woorden van dezen hooren. Mogelijk is het echter wel; want Jamblichus heeft uit oude bronnen geput. Doch zeker is het althans, dat Pythagoras in dezen geest heeft gesproken, gelijk het vervolg zal leeren. En op dezen geest alleen komt het voor mijn tegenwoordig doel aan.

Aan de nauwkeurigheid der uittreksels uit deze toespraken, want in haar geheel bezitten wij ze niet, twijfelen zelfs zij niet, die anders bijna alles betwijfelen. Op inwendige gronden is die nauwkeurigheid vooral aangewezen door RÖTH, *Gesch. unserer abendl. Philosophie*, D. II, bl. 425 volg. Ik zal veel gebruik van RÖTH's werk maken. De vroeg overledene, onvermoeide navorscher der Egyptische, Perzische en Griekse oudheid uit alle bronnen, geeft zich omtrent de door hem aangevande langdurige studie, om Pythagoras in het licht van zijn tijd ons getrouw voor oogen te stellen, eene getuigenis, die door edel zelfgevoel, tegenover schandelijke miskennis, is ingegeven, bl. 742—744. Miskend werd hij vooral, dewijl hij den moed had, tegen de gangbare aanmatigingen der zoogenoemde hoogere kritiek op te komen, en haar de kritiek der bekrompenheid te noemen. Zie D. I, bl. 29. Overigens is RÖTH te belangrijker voor mijn doel, dewijl hij van geene openbaring van God, zelfs niet van eene aan Israël, wil weten. Hij heeft derhalve de geschiedenis niet bezien of terecht gelegd, om er blijken van het bestaan eener openbaring van God in te vinden. De blijken er van, welke ik bij hem vind, geeft hij onwillekeurig en onbewust.

¹⁵⁾ Bl. 16. JAMBlichus, Sect. 45.

¹⁶⁾ Bl. 17. JAMBlichus, Sect. 51, 54.

¹⁷⁾ Bl. 18. JAMBlichus, Sect. 86 en 137. Ik heb vertaald naar de verbetering van den verwarden tekst, door L. Kuster op Sect. 86 voorgeslagen.

¹⁸⁾ Bl. 18. Deze *Gulden Spreuken* zijn in eene vloeiende vertaling van wijlen mijn vriend Mr. T. P. Tresling medege- deeld in de *Gesch. der opvoeding*, D. II, bl. 138—141. Daarin moeten echter twee veranderingen gebragt worden. Bl. 140 moet regel 6 van onderen in plaats van:

„t'Lot verstompt het hoofd en 't harte,”

gelezen worden:

„Dwaasheid doet de zinnen dolen.”

En op bl. 141 regel 13 van boven in plaats van:

„Zorg voor geest en lichaam beide,”

gelezen worden:

„Let altijd op de eerste stappen.”

Deze veranderingen rusten op verbeteringen in den Griekschen tekst gebragt door RÖTH, *Gesch. unserer abendl. Philos.* D. II, bl. 220—224. Hoe veel edeler, dieper en reiner de geest der *Spreuken* hierdoor wordt, wijst Röth aan. Inderdaad komt daardoor eerst zin in die twee regels en samenhang met Pythagoras' beginselen. In het Grieksch bepaalt zich de verandering tot die van ééne letter van een woord in elken regel, in den eersten, dat *μοῦρα* wordt *μορία*, en in den tweeden *βρωτων* wordt *πρωτων*. Later deel ik nog eene herziening der vertaling van deze *Gulden Spreuken* in haar geheel mede.

¹⁹⁾ Bl. 18. Zie RÖTH, D. II, bl. 495, 496. Noten bl. 124.

²⁰⁾ Bl. 19. RÖTH, bl. 505.

²¹⁾ Bl. 21. JAMBlichus, Sect. 110.

²²⁾ Bl. 20. *Ἐγὼς λόγος*.

²³⁾ Bl. 23. RÖTH, bl. 609—635.

²⁴⁾ Bl. 24. Men vindt deze regelen bij RÖTH, noot 976.

²⁵⁾ Bl. 22. AULUS GELLIUS, *Noct. Att.* I, 9.

²⁶⁾ Bl. 23. RÖTH, bl. 683—687.

²⁷⁾ Bl. 23. RÖTH, bl. 861—863.

²⁸⁾ Bl. 23. 1 Moz. 2: 15.

²⁹⁾ Bl. 24. Voorloopig wijs ik, ter bevestiging van deze zienswijze, welke thans maar aan enkele geleerden eigen is, op de schriften van ERNST VON LASAULX, die haar met kracht

handhaaft. Zoo verklaart hij b.v. in zijne rede, *Ueber die theologische Grundlage aller philosophische Systeme*, München 1856, bl. 2: (na van Pythagoras te hebben gesproken): „Und ganz in ähnlicher Weise philosophiren alle grossen Denker des Alterthums, auf der Grundlage dessen, was längst vor aller philosophie durch die väterliche Religion, das heilige Erbe der Vorwelt an die Mitwelt und Nachwelt, bereits fest stand, und was niemals von der Philosophie à priori bewiesen, sondern nur à posteriori nach gewiesen werden kann, und die Voraussetzung aller wahren Philosophie ist und bleibt.“ Ook onze DE LA SAUSSAYE sprak het uit, *De plaats der theologische wetenschap in de Encyclopedie der wetenschappen*, Gron. 1872, bl. 10: „De Grieksche wijsbegeerte bleef godsdienstig, al emancipeerde zij zich van de priesterscholen en de traditioneele godsdiensten.“ Bl. 12: „Godsdienst was het beginsel der wetenschap bij de vóór-Grieksche volkeren; godsdienst was de bezielende geest der Grieksche beschaving.“

TWEEDE VOORLEZING.

Socrates. Pythagoras priester en wijsgeer, Socrates alleen wijsgeer. Zijne sterkte is de methode. Het geweten door hem gewekt. Gods openbaring bron voor de kennis van de geestelijke dingen, zelfs van het staatsrecht. — Plato bezit de godsdienstige waarheid en uit Gods openbaring, vooral in mythen tot ons gekomen, en uit onze herinneringen uit ons vroeger leven. Uit wijsgeerige redeneering leidt hij niets omtrent haar af. Zijne kennis der waarheid vloeit dus niet uit menschen voort, maar uit God. Men moet haar geloovende en hopende aannemen. Ingeving van God ook nu nog mogelijk. Plato ijvert voor godsdienst en zedelijkheid. Hij heeft niets tegen de dichting in de godsdienst, maar wel tegen onzedelijke dichting. Hij leidt uit de volksoverleveringen af, hoe de wereld is geworden, in welken toestand de eerste menschen hebben geleefd, hoe er kunsten, staten, recht en deugd zijn ontstaan, wat de menschelijke ziel is, dat zij onsterfelijk is en dat haar straf of loon wacht. — Plato bij Joden en Christenen hooger geacht dan eenig ander wijsgeer.

Mijne Heeren!

Pythagoras, den eersten uitnemenden wijsgeer onder de Grieken, hebben wij beschouwd als de eerste proeve, dat

Gods openbaring in feiten en Gods onderwijs, om die feiten te doen verstaan, welke wij uit het Oude Verbond kennen als aan de stamouders des menschdoms en aan Israël gegeven, niet alleen voor Abrahams nakomelingen de grondslag van hun godsdienst waren, maar ook voor de Grieken de grondslag zoowel van hun wijsbegeerte, als van hun godsdienst geweest zijn. Bij die eerste proeve voeg ik nu eene tweede, Socrates. Immers ook deze „vader der wijsbegeerte” bleef op denzelfden bodem staan als Pythagoras: op Gods openbaring.

Met recht heet hij de vader der wijsbegeerte; want met hem vangt eene nieuwe richting in den geest der Grieken, met hem de zuivere wijsbegeerte aan. Pythagoras toch voerde wel den naam in van *wijsgeer*, *philosophos*, in stede van dien van *wijze*, *sophos*, welken de leidlieden van den Griekschen geest voorheen droegen ¹⁾. Toch was Pythagoras geen wijsgeer alleen; hij was tevens priester. Socrates was de eerste, die alleen en geheel wijsgeer was ²⁾.

Het onderscheid tusschen deze twee groote mannen springt in 't oog, ook reeds wat hun begrip van wijsbegeerte betreft. Blijkbaar was het Pythagoras niet maar om den naam, ook om de zaak te doen; hij was begeerig naar wijsheid en zocht er anderen begeerig naar te maken. Maar in Egypte, waar hij tweentwintig jaar vertoefde, had hij zich in de priesterkaste laten inwijden, en ook als volksopvoeder onder de Grieken vertoonde hij vóór alles in kleeding, leefwijze en houding en in de inrichting van zijn onderwijs den priester, die met hooger gezag spreekt en handelt. Daarom moesten zijne leerlingen lang zwijgen en verder ten laatste in godsdienstige mysteriën worden ingewijd. Daarom was voor hen langen tijd, zoo niet levenslang, de laatste en afdoende bewijsgrond voor eene stelling de uitspraak: »Hij heeft het zelf gezegd.»

Socrates was volstrekt geen priester, evenmin als hij een

wijze was, in den zin der vroegere wijzen van Griekenland. Hij was geheel en al wijsgeer³⁾. Volgens hem was alleen de Godheid wijs, en kon de mensch het niet verder brengen, dan dat hij een begeerige naar wijsheid werd.

Geen wonder dus, dat het voornaamste in Socrates zijne leerwijze is. Een stelsel had hij niet; hij zeide zelf niets te weten, dan dit ééne, dat hij niets wist. Maar hij zeide ook de kunst te verstaan, om uit den zwangeren geest van leergierige jongelingen denkbeelden, als geesteskinderen, ter wereld te brengen. Inbrengen in de menschen konde hij derhalve niets, maar alleen wat in hen was, voor den dag halen, om dit dan of als misgeboorte (als onwaar), of als gezonde vrucht (als waar) te doen kennen. Natuurlijk hoort gij in deze voorstelling, wat den vorm betreft, den scherts, aan Socrates altijd eigen. Maar met de zaak, hierin aangeduid, was het hem volkomen ernst. Dit blijkt uit alle berichten over hem. Hoe ver deze reeds bij Xenophon en Plato, zijne eerste en onmiddellijke leerlingen, uiteenloopen: hierin komen beide geheel en al overeen, dat hun meester, vragende en samensprekende, uit zijne volgelingen zelve de waarheid wilde doen geboren worden. Doch ook Plato laat ik nu eerst ter zijde: zijne werken en zijn Socrates zal ik gebruiken, als ik over Plato zelve handel. Den historischen Socrates, met wien wij ons bezig houden, kennen wij beter uit Xenophon, die zijn meester niet konde en wilde bezigen, gelijk Plato, om onder zijn naam eigene denkbeelden uiteen te zetten, maar hem, voor zoover hij hem had kunnen vatten, weder gaf, gelijk hij geweest was.

De hoofdeisch van Socrates, aan allen, die wijsheid zochten, steeds gedaan, was die van den God der wijsheid te Delphi: »Ken u zelf.» Met dit zelf bedoelde hij echter niet het zinnelijke zelf, maar het geestelijke, en in dit

geestelijke vooral het zedelijke, zoodat door hem bovenal, wat wij het geweten noemen, in den mensch is gewekt.

De zinnelijke wereld, ook het zinnelijke in den mensch, zijn lichaam met deszelfs werkingen, wordt door Socrates niet onderzocht. Immers niet het zinnelijke, naar het geestelijke boezemde hem belang in, en wel vooral het zedelijk-geestelijke. Omdat hij hier altijd mede bezig was, zeide men, dat hij de wijsbegeerte uit den hemel of uit de wolken (dat is, uit de natuurkunde), waar zich de vroegere wijsgeeren meest mede bezig hielden, had doen nederdalen in de steden en huizen, ten einde de menschen te leeren, gehoorzame kinderen, vlijtige burgers, brave ouders en trouwe vrienden te worden. Hoe afkeerig Socrates van de natuurkunde was, spreekt Xenophon gedurig uit. »Hij sprak niet,» verhaalt deze ⁴⁾, »over de natuur, gelijk de meeste anderen, die onderzoeken, hoe, 't geen door de wijzen het heelal wordt genoemd, wel moge bestaan, en naar welke vaste wetten de hemellichamen bewogen worden. In tegendeel, hij toonde aan, dat wie daarvan hun werk maken, eigenlijk dwazen zijn. Vooreerst overwoog hij hen aangaande, of zij dergelijke onderwerpen nasporen, dewijl zij meenen de menschelijke dingen reeds genoeg te kennen, dan of zij wanen plichtmatig te handelen, indien zij de menschelijke dingen dáár laten, om de zinnelijke natuur te onderzoeken. Voorts verwonderde hij zich, dat het hun niet bleek, hoe onmogelijk het voor menschen is, de natuur te doorgronden. Immers zij, die zich het meest er op laten voorstaan, daarover te kunnen spreken, hebben onderling niet dezelfde meeningen, maar gedragen zich onderling als krankzinnigen, [dewijl zij elkander onophoudelijk tegen spreken].»

Daar Socrates zoo afkeerig was van al het uiterlijke, en den mensch onophoudelijk op zijn eigen zedelijk bestaan wees, geloof ik niet te veel te zeggen, als ik beweew, dat

met Socrates het geweten wakker is geworden. Tot op hem had men in Griekenland meestal een geweten, als niet hebbende. Wel had men in de fabelleer de Furiën of Wraakgodinnen, als dichterlijke voorstelling van de angsten, welke den misdadiger bij wanbedrijven folteren. Maar zij vervolgden den mensch alleen bij verregaande misdaden. Wat het gewone leven betreft, sliep het geweten, althans voor de wetenschap. Op de bestaande wetten en inrichtingen van huis en stad, van godsdienst en gewoonte beriep men zich, zonder heldere bewustheid, dat er in den boezem des menschen ook een rechter is, die mede gehoord moet worden ⁵⁾.

Juiste kennis had men nog niet gemaakt met dezen rechter in ons, het geweten, dat is, het medeweten van ons met een ander en hooger weten, door dit andere en hoogere wel eerst van buiten wakker gemaakt, maar nu ook daarop van binnen antwoordend. Dit toch is de beteekenis van het *mede* in het Grieksche en Latijnsche woord, door ons *geweten* overgezet; want daarin noemde men het een *medeweten* ⁶⁾. En daar in het Grieksche en Latijnsche woord deze beteekenis onbetwifelbaar duidelijk is, mogen wij vaststellen, dat in de vertaling er van met *geweten* dit *ge* ook *mede* zal te kennen geven, 't geen taalkundig zonder zwarigheid is, zoo als blijkt uit vele andere woorden met *ge* zamengesteld, als *geroep*, *geschreeuw*, *geklank*, *getrappel*, *gebergte*, *gebedel*, *gebeuk*, *geblaas*, *gedans*, *geheugen*, *geleide*, *gekus*, en dergelijke meer, die allen een doen en weder doen te kennen geven, een *roepen* en *mede* of *weder roepen*, een *schreeuwen* en *mede* of *weder schreeuwen*, een *klinken* en *mede* of *weder klinken*. *Geweten* is dus een medeweten of weder weten binnen in ons, 't welk antwoord geeft op een weten, 't welk van buiten tot ons komt. Of intusschen Socrates dit woord *geweten* in den zedelijken zin ooit heeft gebruikt, betwifel ik zeer: ik herinner mij althans niet het bij hem gevonden te hebben. Zeker is het, dat hij het, zoo ooit, dan zeldzaam bezigde ⁷⁾.

Maar de zaak is door hem wakker gemaakt. Zijn daemonium of geleigeest, die hem stellig afried, wat hij wilde doen, maar niet mocht doen, en die misschien ook wel aanried, wat hij moest doen, is de aanschouwelijke voorstelling van het geweten ⁸⁾).

Doch als men nu meende, dat Socrates, die den mensch zoo zeer aanspoorde, tot zich zelve in te keeren, uit het geweten eene wijsbegeerte over geestelijke en goddelijke dingen zal hebben afgeleid, zou men dwalen. Wat hij over deze dingen heeft te zeggen, is alleen verwijzen naar goddelijke openbaring. En deze ziet hij in den volksgodsdienst, in de staatsinstellingen, in de godspraken en in de voortekenen, en verder ook in de harmonie der natuur.

Telkens hoort gij hem terug wijzen op al deze zaken, vooral op den volksgodsdienst en de staatsinstellingen, maar niet zelden ook op de orakelen, welke hij wil geraadpleegd hebben, zelfs op de voortekenen, als wenken bij allerlei voorvallen door de Goden gegeven; terwijl hij ook nu en dan aantoonde, dat de schoonheid, doelmatigheid en orde der natuur bevestigen, wat wij uit die andere bronnen omtrent de Godheid weten ⁹⁾).

Leerzaam is hier vooral een gesprek van Socrates met Hippias ¹⁰⁾ over het wezen van het recht. Daarin verklaart Socrates, dat bij hem wat met de staatswetten overeenkomt, hetzelfde is als het rechtvaardige ¹¹⁾. Doch nu zijn er, zegt Socrates, ook nog ongeschreven wetten, die in alle landen evenzeer gelden, welke niet door menschen kunnen gemaakt zijn, dewijl deze daartoe niet zijn samen gekomen. Ze moeten dus de Goden tot wetgevers hebben, gelijk het dan ook bij alle menschen de eerste plicht wordt geacht, de Goden te dienen. Tot deze wetten behoort, dat ouders en kinderen elkander niet in huwelijk mogen nemen. Dit willen de Goden niet, zoo als blijkt uit de door hen ingestelde ordening der natuur, dat, waar dit geschiedt, een zwak nakroost

wordt geboren. Tot deze wetten behoort ook, dat men weldoeners weder moet weldoen, zoo als daaruit blijkt, dat men anders zijne vrienden verliest en eenzaam in de wereld blijft staan.

Volgens Socrates is het recht dus in de eerste plaats dat, wat de staatswet beveelt; voorts wat, gelijk wij uit de gevolgen kunnen opmaken, de Goden nog verder bevelen, behalve in de staatswetten, die ook van hen zijn, gelijk telkens wordt ingeprent ¹²). Alle recht steunt dus, 't zij middellijk, 't zij onmiddellijk, op den geopenbaarden wil der Godheid.

Derhalve onderstelt Socrates niet, gelijk vele latere rechtsgeleerden, ook in onzen tijd, eene stem der menschelijke natuur of eene zelfwetgeving in ons, waaruit het recht, en dus ook de staat, is voortgevloeid; hij kent alleen ordeningen der Godheid, welke wij zien en wier doelmatigheid wij kunnen opmerken.

Doch er valt nog meer bij te brengen, ook wat rechtstreeks ons onderwerp geldt. De verhevenste denkbeelden, welke Socrates vaak behandelt, zijn die van het bestaan, de goedheid en de wijsheid der Goden en van hunne zorg voor de menschen. Maar nu behandelt hij deze nooit anders dan door eerst aan te nemen en vervolgens eenigszins aan te toonen, dat het volksgeloof, 't welk dit alles aan de Goden toeschrijft, juist en waar is. Zoo neemt hij ¹³) op grond der algemeene handelwijze en overtuiging bij Hellenen en barbaren als waar aan, dat er alwetende Gaden zijn, wie men over alles, wat er is en zijn zal, door middel der wichelarij kan vragen; die dan door stemmen, droomen en vogels antwoorden, wat men al of niet moet doen, en die machtig zijn, over de menschen het goede en het kwade te beschikken.

Hoe ernstig Socrates het meende, als hij verklaarde, dat men den wil der Goden uit nog altijd voortgaande openba-

ringen moet leeren kennen, blijkt ook uit hetgeen hij aan Xenophon, volgens het eigen verhaal van dezen ¹⁴⁾, had gezegd, toen Xenophon hem raad vroeg, of hij deel zou nemen aan den krijgstoet van den jongeren Cyrus tegen Artaxerxes. Hij verwees hem naar Delphi's orakel, 't welk hem den wil der Godheid zou doen hooren.

Wat Socrates hier aldus als waar aanneemt, tracht hij elders ¹⁵⁾ als zoodanig aan te toonen, door op al wat er is in de natuur, bijzonder in ons lichaam en onzen geest en ons leven, de aandacht te vestigen, als blijken van zorg en bedoeling der Goden, zonder dat hij iets uit gevoel of begrippen poogt af te leiden.

Zelfs ook waar de verwachting der onsterfelijkheid door Socrates' echten leerling Xenophon wordt uitgesproken, is niets te vinden, wat naar bewijs zweemt. Hij ontvouwt, hoe de onsterfelijkheid stellig door hem wordt te gemoet gezien, maar geeft geene gronden voor zijn uitzicht, dan een paar losse opmerkingen. Immers in Xenophons wijsgeerigen roman, *de Cyropaëdie* geheeten, waarin hij de kracht der zedelijk-godsdiensige beginselen van Socrates wil laten zien in een bestuurder van een groot rijk, schildert hij Cyrus' sterfbed, waarop de held van zijn boek in volle verzekerdheid des geloofs verklaart ¹⁶⁾, dat hij het volgend leven inwacht. De taal is zoo schoon en stichtelijk, dat Cicero de plaats heeft overgenomen ¹⁷⁾. Maar wijsgeerig betoog is er volstrekt niet in. Cyrus zegt, dat het leven na dit leven zeker is, „gelijk ik voor mij meen” ¹⁸⁾.

Uit dit alles blijkt duidelijk, dat Socrates, hoewel hij de menschen er toe bracht, om elk in zich zelve in te keeren en zich zelve te leeren kennen, evenwel niet uit 's menschen binnenste de beginselen der wijsbegeerte wilde afleiden, maar uit den bestaanden godsdienst, de wetgeving en volks-overtuiging, wier kern, door de Godheid zelve geopenbaard, hij als waar erkende en als waar wilde aanwijzen, zonder dit een en ander ooit wijsgeerig te bewijzen.

Hier eindig ik vooreerst met Socrates.

Wij gaan over tot zijn grootsten leerling, die in sommige opzichten den meester te boven gaat, tot Plato ¹⁹).

Plato is een leerling, die zijn leermeester hoog waardeerde, ja bewonderde. Evenwel verschilde hij niet minder van Socrates, dan deze van Pythagoras. Immers Socrates is de man van het practisch gezond verstand, die in huis en stad wil blijven: Plato is de dichter-wijsgeer, die even hoog boven de werkelijkheid opstijgt, als hij diep in 's menschen gemoed weet neder te dalen. Huis en stad zijn hem geene perken; 't heelal is hem niet te groot, de eeuwigheid niet te lang, de Godheid niet te verheven, om hem af te schrikken, ze allen denkende te doorgronden.

Vraagt gij, hoe het mogelijk was, dat deze hoogvliegende leerling toch den diepsten eerbied voor zijn omlaag blijvend leermeester koesterde? Het antwoord is, dat zij in twee opzichten toch overeen komen. Eerst in de methode, die bij Socrates het voornaamste was, door Plato van hem werd overgenomen, en voor dezen het voertuig werd, waarmee hij zijne hooge vlucht kon ondernemen. En voorts komen zij overeen in het vasthouden aan de voorhandene, practische, tastbare werkelijkheid, aan de dingen, die er zijn; want deed dit Socrates, wij zullen zien, dat de idealistische vlucht van Plato, hoe verheven ook, toch nog altijd rustte op die zelfde werkelijkheid.

In het bijzonder stemmen zij, wat den inhoud van hun streven betreft, geheel samen in eerbied voor de Godheid, die zich in de staatsinstellingen, en dus ook in den volksgodsdienst, en voorts in de aloude overleveringen, overal voorhanden, heeft geopenbaard. Staat en godsdienst, gij weet het, moet men, als men van de oude volken spreekt, bijeen voegen. Onder alle natiën, Israëlieten zoowel als Heidenen, was de volksgodsdienst een onderdeel der staats-

instellingen. Scheiding van Kerk en Staat, als tweelingen, die, hoewel zij elkander niet kunnen missen, toch ieder hun eigendom moeten behouden en bewerken, is eene zaak, die eerst door Christus tot stand is gekomen.

Maar in de opvatting van staat, godsdiensdienst en overlevering is er toch ook verschil tusschen Socrates en Plato. Wijzen beiden steeds op de bestaande instellingen, als van de Goden afkomstig, Plato let veel meer, dan Socrates, op de aloude overleveringen, als openbaringen van God. De wichelaars en de orakels, die bij Socrates eene zoo groote rol spelen, ontbreken bij Plato wel niet, maar treden toch bij hem op den achtergrond tegen over die openbaringen, waarover Socrates minder schijnt nagedacht te hebben, maar die bij Plato telkens worden aangehaald, uitgewerkt en niet allen als inkleeding, maar ook als bewijs in zijne filosofie gebruikt. Geen wonder! Socrates bleef te Athene of waar hij als Athener moest zijn: Plato reisde de wereld rond, om overal wetenschap en wijsheid op te doen. Bij Plato is, naast een zeldzaam beroep op de wichelarij²⁰⁾, een doorgaand heenwijzen op poëten en profeten, even als bij de Apostelen op de schrijvers des Ouden Verbonds; en bij hem komen vele mythen of verhalen voor, om wijsgeerige denkbeelden daarin te kleeden, even als hiertoe bij onzen Heer de gelijkenissen dienen.

Nog is er een ander verschil tusschen Socrates en Plato. Blijft Socrates bij dit en het volgende leven staan, Plato onderstelt ook een nog vroeger aanzijn; wij bestonden, volgens hem, reeds vóór dat dit ons aardsche leven aanving. Daarvan, zegt hij, hebben wij nog herinneringen in ons, die bij onze geboorte in ons sluimeren, maar door ouders en leermeesters gewekt kunnen en moeten worden.

In ons onderzoek is deze voorstelling van Plato van het grootste gewicht.

Vraagt gij, hoe Plato bij deze gedachte kwam, dan gist

gij ook ligt, dat zij samenhang met de leer der zielsverhuizing, welke Pythagoras uit Egypte in Griekenland had overgebracht. Plato nam haar van zijn grooten voorganger over. De oorspronkelijk in den mensch van zijne geboorte af aanwezige denkbeelden, of liever beginselen, bij Plato zijn dus van een anderen aard, dan die, welke Cartesius en Leibnitz voorstonden. Bij deze latere wijsgeeren zijn ze ons *azn*geboren, dewijl ze ons ingeschapen zijn: bij Plato zijn ze *met* ons geboren, dewijl ze uit een vroeger leven ons zijn bijgebleven, als herinneringen.

Evenwel ontwaken deze herinneringen niet bij allen. In de voornaamste plaats, waar Plato over deze zaak handelt ²¹⁾, schildert hij eerst, hoe de menschelijke zielen vele duizenden jaren achtereen uit het eene lichaam in het andere verhuizen tot straf van haren afval van God. Voorts verhaalt hij, dat, als zij weder op aarde in een menschelijk lichaam komen en zich nu door de rede laten besturen, zij van de enkele en zinnelijke dingen tot de algemeene en geestelijke opklimmen. Daarop laat hij volgen: „Dit nu (deze opklimming der menschen) is de herinnering der dingen, welke onze ziel eens gezien heeft, toen zij, met de Godheid rondreizende, verachtte 'tgeen wij nu (op aarde, in de zinnelijkheid) *zeggen* dat is, en zij zich verhief tot hetgeen *werkelijk* is.” Intusschen worden de meeste zielen door de begoocheling der aardsche dingen bekoord en besmet, zoodat „maar weinigen overblijven, die daarvan herinnering genoeg hebben.” Dit zijn dan de ware wijsgeeren, die, dewijl zij dat zijn, door den grooten hoop voor waanzinnigen worden gehouden.

Elders vindt men bij Plato ²²⁾ eene dergelijke plaats, maar die eene eigene belangrijkheid heeft, dewijl hij daar eene proef geeft, hoe die herinneringen in elken mensch sluimeren, ook waar zij niet aanwezig schijnen te zijn, en in allen gewekt kunnen worden. Immers hier wordt een slaaf ten tooneele gevoerd, die nooit is onderwezen, en dus ook

niets van de meetkunst heeft geleerd. Evenwel wordt hij door een beleidvol vrager (Socrates) tot bewustheid (dat is dan, tot herinnering) gebracht, welke eigenschappen een vierhoek heeft, zoodat uit dezen slaaf blijkt, dat kennis is herinnering, of dat de mensch niet uit medegedeelde wetenschap van anderen, maar uit eigene voorstelling, door anderen gewekt, kan en moet putten²³).

Het is duidelijk, dat Plato tweederlei bron kent van de godsdienstige waarheid; ééne in anderen, de mythe of overlevering der voorgeslachten, en eene tweede in ons zelve, de eigene met ons geborene gedachte, dat is, de herinnering uit het voorbestaan of uit het leven bij de Godheid. De vraag is nu, of hij ook eene derde bron van haar kent, in verstandsredeneering of in wijsgeerige bewijsvoering bestaande. Het antwoord moet luiden, dat hij deze niet kent, aangezien hij niet alleen nooit uit haar put, maar haar bestaan ook uitdrukkelijk ontkent. Open en rond spreekt hij het uit, dat wij over de goddelijke dingen „door eigen onderzoek”²⁴) niets kunnen voortbrengen, 't geen meer degelijk en waar zou zijn, dan 't geen de overleveringen daarover verhalen. En maar eenmaal kan hij schijnen, één dezer dingen toch te willen bewijzen; namelijk de onsterfelijkheid onzer ziel, in zijn beroemden *Phaedon*. Maar later zal ik aantoonen, dat dit alleen schijn is, dewijl hij ook dáár die onsterfelijkheid niet uit bewijzen afleidt, maar als eene geloofde en zekere zaak voorop stelt, terwijl hij haar door redeneering alleen nader toelicht en bevestigt.

Er blijven dus maar twee bronnen van kennis der godsdienstige waarheid over, de overlevering van anderen en de eigene ervaring. Doch beiden hebben maar éénen oorsprong: de Godheid, uit wie alle kennis der waarheid voortvloeit. Meent gij in menschen dien oorsprong te kunnen vinden, dan zegt u Plato²⁵): „Dikwijls hebt gij gehoord, dat het eene allergrootste wetenschap is, het volmaakt goede

(of het ideaal van het goede) te kennen, aangezien de leer van het recht en de andere dingen de wetenschap behoeven, om bruikbaar en nuttig te worden. Maar nu hebben wij (mensen) daarvan geene voldoende wetenschap." Deze overtuiging werkt hij vervolgens uit in het bekende beeld²⁶), dat de menschen hier op aarde als in eene spelonk leven, met hals en beenen aaneen gebonden en met den rug naar het licht gekeerd, zoodat zij alleen de schaduwbeelden der dingen, als door een tooverlantaarn op den wand der spelonk geworpen, kunnen zien, niet de dingen zelve, terwijl zij toch die schaduwen voor zaken houden. Zullen zij hunne dwaling kunnen zien, dan moeten anderen hen los maken en langzaam naar het licht keeren. Deze anderen kunnen evenwel de kracht daartoe niet in zich zelve vinden. Want wie is wijs? Niemand onder de menschen, zelfs als hij licht van boven erlangt. God is de eenige, die wijs mag heeten. „Iemand wijs te noemen, schijnt mij," zegt Plato²⁸), „iets groots te zijn en alleen voor God passend; wijsgeer of zoo iets te heeten, voegt meer voor elken mensch."

Verre is het er dus van af, dat de wetenschap bij Plato het voornaamste zou zijn geweest, waarnaar de menschen hebben te streven, waar het op godsdienstige en wijsgeerige waarheid aankomt. Streven moeten zij naar geloof en hoop, op mededeelingen der Godheid gegrond. Deze mededeelingen bestaan. Nadat Plato de wereldwording heeft beschreven, vervolgt hij²⁸): „Het gaat onze macht te boven de wording der Halfgoden uit te spreken en te kennen. Men moet echter hen gelooven, die het vroeger gezegd hebben²⁹), die, gelijk ze verklaarden, afstammelingen der Goden waren en hunne voorouders gewis kenden. Het is onmogelijk, geloof te weigeren³⁰) aan Godenzonen, ofschoon ze zonder blijkbare en noodwendige bewijzen spreken. Men moet, de staatswet opvolgende, hen gelooven, als die getuigen, dat zij het hun bekende berichten³¹)."

Met dit geloof moet zich hoop paren, of stellige verwachting van eene blijde toekomst. „Ik zou den dood,” zegt bij zijn sterven de Platonische Socrates³²⁾, „ten onrechte zonder droefheid inwachten, indien ik niet meende, eerst bij goede en wijze Goden te zullen komen en voorts bij gestorvene menschen, die beter zijn, dan die hier worden gevonden. Gij moet weten, dat ik hoop³³⁾ bij deugdzaame mannen te zullen komen, zonder dit stellig te durven verzekeren. Maar dat ik bij machtige en geheel en al goede Goden zal komen, dit, zoo men iets over zulke dingen kan zeggen, durf ik wel verzekeren. Daarom ben ik niet treurig, maar vol blijde hoop³⁴⁾, dat er voor de gestorvenen iets overblijft, en, gelijk het ook oudtijds gezegd is, iets veel beters voor de braven dan voor de slechten.” Ook op anderen beroept zich de stervende wijsgeer. „Gaarne,” zegt hij³⁵⁾, „wild en velen sterven, door de hoop gedreven, dat zij ginds hen zouden zien en genieten, naar wie zij hier verlangden.”

Doch hoe kent Plato de goddelijke openbaring, waarop zijn geloof en zijne hoop zijn gebouwd? Uit mededeelingen, van de Godheid zelve. Wel gingen deze mededeelingen ook nog voort in zijnen tijd, volgens zijne overtuiging, maar ze hadden vooral in vroegere tijden plaats gehad.

Nog in zijn tijd was er eene mededeeling der Godheid aan menschen door middel van ingeving, inspiratie, bezieling van boven. „De uitnemendste goederen,” verklaart hij³⁶⁾, „geworden ons door ingeving³⁷⁾, welke ons door eene goddelijke gift wordt geschonken. De profetes te Delphi en de priesteressen te Dodena hebben, door ingeving opgewonden³⁸⁾, vele en goede dingen aan burgers en staten van Griekenland bewezen, — met een nuchteren verstand³⁹⁾ weinig of niets.” „Past het niet,” vraagt hij elders⁴⁰⁾, „hen goddelijke menschen te noemen, die, zonder hun eigen verstand te volgen⁴¹⁾, in hetgeen zij doen en zeggen, veel

goeds voortbrengen? En als wij hen nu goddelijk noemen, die godspraken en voorstellingen geven en gedichten maken, moeten wij dan van de staatslieden niet even eens zeggen, dat zij goddelijk zijn en vol van hooger geestdrift, door de Godheid aangeblazen en beziel, wanneer zij over vele en zware zaken juist spreken⁴²⁾, terwijl ze niets weten van 'tgeen zij zeggen." — Geen wonder, dat hij zelf ook wel midden in een gesprek de Godheid om licht voor zich aanroept⁴³⁾.

Maar rekende hij op nog steeds voortgaande mededeelingen van de Godheid, dan is het natuurlijk, dat hij ook gaarne geloofde aan vroeger gegevene, ja dat hij overtuigd was, dat ze vooral bij den oorsprong des menschdoms waren geschonken, en dat deze, door de overlevering tot ons gekomen, door ons geëerbiedigd moeten worden. „Als eene gave der Goden aan de menschen, gelijk mij toeschijnt," verklaart Plato⁴⁴⁾, „kwam eens, door den eenen of anderen Prometheus, van wege de Goden in het helderste licht deze spreuk⁴⁵⁾ tot ons, welke de Ouden, die beter waren dan wij en digter bij de Goden woonden, ons hebben overgeleverd, dat het vele uit het ééne afstamt. . . . Aldus hebben de Goden ons overgeleverd, om het te onderzoeken, te leeren en elkander te onderwijzen."

Indien eenige plaats, dan is deze geschikt, om ons duidelijk te maken, welke bij Plato de betrekking is van Gods openbaring en 's menschen wijsbegeerte. De grondgedachte, waarop het bij alle wijsheid aankomt, is deze, dat er een heelal is, een samenhangend geheel, orde, harmonie, eenheid. Waar alles wat bestaat, wordt beschouwd als eene samenvloeiing van allerlei aan elkander vreemde, toevallig elkander ontmoetende bestanddeelen, dáár is geen denken, dat is bijeenbrengen⁴⁶⁾, mogelijk. Van de eenheid moeten wij beginnen, gelijk in ons tellen, zoo ook in ons denken. Maar nu is deze gedachte: Alles is één; is uit één; hoe velerlei dingen er zijn, toch zijn ze uit één en dus tot één;

of, om het met duidelijker woorden te zeggen: Er is één enkel God, uit wien en door wien en tot wien alle dingen zijn: — deze gedachte is volgens Plato geene slotsom van menschelijke redeneering of van eenig wijsgeerig onderzoek. Neen, zij is mededeeling van de Godheid, die zelve haar aan ons heeft geopenbaard.

Maar waartoe deed zij dit? Om ons nu rustig en traag te laten sluimeren, als die van haar zelve weten, wat waar is? Verre vandaar! Zij geeft ons deze grondgedachte, dit punt van aanvang, dezen lichtstraal, dit baken, of liever dezen helder brandenden vuurtoren, opdat wij nu zelve onzen koers daarnaar richten. Zij geeft ons die aanwijzing, gelijk Plato zegt, „om nu (bij haar licht) te onderzoeken, te leeren en elkander te onderwijzen.” Hij wil dus onderzoek van het overgeleverde, om waar en onwaar te kunnen scheiden; hij verwerpt onnadenkend aannemen en napraten. *Wat Gods openbaring zegt*, moet worden onderzocht, maar *dat* zij spreekt, mag niet worden ter zijde gesteld en voorbij gezien, gelijk men reeds in Plato's dagen, tot bederf van alle wijsbegeerte, begon te doen.

Doch nu rijst de vraag, wáár hoort Plato de stem der goddelijke openbaring, aan de voorgeslachten geschied? Hij antwoordt, dat hij die hoort in velerlei leeringen en spreuken, en vooral in mythen, welke overal zijn bewaard onder de volkeren, en waarop wij kunnen en moeten vertrouwen.

Wij bemerkten dit reeds uit eenige plaatsen, welke ik uit Plato bijbracht ⁴⁷⁾: nog duidelijker zullen wij het uit andere verklaringen vernemen. „Hoor eens,” zegt hij ⁴⁸⁾, „'tgeen men een zeer schoon verhaal noemt, 't welk gij, zoo als ik vermoed, voor een verzonnen vertelsel ⁴⁹⁾ zult houden, maar ik voor een getrouw verhaal ⁵⁰⁾; want wat ik u wil zeggen, zal ik u als waarheid zeggen.” Daarop hoort men een verhaal van de belooningen en straffen, hier namaals, volgens het volksgeloof der Grieken, te verwach-

ten, 't welk eindigt met de woorden: „Dit is het, wat ik heb gehoord en geloof (vertrouw)⁵¹⁾, dat waarheid is.” Nog wat later is het weer: „Ik ben door deze verhalen tot eene vaste overtuiging gekomen⁵²⁾ en leg er mij op toe, om voor den rechter (hier namaals) met eene volkomene ziel te verschijnen.” „U schijnt dit alles misschien een vertelseltje te zijn, als van een oud vrouwtje, zoodat gij er geene waarde aan hecht. Nu zou 't ook geene verwondering mogen baren, dat men er geene waarde aan hechtte, namelijk, indien wij maar met al ons onderzoek iets konden vinden, dat meer degelijk en waar is.” — „Duld derhalve (wanneer ook gij gelooft), dat men er u als een onwijze om verachte, en, als men wil, beleedige. Er zal u, als gij deugdzaam zijt, geen kwaad van overkomen.”

De volksverhalen, overleveringen, mythen zijn dus bij Plato geene verdichtselen van menschen, maar dichterlijke inkleedingen van ware mededeelingen, door de menschen van de Godheid verkregen. Hij neemt ze dus aan als punten van uitgang en voorwerpen voor het wijsgeerig nadenken, ja als objectieve bewijzen van algemeene geldigheid, veel hooger te stellen dan de ijdele onderstellingen en subjectieve redekavelingen der Sophisten, de in hun eigen oog wijze lieden van dien tijd. Van hen is hij, even als Socrates, de geweldigste bestrijder, dewijl zij, door alles op redeneering te bouwen, alles onzeker maakten. Hij wil geloof. Hij stelt de eenvoudigheid der voorgeslachten, die aan openbaringen geloofden, verre boven de ingebeelde wijsheid der meesten van zijne tijdgenooten, die de Sophisten volgden en dus alles beredeneerden. „De priesters,” zegt Plato⁵³⁾, „in den tempel van Jupiter te Dodona verklaarden, dat de eerste godspraken waren gekomen uit een eik. Voor de menschen, die toen leefden, was het, dewijl ze niet wijs waren, gelijk gij, jongelieden, wegens hun eenvoud voldoende, een eik of steen te hooren, mits deze maar waarheid zeiden. Gij

vraagt, wie en vanwaar de spreker is; want gij onderzoekt niet dit alleen, of het waar is of niet, wat hij zegt." Dat men een eik of steen zou kunnen hooren spreken, klinkt vreemd. Hoe sterk moet bij Plato dus de overtuiging geweest zijn, dat er godspraken bestonden, wanneer hij die, zelfs zóó tot hem gekomen, liever aannam, dan verwierp! die liever aannam, dan de redeneeringen der Sophisten, dewijl deze alleen op eigene inzichten steunden en alle gezag ter zijde lieten liggen! Stoute redeneringen zijn bij hem geen blijk van ware wijsheid. Die haar voorstaan, en dus de mythologie verwerpen, wier aloude verhalen zij door physisch-allegorische verklaringen tot dagelijksche voorvallen willen maken, noemt Plato spottend de wijzen ⁵⁴). Maar hun arbeid is hem te zwaar, te kunstig en te onvruchtbaar, om er zich mede te willen inlaten ⁵⁵).

Plato heeft onwederlegbaar bezwaar tegen alle beredeneering dier goddelijke dingen, door wien ook beproefd, ook tegen zijne eigene. Ze zijn geen voorwerp daarvoor. Socrates vraagt bij Plato eens aan een vriend ⁵⁶): „Weet gij, hoe men der Godheid het meest welgevallig kan zijn?" Waarop de vriend antwoordt: „Neen, maar gij dan?" Socrates herneemt: „Ik kan u althans een oud verhaal daarover doen. De voorgeslachten kenden de waarheid." En dan deelt hij de Egyptische overlevering omtrent Theuth mede, een goddelijk mensch, die de taal, het schrift, de rekenkunde, de aard- en sterrekunde heeft uitgevonden en onderwezen.

De slotsom van een ander gesprek luidt ⁵⁷): „Wanneer het zoo met ons gesteld is, gelijk het nu blijkt het geval te zijn, is het schandelijk, ons nog, aan ligtzinnige jongelingen gelijk, te willen voordoen, alsof wij iets waren, wij, die toonen niet in het minst eene vaste meening over dezelfde dingen te hebben, en dat wel over de allergewichtigste dingen. Zoo groot is onze onkunde."

Hij eerbiedigt derhalve de mythen van den voortijd als dichterlijke inkleedingen van werkelijke mededeelingen. De inkleeding is van de menschen, de mededeeling van God. De mythen zijn hem gedicht, niet verdicht⁵⁸). Dat zij gedicht of dichterlijk zijn en dus opgesierd, spreekt hij nu en dan uit, doch ook dan verklaart haar kern voor niet verdicht, maar voor zeker en waarachtig. „Wij moeten de kinderen,” schrijft hij⁵⁹), „eerst met leugens onderwijzen. Immers wij geven hun eerst aloude verhalen, die leugens zijn, doch met waarheid er in.” Met beiden is het hem evenzeer ernst: even stellig, als hij het menschelijk-dichterlijke der inkleeding erkent, houdt hij vast aan het goddelijkware van den inhoud. Het eene staat bij hem even zeker en vast, als het andere.

De geleerden meenen thans genoegzaam allen, dat het bij Plato geen ernst is geweest met dezen eerbied voor de mythologie en dat hij zich daarin geschikt heeft naar de volksvooroordeelen. Doch hoe uitnemende kenners zij overigens van Plato mogen zijn, hierin volgen zij hunne eigene vooroordeelen. Plato meende het met zijnen eerbied voor de mythen zoo ernstig als maar mogelijk is⁶⁰). Behalve de reeds aangehaalde plaatsen zijn er nog vele andere, die dit beuigen. Zoo spreekt hij ergens⁶¹) van de regeering van Saturnus en Jupiter, en voegt er dan bij: „De voorgelachten zijn ons de berichtgevers van deze dingen, welke nu ten onrechte door velen niet worden geloofd.” Maar meer nog dan deze enkele gezegden doet zijne geheele manier van philosopheeren af, waarop ik insgelijks later zal wijzen.

Voor dat ik daartoe over ga, moet ik nog eene opmerking over zijne eigenaardigheid als mensch maken. Plato is zelf dichter geweest, die zich in bijna alle dichtsoorten heeft geoefend; doch 't is eene grove miskenning zijner wijsgeerige voortreffelijkheid, hem, gelijk nu velen sedert

Aristoteles' voorgang plegen te doen, meer fantast of dichter dan denker te noemen. Hoe scherp, diep en veelzijdig hij denkt, zelfs meer dan Aristoteles, zullen wij later zien. Maar, en dit onderscheidt hem van de meesten, die zich op filosofie toeleggen, hij is meer dan een denkend wezen. Hij doorziet, hoe onzeker en ijdel het denken op zich zelf is: hij wil er een vaster, hij wil er een zekeren inhoud voor hebben. Behalve diepe denkkraft heeft hij ook een rein en sterk gevoel, en wil de inspraken hiervan, als niet minder gerechtigd, dan de uitspraken van het denken, erkend hebben. En voor dit gevoel vindt hij voedsel in den volksgodsdienst. Daarom heeft hij een diepen eerbied voor de oudheid en wenscht hij hare overleveringen veel meer overwogen te zien, dan de redeneeringen zijner eeuw ⁶²).

Wij moeten nog wat dieper in den geest van Plato indringen, om duidelijk te kunnen zien, hoe hij de vrije inkleeding van de ware kern in de mythen onderscheidde. Hij verklaarde, ⁶³): »De Ouden waren beter dan wij en woonden digter bij de Goden. — Men moet Godenzonen gelooven.” Maar wie zijn nu deze Ouden en Godenzonen? Dit zijn ⁶⁴): »De dichters en profeten der Goden.”

Doch staan nu alle dichters of profeten als zonen en tolken der Godheid gelijk? Verre vandaar? Er zijn, die op onwaardige wijze de goddelijke dingen hebben behandeld, en onwaardig is elke wijze, die de zedelijkheid kwetst. Men moet dus onderscheid maken tusschen dichters en dichters. »Pindarus zegt,” verklaart Plato ⁶⁵), »en vele andere dichters, voor zoo verre zij goddelijk zijn.” Elders ⁶⁶) heeft hij eene vergelijking van de dichters met gezanten en herauten, die men niet onvoorwaardelijk mag vertrouwen, maar alleen als zij zich dien naam niet hebben aangematigd, getrouw hun last tot de vreemden overbrengen en bij hun terugkeer naar waarheid verslag doen. Er moet dus volgens Plato onderzoek worden gedaan bij elken dichter,

of hij een waardige tolk der Godheid is en hierom geloof verdient.

Den toetsteen, waaraan Plato wil beproeven, of het blinkend metaal bij de dichters goud is, vindt hij in de zedelijkheid. En de wortel der zedelijkheid en der wijsbegeerte is weder bij hem één en dezelfde, de geestdrift voor het schoone en goddelijke, of, gelijk hij zelf het noemt, de liefde ⁶⁷⁾. De ware liefde toch is bij hem het zich uitstrekken en streven van den geest naar het ware goed, het ware schoon, het ware recht, of naar de idealen van goedheid, schoonheid en rechtvaardigheid. Maar dan kan men niet toelaten, dat er niet goede, niet schoone, niet rechtvaardige handelingen en eigenschappen van de Goden worden verhaald; want »de Godheid is inderdaad goed,» verklaart Plato ⁶⁸⁾, »en behoort dus zóó te worden beschreven.» »Wat is,» vraagt hij ⁶⁹⁾ »een Gode aangenaam en gehoorzaam gedrag? Maar één, 't welk een oud wijsheidsbeginsel volgt, namelijk, dat twee gelijken elkander behagen, als beiden zich aan ééne regelmaat houden; want onregelmatige personen behagen noch aan elkander, noch aan regelmatige. Nu is ons de Godheid voorzeker de regelmaat aller dingen, en wel veel meer, dan, zoo als men zegt ⁷⁰⁾, eenig mensch kan zijn. Daar nu dit het wezen der Godheid is, volgt noodwendig, dat, wie door haar wil bemind worden, ook zoo veel mogelijk zoodanig moet trachten te worden. Naar dit beginsel is de gematigde ⁷¹⁾ onder ons een vriend der Godheid; want hij gelijkt op haar, en is de ongematigde ongelijk en verschillend en dus onrechtvaardig. Naar dit beginsel is het met alles.» Daarom, gelijk Plato verder ontwikkelt, is de godsdienst der braven aan de Godheid aangenaam, die der slechten haar een gruwel.

Nog duidelijker zegt hij elders ⁷²⁾: »Geen listige diefstal, geen gewelddadige roof behaagt aan de zonen van God. Niemand late zich dus door dichters of door andere vertellers

van fabelen bedriegen, om te meenen, dat hij, stelende of roovende, geene schandelijke daad verricht, maar iets, dat ook de Goden doen. Dit is niet waar en heeft er zelfs niet den schijn van; wie zoo iets tegen de wet doet, is geen God en Godenzoon. Het betaamt den wetgever deze dingen beter te weten, dan alle dichters te zamen."

Geen wonder dus, dat Plato in zijn volmaakten Staat Hesiodus en Homerus wegens hunne onzedelijke verhalen niet wil gelezen hebben. »Zij hebben," zegt hij ¹⁾, »onware mythen gegeven." Wat Hesiodus vertelt, dat Uranus en Kronos hebben gedaan en Kronos van zijn zoon geleden, moest, zelfs indien het waar was, niet aan jonge menschen verhaald worden. Evenmin, hoe Goden onderling oorlog voeren en elkander lagen leggen, 't geen alles onwaar is. Of hoe Juno door haar zoon is geboeid, en Vulkaan, die zijne moeder, toen zij geslagen werd, wilde te hulp komen, door zijn vader uit den hemel werd geworpen, 't geen Homerus heeft ver dicht. Zinnebeelden of niet — die dingen moeten geweerd worden. Ook worden de onwaardige schilderingen bij Homerus van Achilles en Priamus, die afstammelingen van Goden zijn, sterk afgekeurd, en nog veel meer andere dergelijke dingen.

Wat Plato aan Hesiodus en Homerus ten kwade duidt, is dit, dat zij onzedelijke mythen geven, geenszins, dat zij veel vrijheid gebruiken in het behandelen der godenleer. Die gebruikt hij zelf ook. Volgen de dichters hunne fantasie, hij verwerkt de mythen, gelijk zijne rede en zijn gemoed hem ingeven. Hiertoe had hij volkomene vrijheid; want de Grieksche godsdienst was geen scherp afgesloten en vast ineengegroeid stelsel. »Zij was zeer kneedbaar," zegt een kenner der Grieksche oudheid ²⁾, »en leende zich tot eene vrij willekeurige voorstelling voor iedereen. Het gronddenkbeeld van de Grieksche fabelleer is juist dit, dat zij niet volkomen vast is gesteld. Daarom zijn er eeredien-

sten, die op onderscheidene wijze zijn ingericht, is er een weinig samenhangende priesterschap, is de grootste vrijheid aan de verbeelding der dichters gelaten en aan de willekeur in de mythen, die men de dichterlijke noemt. Maar zoo de mythen der dichters vrij waren, die der wijsgeeren waren het nog veel meer. En deze vrijheid scheen geen goddeloosheid. Bij de dichters stond de godsdienst in den dienst der verbeelding; bij de wijsgeeren in dien van de rede en de wetenschap, die partij trokken van hare overleveringen en er met eerbied en onafhankelijkheid uit putten."

Van zulk eene door Plato genomen vrijheid ziet men in schier iedere mythe, door hem gebruikt, de duidelijke proeven ⁷⁶⁾. Maar hoe veel vrijheid Plato zich veroorloofde, toch wilde hij zelfs in zijn volmaakt Staat geen godsdienst naar eigen inzicht invoeren. Hij wilde dien des vaderlands behouden, derhalve ook zijne mythen en mysteriën, en het orakel te Delphi blijven raadplegen. Dit blijkt uit vele, ten deele reeds aangehaalde plaatsen. Alles neemt hij samen op in deze woorden ⁷⁷⁾: »In de onderwereld zullen wij straf lijden voor 't geen wij hier zullen misdään hebben, of zelve of onze kindskinderen. Evenwel vermogen de mysteriën en de vergevende Goden veel, gelijk de grootste Staten zeggen, en de dichters, de Godenzonen en de profeten, uit de Goden geboren, die allen aanwijzen, hoe het hiermede gelegen is."

Vrijheid, om van den staatsgodsdienst af te gaan, kon hij zich niet denken. Want hij schreef den oorsprong der staten aan de Godheid toe, gelijk vooral blijkt uit de fabel van Protagoras, en ook uit menig ander woord. Zoo begint hij zijne boeken *over de Wetten* met de vraag: »Heeft eene Godheid of een mensch de taak gehad, om wetten te geven?" Het antwoord is: »Eene Godheid, voorzeker eene Godheid. Dit is met volkomen recht te beweren ⁷⁸⁾."

Ook het Delphisch orakel moest dus geraadpleegd worden.

Waar hij voorschriften over begrafenissen geeft ⁷⁹⁾ voegt hij er bij: Zoo en zoo zal men doen, »mits Pythia hare toestemming geve» En deze Pythia, de priesteresse te Delphi, moest ook gevraagd worden door de burgers van zijn volmaakten Staat ⁸⁰⁾.

Heeft al het reeds overwogene getoond, dat het Plato ernst was, als hij zich vasthield aan den volksgodsdienst, om uit hem, als den bewaarder der goddelijke openbaringen, wijsheid te erlangen, zoo vragen wij nu, *welke* zaken omtrent de Godheid en onze betrekking tot haar Plato uit de in omloop zijnde mythen afleidt. Doen wij dit, dan bevinden wij, dat er niet ééne hoofdzaak hieromtrent bestaat, welke hij uit eene andere bron, en niet uit deze, zoude putten.

Immers Plato wijst uit mythen, en alleen uit deze aan, hoe de wereld is geworden, wat het wezen der Godheid is, in welken toestand de eerste menschen hebben geleefd, hoe er kunsten, staten, recht en deugd zijn ontstaan; wat eigenlijk de menschelijke ziel is, dat zij onsterfelijk is en dat haar straf of belooning wacht, en alles, wat verder op God en godsdienst betrekking heeft.

Over de wording der wereld spreekt hij aldus ⁸¹⁾: »Daar er veel door velen over de Goden en de wording des heelals wordt gesproken, moet gij billijker wijze niet meer dan een waarschijnlijke mythe van mij er over verwachten.» Waarop hij dan een bij de Grieken vreemd verhaal laat volgen, dat het heelal, gelijk het nu is, of de schoone inrichting aller dingen, moet afgeleid worden uit Gods goedheid: een verhaal, 't welk zoo veel met dat des Bijbels overeenkomt, dat de Kerkvaders hierom Plato den Attischen Mozes hebben genoemd. Aan 't einde van dit verhaal volgt ⁸²⁾ de betuiging, dat men zulke dingen alleen »door het geloof» kan weten.

Over het wezen der Godheid zegt Plato ⁸³⁾: »God, gelijk ook de oude wijsheid ⁸⁴⁾ leert, heeft het begin, het

einde en het midden aller dingen in zijne macht. Hij gaat volgens zijne natuur op den rechten weg voort. Hem volgt altijd de Rechtvaardigheid⁸⁷⁾, die de verlaters der goddelijke wet straft.”

Omtrent den toestand, waarin de menschen eerst hebben geleefd, verhaalt Plato⁸⁶⁾: »Wij hebben een bericht⁸⁷⁾ vernomen van dat zalige leven, toen alle goederen zonder moeite en van zelf den menschen toevloeden. De oorzaak er van is, naar men zegt, deze. Toen Saturnus bemerkte, dat geen mensch in staat was, de menschen behoorlijk te besturen, stelde hij een goddelijker en beter soort van wezens daartoe aan.” Waarna eene verdere beschrijving van de gouden eeuw volgt, gelijk men ook elders hij hem vindt⁸⁸⁾. — Doch opmerkelijk is het, dat Plato ook eene reden geeft, waarom de eerste menschen niet door menschen, maar door hogere wezens zijn geleid. Wij immers, zegt hij, stellen ook geen rund tot herder van runderen, geen geit tot dien van geiten aan. Even noodig als deze dieren den mensch hebben, hebben de menschen derhalve hogere geesten noodig. Deze bestaan dus, deze bemoeien zich dus met ons, hebben het althans in den aanvang van het menschedom gedaan⁸⁹⁾.

Hoe er kunsten, staten, recht en deugd in de menschelijke maatschappij zijn ontstaan, wordt door Plato het uitvoerigst in het licht gesteld naar de mythe van Prometheus⁹⁰⁾, die het uit den hemel gestolen vuur in den mensch bracht, en daarmede hem kunstvaardigheid schonk, welke de dieren niet bezitten. Aldus met de Goden vermaagschapt geworden, is de mensch de Godheid gaan dienen, en staten gaan oprichten, waartoe de Oppergod de Schaamte en het Recht op aarde zond, ten einde de banden der Staten te zijn, met bevel, dat wie de schaamte en het recht niet wilde bewaren, als een vergif uit den Staat moest weggedaan worden. Ook hier acht Plato het dus niet voldoende, dat

de rede, eene sprank van 't hemelvuur, in ons is. Indien de Goden niet meer hadden gedaan, dan ons die rede schenken, zou er geene geregelde maatschappij zijn ontstaan. Deze steunt op wetten, die van boven zijn gegeven ⁹¹⁾.

Historische mythen hebben wij verder, ten bewijze, dat de ziel èn onsterfelijk is èn hiernamaals vergelding heeft te wachten. In het beroemde gesprek, waarin hij Socrates' sterven beschrijft, zegt Plato: »Wij herinneren ons een oud verhaal ⁹²⁾, dat de zielen van de aarde naar de onderwereld gaan en vandaar hierheen terug keeren en uit de gestorvenen geboren worden. En brengt hij nu ook wijsgeerige blijken hiervoor bij, toch leidt hij het geloof aan de onsterfelijkheid hieruit niet af, maar bevestigt alleen hierdoor de aangenomen en geloofde overtuiging van de onsterfelijkheid als redelijk en waar.

Eindelijk: de verwachting, dat der ziel hiernamaals loon of straf zal geworden, rust bij Plato, volgens vele duidelijke verklaringen ⁹³⁾, geheel en alleen op mythen of overleveringen, afkomstig uit openbaringen der Godheid.

Kortom, welke hoofdonderwerpen voor het wijsgeerig denken men verder bij Plato wil nazoeken ⁹⁴⁾, altijd zal men vinden, dat de overleveringen van het Oosten, welke die der Pythagoreërs waren, door hare oudheid, haren roem van wijsheid, haar religieus karakter en de diepe waarheden, welke zij bevatten, Plato hadden bekoord. Hem bekoord, gelijk alle grote geesten van alle eeuwen, zoodat zij hem tot grondslag van zijne denkbeelden strekten, en hem, om het zoo uit te drukken, de stof waren, waaruit hij zijne gedachten weefde ⁹⁵⁾.

Zoo hoog stonden die overleveringen bij Plato, dat hij ze niet dan een enkel maal als redelijk of waarschijnlijk aanbeveelt. Dit doet hij, met die over de onsterfelijkheid in den *Phaedon*. Maar hoewel wij ook hier nog niets meer dan eene wijsgeerige aanbeveling vinden van de historische overlevering, toch staat dit gesprek als zoodanig nog alleen

onder Plato's werken. Elders vinden wij zelfs zulk eene aanbeveling niet, alleen eene mededeeling. Plato berust derhalve in die mythen, als de eenig mogelijke gronden voor de godsdienstige en geestelijke of heugere dingen, die men moet aannemen, dewijl, bij verwerping daarvan, er niets anders overblijft.

Nu en dan doet hij ook uitkomen, dat de denkbeelden, in die mythen vervat, zich vroeg of laat aan den mensch, ook tegen zijnen wil, als waar opdringen. Zoo schildert hij b. v. zeer schoon, hoe, als de dood dreigt, het geweten bij velen wakker wordt. „Wanneer iemand,” zegt hij ⁹⁶), „zoover gekomen is, dat hij meent spoedig te zullen sterven, overvalt hem vrees en zorg over die dingen, waarover hij zich vroeger niet bekommerde. Want de mythen, die over de onderwereld worden verhaald, hoe hij, die hier onrechtvaardig leefde, daar straf moet lijden, werden dusverre door hem belacht; maar ontrusten alsdan de ziel met het vermoeden, dat zij toch misschien waar zijn. Wegens de zwakheid des ouderdoms of dewijl hij nu naderbij is aan die gindsche dingen, beschouwt hij ze nauwkeuriger. Hij wordt vol ontroering en vrees. Hij rekent uit en ziet rond, of hij ook iemand onrecht heeft aangedaan. Vindt hij velerlei onrecht, in zijn leven door hem begaan, dan wordt hij dikwijls als de kinderen in den slaap van schrik wakker en leeft met een slecht uitzicht in de toekomst. Maar wie zich van geen onrecht bewust is, koestert altijd eene zoete hoop, eene verkwikkelijke vriendin zijns ouderdoms, zoo als ook Pindarus bevallig zingt:

't Harte streelend, grijsheid koestrend,
 Woont bij hem de zoete hoop,
 Die des stervelings gedachten,
 Veel bewogen, meest beheerscht.”

Ik eindig voor dit maal mijne beschouwingen over Plato,

Uit alles blijkt, dat Plato, nog veel meer dan Pythagoras of Socrates, tot vele gronddenkbeelden niet alleen, maar ook tot de grondrichting des Bijbels nadert. Want bij hem is het, even als bij Mozes en de Profeten, niet alleen deugd, heiligheid en godsvrucht, waarop hij overal aandringt: deze inhoud of geest heeft ook hetzelfde lichaam bij Plato als bij Israël: overal verwijst ook Athene's filosoof, naar overlevering, historie, openbaring van God, als waarop de deugd, de heiligheid en de godsvrucht moeten gebouwd worden; dewijl die de grondslagen zijn van geheel ons denken, gevoelen en leven, ja van ons geheel en zedelijk en staatkundig bestaan, 't welk daarop moet rusten, zal het zeker en vast kunnen zijn.

Zeer verklaarbaar en natuurlijk is derhalve de oude voorliefde van Joden en Christenen voor Plato. Zij hoorden in hem een welluidenden naklank van hunne waarlijk goddelijke openbaring, welker waarde en beteekenis door Athene's beroemdsten wijsgeer, die haar eerbiedigde en zocht te verstaan, niet weinig voor hen werd verhoogd. Daarom sloten Philo en alle Alexandrijnsche Joden vóór en na hem zich veel meer aan Plato, dan aan eenig ander wijsgeer der Grieken aan. Daarom prijzen hem de Griekse en Latijnsche Kerkvaders als om strijd. Daarom zegt Eusebius⁹⁷): „Plato is de eenige van alle Grieken, die in den voorhof der (evangelische) waarheid is doorgedrongen.” En daarom heeft een Augustinus niet geschroomd Plato te roemen als den uitnemendsten aller heidensche wijsgeeren en van hem en zijne leerlingen te zeggen⁹⁸): „Daar zijn geene anderen, die nader tot ons (Christenen) komen dan zij. — Zij kennen den waren God en als schepper des heelals, en als verlichter der waarheid, en als uitdeeler der zaligheid.”

Ook Wessel Ganzevoort en Erasmus stelden Plato als wegbereider voor het Christendom boven alle wijsgeeren. Nog in onze eeuw werd door een diepzinnigen vereerder

des Evangelies en tevens grondigen kenner der wijsbegeerte een voortreffelijk werk geschreven, uitgerust met al de wetenschap onzer dagen, 't welk met recht den titel voert: *Das Christliche im Plato und in der platonischen Philosophie entwickelt und hervorgehoben von Dr. C. ACKERMANN, Hamb. 1835* ⁹⁹⁾.

Inderdaad is Plato dan ook voor velen eene brug geworden, om tot Jezus Christus te komen en Hem beter dan anders mogelijk geweest ware, te verstaan; voor een Justinus, Clemens, Augustinus, Wessel Ganzevoort, Van Heusde, Pareau en ontelbaar vele anderen.

AANTEFKENINGEN.

¹⁾ Bl. 31. Hoe hij den naam van wijsgeer verstond en waarom hij dien invoerde, verhaalt CICERO, *Tusc. Quaest. V, 3*.

²⁾ Bl. 31. Hij was, gelijk hij bij XENOPHON, *Sympos. I, 5*, zich noemt, *αἵρουργός τῆς φιλοσοφίας*. Een landman, die niet door slaven, maar met eigene hand zijne akkers zelf bebouwt, heet *αἵρουργός*, *zelfwerker*. Zulk een man was Socrates op den akker der wijsbegeerte.

³⁾ Bl. 32. Over Soerates zeide ik veel in de *Gesch. der opvoeding*, D. II, bl. 180—244. Doch toen ik dat schreef, was nog niet uitgekomen ERNST VON LASAULX, *Des Sokrates Leben, Lehre und Tod, nach den Zeugnissen der Allen, München 1858*, het grondigste, meest bezielde en aangenaamste boek, dat, zoo ver ik weet, ooit over Socrates geschreven is. Bl. 95 zegt hij: Wahrhaftig er starb wie ein heiliger Mensch: als er fast schon den Todesbecher in der Hand hielt, sprach er noch *so*, dass er nicht zum Tode sondern empor in den Himmel geführt zu werden schien (CICERO, *Tuscul.*, I, 29, 71). — Lasaulx maakt, zoo als ik ook deed, eene vergelijking van Socrates met Christus (bl. 100—122), welke met deze woorden eindigt: Ich nehme keinen Anstand offen und zuversichtlich zu behaupten, dass keine unter allen alttestamentlichen Persönlichkeiten ein so

vollständiges Vorbild Christi ist als der Griechische Sokrates; und dass ebenso unzweifelhaft das Beste der christlichen Lebenslehre dem Hellenismus ungleich näher steht als dem Judaismus.

4) Bl. 33. Xenophon stelt het voorop in de *Memorab.* I, 1, 11—16. En *zób* is het in dit werk gedurig weder. Verg. ook CICERO, *Tuscul. Quaest.* V, 4, *Acad.* I, 4.

5) Bl. 34. HEGEL, *Philosophie der Religion*, D. II, bl. 103 (tweede uitg.): „Zeus is bij de Grieken een staatkundige God, de God der wetten, der heerschappij, maar der bekende wetten, niet der wetten des gewetens. Het geweten heeft in den Staat [en bij de Grieken was de Staat het hoogste] geen regt — wanneer de mensch zich op zijn geweten beroept, dan kan de een dit geweten en de ander een ander hebben — maar het wettige [het door de wetten bepaalde] heeft recht in den Staat.”

6) Bl. 34. *Συνείδησις*, *conscientia*.

7) Bl. 34. De alleen verstandelijke, en niet gemoedelijke rigting van Socrates en van geheel de Grieksche oudheid liet niet toe, aan het geweten die zedelijk-godsdiensige beteekenis toe te kennen, welke de Israëliet en vooral de Christen er aan hecht. Verg. H. CREMER, *Wörterbuch der neutestam. Graecität*, Gotha 1866, bl. 184—187.

8) Bl. 35. Misschien ook nog van iets meer dan van het geweten: van een zedelijk instinct en een zeker voor gevoel. Zie *Gesch. der opv.* D. II, bl. 242, 243, J. TEN BRINK, *Gedenkwaardigheden van Socrates*, bl. 4, en andere uitleggers op XENOPHON, *Memorab.* I, 1, 2, vooral ook PLATO, *Theag.* p. 128 D., PLUTARCHUS, *De genio Socratis* p. 588 ed. Xylandri. — Een geleerde schrijver over Socrates, E. ALBERTI, *Socrates, Ein Versuch über ihn nach den Quellen*, Gött. 1869, toont, na talloos vele anderen, bl. 55—71 in zijn voorbeeld, dat er geene helderheid in deze zaak is te verkrijgen, wanneer men niet rond en onomwonden erkent, dat Socrates aan eene werkelijk goddelijke openbaring geloofde.

9) Bl. 35. Verg. *Memorab.* I, 1, 6—9 en 19, I, 4, 15 en 16, II, 6, 8, IV, 3, 12 en 16, IV, 7, 10. Op de natuur wijst hij I, 4, IV, 3.

10) Bl. 35. *Memorab.* IV, 4.

11) Bl. 35. *Τὸ αὐτὸ νόμιμόν τε καὶ δίκαιον εἶναι.*

- 12) Bl. 36. Zie b. v. *Memorab.* I, 4, 16, IV, 3, 12 en 16.
- 13) Bl. 36. XENOPHON, *Symposion*, IV, 46—48.
- 14) Bl. 37. *Anabasis*, III, 1, 4—7.
- 15) Bl. 37. *Memorab.* I, 4, IV, 3.
- 16) Bl. 37. VIII, 7, 19—22.
- 17) Bl. 37. *De Senectute*, 22.
- 18) Bl. 37. Ἐπιστολὴ εἰς Ἡρόδοτον.
- 19) Bl. 38. Over Plato heb ik veel gezegd in de *Gesch. der opvoeding*, D. II, bl. 249—273.
- 20) Bl. 39. B. v. *Phaedr.* p. 244 B, C. ed. Stephani.
- 21) Bl. 40. *Phaedr.* p. 249 B volg.
- 22) Bl. 40. *Menon*, p. 81 B.
- 23) Bl. 41. Ik moet hier opmerken, dat de *Menon* thans door velen aan Plato wordt ontzegd. Maar of Plato zelf deze samenspraak heeft geschreven, dan wel een zijner leerlingen, die alsdan zijn meester zeer, zeer na op zijde is gekomen, is voor mijn doel onverschillig. Ik zal dus ook in 't vervolg op de twijfelingen der geleerden over de echtheid der op Plato's naam gaande geschriften, die in een ander opzicht haar belang hebben, doorgaans geen acht slaan. Te minder doe ik het, dewijl zij mij meest alle ongegrond voorkomen.
- 24) Bl. 41. *Zoekende ζητούντες*, *Gorgias*, p. 527 A.
- 25) Bl. 41. *De Republ.* VI, p. 535, A.
- 26) Bl. 42. *De Republ.* VII in het begin. Verg. *Gesch. der opvoeding*, D. II, bl. 264.
- 27) Bl. 42. *Phaedr.* p. 278 D.
- 28) Bl. 42. *Timaeus*, p. 40 D, E.
- 29) Bl. 42. Πρωτόν τοῦ εἰρηζόμενου ἔμπροσθεν.
- 30) Bl. 42. Ἀπιστεῖν.
- 31) Bl. 42. Eene plaats, die tot bevestiging van deze kan dienen, zal ik straks uit den *Gorgias* aanhalen.
- 32) Bl. 43. *Phaedon*, p. 63 B. 33) Bl. 43. Ἐπιείσω.
- 34) Bl. 43. Ἐυέλκεις. 35) Bl. 43. *Phaedon*, p. 68 A.
- 36) Bl. 43. *Phaedr.* p. 244, A. 37) Bl. 43. Ἀιά μανίας
- 38) Bl. 43. Μανείου. 39) Bl. 43. Σωφρονοῦσαι.
- 40) Bl. 43. *Menon*, p. 99 C. 41) Bl. 43. Νοῦν μὴ ἔχοντες.
- 42) Bl. 44. Μηδὲν εἰδότες ὧν λέγουσιν.
- 43) Bl. 44. *Legg.* IV, p. 712 B.
- 44) Bl. 44. *Philebus*, p. 16 C, E. 45) Bl. 44. Φήμη.
- 46) Bl. 44. Het Latijnsche *cogitare* is het frequentativum

van *cogere*, en dit is samengetrokken uit *coagere*, bij een brengen. *Cogitare* is derhalve al weer en steeds dóór samenbrengen. En is ons denken inderdaad iets anders, dan dit? iets anders dan, gelijk men het ook noemt, uit de vele bijzonderheden tot het algemeene opklimmen?

47) Bl. 45. *Philebus*, p. 16 C. E, *Timaeus*, p. 40 D, E.

48) Bl. 45. *Gorgias*, p. 523 A.

49) Bl. 45. *Μῦθος*. 50) Bl. 45. *Λόγος*.

51) Bl. 46. *Ἱστορίαι*. 52) Bl. 46. P. 526 D: *πέπεισμαι*.

53) Bl. 46. *Phaedr.* p. 275 B. 54) Bl. 47. *Τοὺς σοφούς*.

55) Bl. 47. *Phaedr.* p. 229 C, D.

56) Bl. 47. *Phaedr.* p. 274 B, C.

57) Bl. 47. *Gorgias*, p. 527 D.

58) Bl. 48. Zóó onderscheidt HEGEL, *Philosophie der Religion*, D. II, bl. 102 (eerste uitg.), juist en puntig. Hij spreekt echter niet van Plato, maar van de Grieksche godenleer en zegt van hare Goden: „Ze zijn gemaakt of gedicht, maar daarom niet verdicht.”

59) Bl. 48. *De Republ.* II, p. 277 A. Wat Plato hier *μῦθου* noemt, vertaal ik door „aloude verhalen.”

60) Bl. 48. Erkend wordt dit wel door AST, *Platons Leben und Schriften*, bl. 165, ACKERMANN, *Das Christl. im Plato*, bl. 52—55, VAN HEUSDE, *Initia philosophiae Plat.* Vol. I, p. 119 sqq., CREUZER, *Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen*, D. III en IV. Maar toch komt de zaak ook bij hen niet tot haar volle recht, daar zij nog niet konden inzien, hoe veel Plato middellijk of onmiddellijk van Israël had geleerd en hoe vast dus zijne overtuiging op goddelijke openbaring kon steunen.

61) Bl. 48. *Politicus*, p. 271 B.

62) Bl. 49. Dat Plato geen fantast is, wijst ACKERMANN, *Das Christliche im Plato*, bl. 95—99, voortreffelijk aan.

63) Bl. 49. *Philebus*, p. 16 C, *Timaeus*, p. 40 E.

64) Bl. 49. *De Republ.* II, p. 366 B.

65) Bl. 49. *Menon*, p. 81 B.

66) Bl. 49. *Legg.* XII, in 't begin.

67) Bl. 50. E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, D. II, bl. 315: Die Wurzel der Sittlichkeit und Philosophie (ist bei Plato) eine und dieselbe, die Begeisterung für 's Schöne und Göttliche, der Eros.

68) Bl. 50. *De Republ.* II, p. 379 B. Dikwijls weidt hij met warmte uit in den lof van de zedelijke goedheid van God, b. v. *Theaet.* p. 176 C, *Phaedr.* p. 247 A, *Tim.* p. 29 E.

69) Bl. 50. *Legg.* IV, p. 716 C.

70) Bl. 50. „Men” is hier Protagoras, wiens bekende spreuk was, dat de mensch de maatstaf aller dingen is. Hij wilde dus de Godheid in en uit den mensch kennen, terwijl de mensch zich zelven eerst leert kennen in en uit God. De Christen kent en God en zich zelven uit Gods volmaakte openbaring, uit den Godmensch Jezus Christus, Gods afbeeldsel en 's menschen voorbeeld. Maar Plato kent God ook uit eene wel nog niet volkomene, maar toch ware openbaring. Protagoras is rationalist, Plato supranaturalist.

71) Bl. 50. Ὁ σὺνταξις.

72) Bl. 50. *Legg.* XII, p. 941 B, C.

73) Bl. 51. *De Republ.* II, p. 377 D.

74) Bl. 51. *De Republ.* III, p. 388.

75) Bl. 51. VICTOR COUSIN, *Oeuvres de Platon*, D VI, bl. 453.

76) Bl. 52. Men lette maar eens op de fabel van Protagoras over Prometheus, voorts op de mythen over de liefde in het *Symposion*, vooral op die van Aristophanes, p. 190 B; op die over de gouden eeuw in den *Politicus*, p. 268 D.

77) Bl. 52. *De Republ.* II, p. 366, A, B. Zie verder p. 379 A en *Legg.* IX, p. 870 D.

78) Bl. 52. Verg. ook *Legg.* IV, p. 712 B.

79) Bl. 53. *Legg.* XII, p. 947 D.

80) Bl. 53. *De Republ.* IV, p. 427 B, V, p. 461 E, VII, p. 540 C.

81) Bl. 53. *Timaeus*, p. 29 C, D.

82) Bl. 53. *Timaeus*, p. 40 D, E.

83) Bl. 53. *Legg.* IV, p. 715 E, 716 A.

84) Bl. 53. Ὁ παλαιὸς λόγος. 85) Bl. 53. Ἡ δίκη.

86) Bl. 54. *Legg.* IV, p. 713 C. 87) Bl. 54. Φήμη.

88) Bl. 54. B. v. *Gorgias*, p. 523 A, *Politicus*, p. 272 B.

89) Bl. 54. „De Oppergod (heet het bij Plato) had alles verdeeld onder de mindere Goden, die ook als Goddelijke herders voor de dieren zorgden. Maar die God zelf, die aan 't hoofd staat, hoedde de menschen (als herder), gelijk nu de menschen, daar zij van goddelijk geslacht zijn, als herders voor de lagere soorten zorgen.” Na eene beschrijving van het overvloedige en

onbezorgde leven in dien gulden tijd, volgt, dat de Oppergod zich daarna met de overige mindere Goden had teruggetrokken en de wereld aan zich zelve overgelaten. Plato merkt ook op, dat de menschen uit de aarde waren gemaakt, en behalve met dieren ook met God en goede geesten omgingen.

⁹⁰⁾ Bl. 54. *Protag.* p. 320—322. Verg. *Gesch. der opv.* D. II, 258—262.

⁹¹⁾ Bl. 55. Wat eigenlijk de menschelijke ziel is, stelt Plato op andere wijze in een dichterlijk kleed aanschouwelijk voor oogen. Zij is als een wagen, welke door de rede als voerman wordt bestuurd en door twee gevleugelde paarden, namelijk de geestelijke aandrift en den zinnelijken hartstocht, wordt voortgetrokken, waarbij het de kunst van den voerman moet zijn, den zinnelijken hartstocht door de geestelijke aandrift te dwingen ook naar boven te gaan.

Deze voorstelling nu wordt niet door Plato gegeven als een oud historisch verhaal, uit goddelijke openbaring tot ons gekomen. Zij is eene wijsgeerige inkleeding, die bewijst, dat Plato niet durft wagen redeneerend op te maken, maar alleen schilderend te vertoonen, wat de ziel moge zijn. En ook die inkleeding is dan een blijk, dat hij de diepste en hoogste waarheden voor verstandelijk betoog niet bereikbaar acht.

⁹²⁾ Bl. 55. *Phaedon*, p. 70 C. *Ἰαλιῶς λόγος*.

⁹³⁾ Bl. 55. *Phaedon*, p. 63 C, *De Republ.* II, p. 366 A, B, *Gorgias*, p. 523 A.

⁹⁴⁾ Bl. 55. Hiertoe moet men evenwel niet brengen, wat hij zegt over den oorsprong der taal. Het was in dien tijd, gelijk nog, eene twistvraag, of de taal al of niet als eene gave der Goden moet beschouwd worden. Zie de schrijvers, aangehaald bij AST, *Platons Leben und Schriften*, bl. 266*). Nu trekt NICOLAS, *Études philosoph. sur le Christianisme*, D. I, bl. 214, uit eenige woorden in Plato's *Cratylus* het gevolg, dat Plato ook de taal van de Godheid zou hebben afgeleid. Doch hij vergist zich. Wel zegt Cratylus, in het naar hem genoemd gesprek, p. 438 B, dat zijns oordeels eene hoogere dan de menschelijke macht aan de dingen namen heeft gegeven en zij daarom juist zijn. Maar Socrates = Plato weerlegt dit dadelijk, aangezien namen niet als juist kunnen beschouwd worden. En vroeger p. 425 D had hij ook reeds gezegd, dat in deze zaak de toe-

vlucht tot de Godheid te nemen zoo iets is, als in de tragedie de *Deus ex machina*.

⁹⁵⁾ Bl. 55. Woorden van zijn uitnemenden uitlegger, VICTOR COUSIN, *Oeuvres de Platon*, D. VI, bl. 465. Verg. bl. 414—416, 463—466, 493.

⁹⁶⁾ Bl. 56. *De Republ.* I, p. 330 D, E.

⁹⁷⁾ Bl. 57. *Praepar. Evang.* XIII, 14.

⁹⁸⁾ Bl. 57. *De Civitate Dei*, VIII, 5. Er ware eene vrij lange bloemlezing van lofspraken op Plato uit Augustinus op te zamelen.

⁹⁹⁾ Bl. 58. In den aanvang van dit geschrift, bl. 1—20, vindt men een overzicht van de blijken van ingenomenheid met Plato onder de Christenen van ouds af tot nu toe.

DERDE VOORLEZING.

Aristoteles, de man der wetenschap en des begrijs, houdt zich aan het bestaande. Eerbied ook voor de volksverleveringen bij hem. — Samenvatting van het bij de vier voornaamste wijsgeeren gevonden. De oorsprong, zin en strekking van hun beroep op Goddelijke openbaring Geen schikken naar volksvooroordeelen. Zij bedoelen ook niet alleen openbaring van God in de zinnenwereld en in ons hart, maar buitengewone en uitwendige openbaring. De gronddenkbeelden over de geestelijke wereld niet afgeleid uit redeneering, maar op openbaring gebouwd. De Oudheid zoekt ware wijsheid, waarvan Gods openbaring de bron is. Plato's Gorgias. De filosofie wijst de redelijkheid van het gelooven aan. Philosophereen is niet twijfelen en beredeneeren, maar bewonderend aanschouwen en leeren kennen van het heelal. De Paedon. Philosophie is de rationele bevestiging der traditionele overtuigingen. Cicero.

Mijne Heeren!

Van Plato tot zijn leerling Aristoteles overgaande, komen

wij in eene geheel andere wereld. Bij den leermeester heerschen poëzie en geloof en gemoed, bij den leerling proza en wetenschap en verstand. Ja, zoo groot is het verschil, dat Aristoteles een tegenvoeter van Plato moet heeten. Immers bij Plato is alles ideaal; bij Aristoteles alles reëel. Plato maakt zelfs de zinnelijke wereld tot eene soort van geestelijk wezen: Aristoteles de geestelijke wereld tot eene hooger georganiseerde zinnelijke natuur. Bij Plato wordt de natuur geest; bij Aristoteles de geest natuur. „Plato kon het goddelijke, Aristoteles het zinnelijke niet laten varen. De physica van Plato is, om zoo te spreken, alleen eene verdigte theologie, en de metaphysica van Aristoteles is in den grond niets anders dan eene verdunde physica 1).”

Maar de leerling is ook een bestrijder van zijn meester, zonder hem te verstaan, ja een bespotter van hem. Twintig jaar had hij, een der helderste en scherpste critici, Plato's onderricht genoten. Men zou dus meenen, dat hij hem althans had begrepen. Doch dit deed hij niet. De laag staande kan den hoog vliegende niet volgen; de physische mensch vat den pneumatischen niet; deze is genen eene dwaasheid 2). Aristoteles zoekt Plato te verbeteren, te bestrijden, zelfs belachelijk te maken 3).

Aristoteles is bovenal een man der wetenschap en des begrijs. Om nauwkeurig te weten en juist te begrijpen, onderzoekt hij alles, doch meest de stoffelijke natuur. En als hij de geestelijke poogt te leeren kennen, is het toch ook veel meer, om te weten en in begrippen te brengen, hoe zij nu eenmaal is, dan wel, om in te zien, hoe zij geworden is en wat zij worden moet, hoe zij goddelijk is van oorsprong, goddelijk van aanleg en goddelijk van bestemming. Maar één bewijs breng ik bij, hoe weinig Aristoteles de geestelijke natuur in hare waarde weet te schatten: hij loochent de onsterfelijkheid des menschen 4). En hoe laag bij den grond moet een wijsgeer blijven, die

ons menschen eenvoudig als tijdelijke bewoners der aarde beschouwt, zonder den blik naar ons waar vaderland te kunnen verheffen? Met dit alles wil ik de groote en ware verdiensten van den vader der wetenschappen, gelijk wij Aristoteles mogen noemen ⁵⁾, niet verkleinen. Zijn nuchtere zin is een onontbeerlijke tegenhanger van den hoog vliegende, wel eens opgewonden geest van den heerlijken Plato. Zonder de scherpe en vaak onverdiende critiek van Aristoteles, zou de nakomelingschap ligt door Plato tot dweperij zijn vervallen.

Maar wij moeten Aristoteles nog meer in 't algemeen kennen, om in 't bijzonder te begrijpen en te waardeeren, in welke betrekking zijne wijsbegeerte staat tot Gods openbaring. En als wij, elken wijsgeer, dien wij beschouwen, pogende te kennen, nu zulk een overgroot verschil tusschen hen vinden, als werkelijk tusschen Pythagoras, Socrates, Plato en Aristoteles bestaat, dan hebben wij daarin een waarborg te meer, dat wij geene andere, dan deze vier beroemdste wijsgeeren voor ons doel behoeven ter hand te nemen; immers zij vertegenwoordigen blijkbaar alle richtingen.

Hoezeer Aristoteles van zijne voorgangers op godgeleerd en godsdienstig terrein zal verschillen, kunnen wij reeds uit zijne gheele geestrichting gissen. Spreekt hij over goddelijke dingen, dan keurt hij de menschelijke voorstellingen (anthropomorphismen) over de Godheid nadrukkelijk af. De mythen, waarin de Goden als menschen voorkomen, zijn hem dus bedriegelijke voorstellingen, uitgevonden, om de menigte ter bevestiging van het welzijn der staten te doen gelooven, wat zij niet kan weten, en haar eerbied voor hoogere machten te doen verkrijgen ⁶⁾. Dit kon niet anders; want de sterren zijn bij hem veel hoogere wezens, dan de menschen. In den mensch als geestelijk wezen eene hoogere dan de zinnelijke natuur op te merken en daarom hem als beeld der Godheid te beschouwen, schijnt bij Aristoteles niet op

te komen. Want de Godheid zelf is geen eigenlijke geest bij hem, geen persoonlijk, de wereld in eigenlijken zin regeerend wezen. Zij is hem alleen eene eerste beweegoorzaak van het heelal. Aan deze gedachte oorzaak geeft hij den naam God. De goddelijke Voorzienigheid is hem dus hetzelfde als de regelmatig geordende loop der natuur, die vaste en onverbreekelijke wetten noodwendig volgt. Van bedoelingen of eindoorzaken, dat is, oorzaken die een bepaald einde bedoelen, kan dus ook bij Aristoteles geene spraak zijn. De Godheid geeft regen en droogte, niet opdat het koorn grocie, maar uit noodwendigheid. Er bestaat dus geene ruimte of mogelijkheid voor het wijs en liefdevol besturen van de menschelijke toestanden door de Godheid. Alles loopt in vaste kringen rond ⁷⁾.

Uit dit alles zouden wij nu ligt geneigd zijn te besluiten, dat Aristoteles voor ons onderzoek niets zal opleveren. Maar daarin zouden wij ons toch bedriegen. Hoewel weinig, heeft ook hij iets, en wel iets zeer belangrijks.

Immers Aristoteles, die, even als alle andere oude wijsgeeren, veel practischer was dan de latere, houdt zich aan het leven en deszelfs behoeften. Hij acht en onderzoekt derhalve het bestaande, niet alleen de bestaande stoffelijke natuur, maar ook al wat er verder bestaat, ons denken en dichten, onze overtuigingen, zeden en instellingen; derhalve ook de staatsinstellingen en de godsdienstvormen, die er nu eenmaal zijn.

Aan dit bestaande houdt hij zich vast. Zeide Protagoras, dat de mensch, en Plato, dat de Godheid de maat aller dingen is: Aristoteles zou hebben kunnen zeggen, dat het bestaan de maat van alles is. Hij is geen dichter maar leidt uit de in Griekenland bestaande dichtwerken af, wat dichten is en zijn moet. Hij heeft geene verhevene lessen over de deugd, maar toont uit de bestaande zeden aan, wat men voor deugd (het midden tusschen twee uitersten) hou-

den moet. Hij sticht geen eigen staat, zelfs niet in zijne gedachten, maar wijst uit de hem bekende staatsregelingen der bestaande rijken aan, hoe een rijk behoorlijk kan worden ingericht. Zoo geeft hij ook geene hem eigene denkbeelden over de godsdienst, maar hij eerbiedigt de aanwezige godsdienstvormen en overleveringen, als bestaande, en dus volgens hem recht van bestaan hebbende, en niet alleen als nuttig om het volk te leiden, maar ook als werkelijk en in de hoofdzaak waar, zoodat ze dan ook door de wijsgeeren erkend en gehandhaafd moeten worden.

Want er is volgens Aristoteles voor al dit bestaande eene zekere noodwendigheid van geworden zijn en van aanwezig zijn. Daarom zijn hem de godsdienstvormen en mythen geenszins willekeurig uitgedachte zaken. De grootsche verschijnselen in de (zinnelijke) natuur, meent hij, hebben de bewondering der menschen gewekt. En deze bewondering is zoowel een grond voor de mythen als voor de filosofie, en mede een grond, waarom de filosofen (als Pythagoras en Plato) ook wel het mythische beminnen. „Door de bewondering zijn de menschen tot de wijsbegeerte gekomen, nademaal zij in de in 't oog springende verschijnselen der zinnelijke wereld iets hoogers vermoedden. Zij gingen zachtkens aan verder voort en wierpen ook over groote dingen twijfelingen op, als over de hemellichamen en over het ontstaan des heelals. In den twijfel nu en in de bewondering ligt het niet-weten; waarom ook wel de filosofen het mythische beminnen; want de inhoud van de mythus is het wonderbare⁸).” Doch behalve uit deze bron, de grootsche natuurverschijnselen, vloeit er nog een besef van het goddelijke uit eene andere bron, de ziel zelve, voort. In het droomen toch volgt de ziel haren eigenen aard, waardoor zij zelfs toekomstige dingen voorziet en voorspelt. Deze tweede bron wordt ons aangewezen door een wel later levend, maar nauwkeurig schrijver⁹). „Aristoteles zeide,”

verhaalt hij, „dat het besef van de Goden uit twee beginselen in de menschen geboren wordt, uit hetgeen met de ziel gebeurt en uit de natuurverschijnselen... Wanneer toch, zegt hij, in het droomen de ziel zelfstandig is geworden, en dan haren eigenen aard hernomen heeft, voorziet zij als door wichelarij en voorspelt zij de toekomstige dingen... Daaruit, zegt hij, hebben de menschen vermoed, dat God iets is, dat bestaat, en iets is, dat uit zijn aard op de ziel gelijkt en alle dingen verreweg het beste kent.”

Wat nu uit deze twee bronnen in vroegere eeuwen is afgeleid, is, in mythen gekleed, tot ons gekomen. Mythen zijn dus overblijfselen van eene vroegere wijsheid, welke in den cirkelloop der dingen is te gronde gegaan. Zulk een cirkelloop is er. Het heelal heeft een bestaan, zonder begin en zonder einde. Het was er altijd en zal er ook altijd zijn. Eene van het mindere tot het meerdere voortgaande ontwikkeling is bij Aristoteles derhalve niet denkbaar: alleen een cirkelloop is er van worden en vergaan der enkele dingen in het ongeworden en onvergankelijk heelal ¹⁰⁾. Iedere kunst en wetenschap is daarom ontelbare malen ontstaan en weder verloren gegaan. En zoo zijn er kiemen van waarheid besloten in de mythen, als in begrijpelijke slot-sommen van vroegere wijsheid.

Nu zou men kunnen meenen, dat die twee bronnen, de natuurverschijnselen en de menschelijke ziel, bij Aristoteles voldoende zouden geacht zijn, om er alle mythen uit af te leiden. Doch dit is niet het geval. In de plaats, waar hij het uitvoerigst over de mythen en hare beteekenis handelt, vindt hij haren eigenlijken oorsprong in eene goddelijke openbaring „Het begin,” zegt hij daar ¹¹⁾, „en het eerste van alle dingen is de geheel de wereld omsluitende Godheid. Zij is zelve onbewegelijk en zelfstandig, maar doet de eerste, eeuwige en steeds éénzelvige beweging des heelals ontstaan. Want het is noodwendig, dat hetgeen bewogen wordt, door

iets wordt bewogen, terwijl het eerst bewegende zelf onbewogen moet zijn en eene eeuwige beweging alleen van iets eeuwigs en ééne beweging alleen van iets éénigs kan uitgaan. Doch wij zien benevens deze eenvoudige omwenteling des heelals, welke wij aan het eerste en onbewegelijke Wezen toeschrijven, andere ook eeuwige omwentelingen, die der planeten. Noodwendig moet ook elke dezer omwentelingen van een onbewogen, zelfstandig en eeuwig wezen voortkomen... Nu wordt ook van de voorgeslachten uit de verste Oudheid in den vorm van een mythe aan de nakomelingen overgeleverd, dat de sterren Goden zijn en dat de oorspronkelijke Godheid de geheele natuur omsluit. Het overige is op mythischen trant er bij gevoegd, om de menigte te doen gelooven en om te dienen ter bevestiging van de staatswetten en van het algemeene welzijn: namelijk, dat men deze goddelijke wezens in de gedaante van menschen en dieren voorstelt, en wat daarmede verder samenhangt en verwant is. Wanneer men nu dit laatste weg doet en alleen het eerste behoudt, te weten, dat goddelijke wezens de eerste wezens zijn, dan moet men het er wel voor houden, dat dit uit eene Goddelijke openbaring is voortgekomen. En daar, volgens alle waarschijnlijkheid, elke kunst en wijsheid reeds meermalen, zoo ver het mogelijk was, is uitgevonden en weder verloren gegaan, zoo zullen ook deze denkbelden (over de Godheid) als overblijfselen uit die (verloren gegane kunst en wijsheid) moeten beschouwd worden. Alleen op deze wijze kunnen wij begrip verkrijgen van de ons door de vaderen en den voortijd overgeleverde denkbelden."

Het is mijne taak niet, te verklaren en te verdedigen, hoe Aristoteles, terwijl hij niets dan eene eerste beweegoorzaak in God ziet, toch eene openbaring op geestelijk gebied van dien God erkent en mag erkennen. Geheel onverklaarbaar is het evenwel ook niet; want geest is bij hem

eigenlijk geen vrij wezen, maar alleen een werkend en tot werken brengend beginsel, eene soort van levenskracht, zoo als er ook in de planten is. Doch waarom blijft hij hierbij niet? Waarom laat hij het niet bij de physiologie, gelijk thans vele wijsgeeren, en klimt hij tot eene theologie, en wel tot eene traditionele, mythische theologie op? Waarom gevoelt hij voor deze eenigen eerbied?

De reden, welke hem hiertoe dringt, schijnt te zijn, dat hij op zijne eigene beschouwingen niet volkomen vertrouwt. Hij acht het wel waar, wat hij over God of de eerste beweegoorzaak kan beredeneeren, maar verblijdt zich toch, dat hij in de overleveringen van den voortijd daar steun voor vindt.

Mij dunkt, dit is de indruk, welchen de uitvoerige plaats, zoo even uit hem aangehaald, op ons maakt. En nog meer doet dit eene andere. Een zeker geschrift vangt hij aan met de bewering, dat het heelal volmaakt moet zijn, doch dat er, behalve de enkele en eenvoudige bewogene dingen, welke wij zien, een voortreffelijker en goddelijker beginsel moet zijn, 't welk door zijne eigene natuur wordt bewogen. Daarna wijst hij aan, dat dit beginsel zwaar noch ligt is, ongeboren, onvergankelijk, niet vatbaar voor vermeerdering, vermindering of verandering. Na dit te hebben uiteen gezet, vervolgt hij ¹²⁾: „Zoodanig is het beginsel der dingen, indien men het als grondslag voorop gestelde gelooft ¹³⁾. Maar het blijkt, dat de rede met de verschijnselen ¹⁴⁾ overeenstemt en de verschijnselen met de rede. Immers alle menschen hebben eene meening over de Godheid en allen geven haar de hoogste plaats, vreemdelingen zoowel als Grieken, zoo ze maar achten, dat er Goden zijn . . . Indien er nu eene Godheid is, en zij is er, dan is ook het nu gezegde over het eerste wezen aller dingen naar waarheid gezegd.” Hierna volgt eene opmerking, dat de Ouden reeds zoo hebben gedacht, blijkens den naam aan het goddelijk wezen gegeven,

aether, dat is, volgens hem, het zich altijd bewegende ¹⁵⁾.

Met deze zienswijze komt het overeen, dat hij in den staat niet alleen tempels wil hebben, maar ook orakels en eerbied voor de instellingen en overleveringen der Oudheid, mits zij de zedelijkheid niet kwetsen ¹⁶⁾. Uitdrukkelijk wijst hij enkele malen aan, welke ware denkbeelden hij ziet in sommige mythen en overleveringen, wier echten inhoud hij van de dichterlijke inkleeding zoekt af te scheiden. „Zoo wordt ¹⁷⁾ in de mythen van Oceanus, Thetis en Styx en in Hesiodus' verzen over den Chaos en den Eros eene bepaalde bespiegeling over de wording der wereld, maar toch alleen aarzelend, door hem gevonden. Zoo wordt de mythe van den Atlas ¹⁸⁾ op eene meer algemeene gedachte terug gebracht, en opgemerkt ¹⁹⁾, dat bij den Atlas de uitvinders van de mythe aan de wereldas schijnen gedacht te hebben ²⁰⁾. Nog spreekt hij over den naam van Aphrodite, over hare verbindtenis met Ares, en over het wegwerpen der fluit door Athene, waarin hij hooger en zin meent te kunnen zien.

Gelijk Aristoteles zich veel minder dan Plato met de mythen bezig houdt, zoo leidt hij ook op verre na zoo veel er niet uit af. Het door hem er uit getrokken komt op deze twee grondgedachten neder, vooreerst, dat ééne alles omvattende Godheid de beweegoorzaak des heelals is, en ten tweede, dat deze Godheid niet is ontstaan, bij wijze van ontwikkeling, uit blinde natuurkracht, maar zelfstandig het eerste beginsel is. De eerste gedachte spreekt hij duidelijk uit in de uitvoerige, zoo even reeds medegedeelde plaats ²¹⁾; de tweede elders ²²⁾ op deze wijze. Hij onderzoekt namelijk de vraag, of het goede dadelijk in de beginselen der wereld aanwezig is, dan of het eerst later bij de verdere ontwikkeling van het zija te voorschijn komt. Daarop zegt hij, dat eenigen van de nieuweren, die over de goddelijke dingen spreken, meenen, dat het goede niet het eerste is, en niet dan later voor den dag komt. „Ook de oude

dichters zeggen," vervolgt hij, „in zooverre iets gelijksoortigs, als zij niet aan de oorspronkelijke natuurkrachten, gelijk de Nacht en de Hemel, of de Chaos, of ook de Oceanus zijn, de regeering der wereld toekennen, maar aan Zeus... Doch Pherecydes en eenige anderen, gelijk ook de Magen [die Zoroaster volgen], stellen het Beste wezen als oorsprong der dingen. Zoo ook sommige latere wijzen, als Empedocles en Anaxagoras, van wie de een de Vriendschap, de ander het Verstand tot beginsel der wereld maakt ²³)."

Ik besluit hiermede de beschouwing van Aristoteles' denkwijze over Gods openbaring en der menschen wetenschap. Hebben wij veel minder bij hem gevonden, dan bij de drie vorige wijsgeeren: dit kon niet anders, aangezien hij, in de bestaande dingen dezer wereld verzonken, zich met de onderwerpen van Goddelijke openbaring schier niet bezig houdt. Des te opmerkelijker is het, dat ook hij hare werkelijkheid, waarheid en onmisbaarheid toch uitdrukkelijk erkent ²⁴).

Hiermede heb ik de vier voornaamste wijsgeeren der Oudheid afgehandeld. Pythagoras verzamelde rijke stof voor de wijsgeerige wetenschap en beschouwde haar met het oog des wijsgeers, gelijk hij zich het eerst van allen noemde, ter oefening en vorming en heiliging van onzen onsterfelijken geest. Socrates vond de rechte methode, de dialectische, om wijsgeerige onderwerpen te behandelen en uit 's menschen eigen geest de ware beschouwingen er van uit te lokken. Plato omstraalde alle wijsgeerige onderzoekingen met een glans van heiligheid en goddelijkheid, door ze op te voeren in het rijk der eeuwige ideeën en al het schoone, goede, rechtvaardige, dat op aarde is, met die volmaakte denkbeelden er van te vergelijken. Aristoteles ordende de opgehoopte stof met nuchteren zin logisch juist en verdeelde

haar in allerlei wetenschappen, opdat de wereld haar mogt omvatten en gebruiken.

Bij deze vier mannen te samen vinden wij de aloude wijsbegeerte, wat hoofdzaken betreft, in omvang, methode, strekking en ordening volledig en geheel. De latere wijsgeeren hebben hare deelen kunnen onderzoeken, aanvullen, zuiveren en volmaken: het geheel is bij hen onveranderd gebleven. De scholen, die zich naar die vier meesters noemden, hebben hunne zienswijze herhaald, niet wezenlijk veranderd, en de twee nieuwe scholen, die der Stoïcijnen en der Epicureërs, na Aristoteles ontstaan, hebben de oude wijsheid op het leven toegepast, doch niet in haar wezen verrijkt; terwijl de Romeinen, zelfs een Cicero en Seneca, alleen de Grieksche meesters als dankbare leerlingen volgen.

Er bestaat dus geene reden voor mij, mij buiten deze vier voorgangers te begeven. In hen hebben wij de Grieksche wijsbegeerte in haar geheel.

Wij hebben de aloude wijsbegeerte nu zelve gehoord in hare vier beroemdste tolken. Hen hebben wij elk op zich zelve gehoord over de betrekking, die er, huns inziens, bestond tusschen 't geen de Godheid eerst had geleerd en geopenbaard, en 't geen de menschen daarna hadden ingezien en overdacht. Wij hebben overal een beroep op Gods openbaring bij hen gevonden als de bron van alle kennis en wijsheid bij de menschen.

Den oorsprong, den zin en de strekking van dit hun beroep wensch ik nu nader toe te lichten uit al hun denken, leven en werken.

Eerst bespreek ik eenige zwarigheden, die men hier kan opwerpen.

a. Men kan vermoeden, dat de Grieksche wijsgeeren zich aldus over Gods openbaring hebben uitgelaten, dewijl zij den godsdienst, die nu eenmaal bestond en op Goddelijke

openbaring heette te steunen, als volksgodsdienst ongerept hebben willen laten, ten einde geen noodloozen tegenstand bij den grooten hoop te verwekken.

Doch tegen dit vermoeden strijdt, dat zij den volksgodsdienst niet ongerept hebben gelaten. Alle vier hebben zij onderscheid gemaakt tusschen de kern van den volksgodsdienst, welke zij als waar hebben behouden, en de inkleeding, waarop zij voor zich geen prijs stellen en welke zij ten deele zelfs als schadelijk afkeuren. Immers, reeds Pythagoras onderscheidde de mythen, als vormen, van het daarin bevatte wezen; reeds hij klaagde Homerus en Hesiodus aan wegens hunne zedeloze verdrichtselen. Socrates liet zich minder over de mythen uit; hij hield zich aan de religieuse strekking van den volksgodsdienst in het algemeen. Plato onderscheidt zeer streng en telkens weder tusschen goed en kwaad, waar en onwaar, vorm en wezen, inkleeding en doel in den bestaanden godsdienst²⁵). En Aristoteles, die het zeldzamer doet, is, als hij de zaak aanroert, niet minder streng.

Blijkbaar oordeelden deze wijsgeeren over den volksgodsdienst, de overleveringen, de mythen, de orakels en zelfs over de voortekenen, zoo als verlichte Roomsch-Catholieken in onzen tijd over de leer hunner Kerk. Zijn kern, dat deel, 't welk aan hun verstand en gevoel voldoet, is bij hen waar; maar daaronder en daaromheen is veel bijgeloof, 't welk geene waarde heeft dan in zooverre het werkt op den grooten hoop.

b. Men kan ook vermoeden, dat de wijsgeeren eerbied voor die overleveringen, als van de Godheid afkomstig, hebben betoond, om zich naar den tijdgeest te schikken en hunne zienswijze ingang te doen vinden bij het volk, gelijk velen zich thans op bijbelwoorden beroepen en schijnbaar bijbelgezag huldigen, ook al hechten zij daar voor zich zelve weinig aan.

Zoo iets zeiden velen reeds voor lang van de wetgevers, Diodorus Siculus, die in de eerste eeuw onzer jaartelling leefde, spreekt²⁶⁾ de overtuiging uit, dat de wetgevers de nieuwe orde van zaken, door hen ingevoerd, aan de Godheid hebben toegeschreven, ten einde haar ingang te verschaffen. Hij noemt de Egyptenaren, Minos, Lycurgus, Zoroaster, Zamolxis en Mozes. Evenwel voegt hij er bij, dat het zijn kan, dat zij ook zelve hunne nuttige inzichten voor eene wonderbare en werkelijke ingeving hielden. Dit laatste gunt men doorgaans den wijsgeeren niet eens. Accommodatie, zich kleingeestig of voorzichtig schikken naar de volksvooroordeelen, zal de reden hunner betuigingen van geloof aan de overleveringen zijn. Zelfs een man als Schleyermacher spreekt dit van een Socrates uit²⁷⁾.

Niets ondertusschen is ongegronder. Zulke vermoedens worden weersproken door de blijkbaar volkomene oprechtheid, waarmede die wijsgeeren zich op Gods openbaring beroepen. Pythagoras was eene priesterlijke natuur, eer tot bijgeloof, dan tot ongeloof overhellende. De drie overigen leefden in een tijd, toen het ongeloof reeds heerschend begon te worden. En tegen dit ongeloof komen Socrates en Plato juist op met nadruk en kracht, ernst en gemoedelijkheid. Men kan met geen kalmer overtuiging spreken, dan Socrates deed, en met geen dieper gevoel dan Plato, wanneer zij de kern van den volksgodsdiens verdedigen en als waar en goed aanbevelen.

c. Eindelijk kan men vermoeden, dat deze wijsgeeren geene buitengewone, opzettelijke, uitwendige openbaring van God hebben gemeend, als zij over openbaring spraken; dat zij onder openbaring van God hebben bedoeld eerst die, welke wij in de zinnelijke natuur rondom ons, waardoor God van buiten tot ons komt, vinden, en dan die andere openbaring binnen in ons, of de innerlijke stem van God in ons geweten of hart; doch niet eene uiterlijke stem

voor ons oor, niet eene zichtbare verschijning voor ons oog.

Voor dit vermoeden kan pleiten, wat wij weten van den geleigeest van Socrates²⁸); ook deze en die uitspraak van Plato²⁹), en zelfs van Aristoteles³⁰). Doch ook dit vermoeden is onjuist. Wel erkennen zij, althans de drie eersten, 's menschen aanleg èn als aan God vermaagschapt èn als voor ingeving vatbaar, waarom de mensch ook wel eens met goddelijke ingeving wordt begunstigd. Maar ofschoon aldus Gods stem in ons hart erkennende, bedoelden zij toch ook en vooral het bestaan van verschijningen van God of goddelijke wezens zichtbaar voor 's menschen oog en van onderwijs van God hoorbaar voor 's menschen oor. Immers zij beroepen zich uitdrukkelijk op de overleveringen van de Ouden ontvangen, waarop zij vertrouwen, dewijl de eerste menschen nader tot de Godheid stonden dan wij, aangezien zij op andere, op onmiddellijke wijze met de Goden hebben verkeerd. En voorts beroepen zij zich op de nog voortdurende orakels en zelfs op de wichelarij³¹).

Hoe men de zaak keere of wende, de oude wijsgeeren van Griekenland waren, om het met het woord van onzen tijd te noemen, supranaturalisten. Zij waren dit in den sterksten zin des woords. Zij waren geene rationalisten; ook niet half rationalisten en half supranaturalisten; geene rationalisten voor hunne wijsbegeerte en supranaturalisten voor hunnen godsdienst; zij waren alleen supranaturalisten, zoowel in hunne wijsbegeerte als in hunne godsdienst. Hoe geneigd men thans zij, wijsbegeerte des menschen tegenover openbaring van God te stellen: de groote filosofen van Griekenland deden het niet. De zinnelijke natuur rondom ons en de menschelijke natuur in ons was hun niet de bron van godsdienst en wijsbegeerte; de menschen waren niet opgeklommen tot de Godheid; zij hadden niet zich uit zich zelve ontwikkeld. Evenmin als tegenwoordig onze kinderen,

hadden de vroegere geslachten hunne kennis en beschaving uit zich zelve. De vroeger levenden waren alleen het kanaal, waarin de kennis der goddelijke dingen tot de later levenden was gevloeid. Maar de bron er van was de Godheid, die zich had medegedeeld in den omgang der menschen met de Goden of met goddelijke wezens, door de stamvaders der menschen genoten.

Dat de drie besprokene vermoedens ongegrond zijn, en al de zwarigheden, die men tegen mijne voorstelling kan opwerpen, dus geene vastheid hebben, dat derhalve de oude wijsgeeren eene werkelijke goddelijke openbaring erkennen, onderscheiden van 'tgeen de natuur ons binnen ons en buiten ons leert, blijkt, om de zaak nu ook stelliger wijze nog nader te ontvouwen en aan te dringen, vooral uit eene, zoo als ik meen, nog nooit recht in het licht gestelde opmerking. Ik meen deze, dat zij de diepste gedachten, die de grondslagen van al hunne beschouwingen over de geestelijke dingen zijn, niet pogen met bewijzen aan te toonen of uit redeneering af te leiden; maar eenvoudig zonder eenig bewijs aannemen op gezag van de bestaande overtuigingen. Bij elk der vier wijsgeeren heb ik het telkens opgemerkt, dat de denkbeelden over God, deugd, vrijheid, onsterfelijkheid, vergelding bij hen, zoo vaak zij er over spreken, vaststaan vóór, boven en buiten alle redeneering. Geheel anders is het, voeg ik er nu bij, als zij over andere belangrijke zaken spreken, b. v. over opvoeding, kunst, wetenschap, wetgeving, staatkunde; hierover redeneeren zij; eene openbaring over deze aan te nemen, valt hun nooit bij. Een staatkundig stelsel hebben Plato en Aristoteles, elk naar zijne inzichten, uitvoerig opgebouwd: een godsdienstig of godgeleerd stelsel niet. En zoo is het in alles. In al de wereldsche dingen is er dus ook bij de jongeren ontwikkeling en vooruitgang,

vergeleken met het geen de ouderen daarover leerden: — in den godsdienst en de godgeleerdheid bestaat deze niet. In de meeste menschelijke dingen is het: hoe nieuwer, des te meer vooruitgegaan: — in al de goddelijke: hoe ouder, des te zekerder en juister.

Misschien vraagt iemand: Maar waartoe filosofheerden die Ouden dan toch? En waarom? Welk doel en welk beginsel hadden zij bij al hunne onderzoekingen?

Als wij Griekenlands en Rome's wijsgeeren zullen verstaan, moeten wij wel in het oog houden, dat zij de filosofie geheel anders beschouwden, dan de meeste denkers van latere tijden. Het beginsel en de bron van hun filosofheeren was niet het denken over het mogelijke, maar het opmerken van het bestaande, en het einde of doel van hun filosofheeren was dus ook niet het weten, maar dit: zelf goed en wijs te worden en anderen wijs en goed te maken.

Het was Pythagoras, Socrates en Plato en zelfs ook Aristoteles en genoegzaam alle oude wijsgeeren òf niet òf althans niet hoofdzakelijk daarom te doen, dat de menschen veel zouden denken en luchtkasteelen van begrippen bouwen en veel over alles verstandelijk zouden weten: maar hierom, dat zij het bestaande goed zouden opmerken en in zich zelf echt zedelijk zouden zijn en anderen aldus maken. Het denken, weten, onderwezen zijn was bij hen niet het hoogste, maar het vormen van zich zelve en anderen, het leeren zoeken naar de waarheid, het beminnen en volgen der deugd; het zelf gelijkvormig worden en anderen gelijkvormig maken aan de Godheid.

Zien wij hun nog eens in het aangezicht! Redeneeren, weten, kennen stond waarlijk niet op den voorgrond bij Pythagoras, die zijne leerlingen jaren lang liet zwijgen. Ook niet bij Socrates, die zijne vrienden vóór alles bracht tot erkentenis hunner onkunde en zeide zelf niets te weten. In

't algemeen was het aan hen en aan Plato eigen, steeds te betuigen, dat wij menschen het wezen der dingen niet kunnen doorgronden, dat God alleen wijs is en wij alleen wijsgeeren kunnen zijn. Vooral Plato doet dit sterk uitkomen. Cicero merkte reeds op³²⁾: „In Plato's schriften wordt niets stellig gezegd; vóór en tegen wordt veel geredeneerd; over alles een onderzoek ingesteld; niets als zeker vastgesteld.” Een geleerde onzer eeuw³³⁾ schrijft: „De meeste gesprekken breken dáár af, waar de verhandeling het belangrijkste wordt en waar men op de volledige oplossing van het gestelde vraagstuk hoopt. De sprekers komen na lang heen en weer wenden der rede toch tot geen doel, en schijnen, trots alle beproefde bepalingen van het rechte begrip, met niets anders hun bewustzijn verrijkt te hebben, dan met het duidelijk inzicht van hun eigen niet-weten en van de onhoudbaarheid der andere, dusver geldende meeningen. — Bijzonder is dit het geval met Plato's gesprekken en gedachten over de goddelijke dingen. Daarvan zegt hij zelf³⁴⁾: „Den Maker en Vader van dit heelal te vinden is een moeilijk werk; en heeft men Hem gevonden, dan is het onmogelijk, dat voor allen uit te spreken.”

Bij Aristoteles is het anders. Deze is een man der wetenschappen, gelijk in de Oudheid niemand vóór of na hem. Het filosofieeren heeft bij hem een doel in zich zelf³⁵⁾. Doch hiermede staat hij, die ook in afkomst geen zuivere Griek was, maar zoon van eene Grieksche moeder en een Thessalischen vader, onder de Grieken, en onder hunne leerlingen de Romeinen, tamelijk alleen. Over 't geheel hechtte de Oudheid niet zeer veel aan 't weten, aan de wetenschap, aan de geleerdheid. Zij zag, dat de mensch eene andere bestemming heeft, dan zich daarop als op het beste toe te leggen. Zij is onvermoeid in het prediken van de onzekerheid aller wetenschap. Cicero³⁶⁾ vat de denkwijze der Ouden hierover zamen in deze woorden: „De duisterheid der dingen

heeft Socrates en Socrates' vrienden, voorts Democritus, Anaxagoras, Empedocles en bijna al de Ouden er toe gebracht, hunne onkunde te belijden. Zij zeiden, dat niets gekend, niets begrepen, niets geweten kan worden; dat onze zintuigen beperkt, onze geesten zwak, onze levenstijdperken kort zijn, dat, gelijk Democritus het uitspreekt, de waarheid in de diepte ligt; dat de maatschappij niet dan naar meeningen en door instellingen wordt bijeen gehouden; dat er voor de waarheid geene plaats is; dat alles is omgeven met duisternis."

Naar de schatting der ware Wijsgeeren of Philosophen waren dus de in eigene oogen volkomen Wijzen of Sophisten onverdragelijke wezens. En met recht. Deze lieden gaven voor, ware wijsheid te bezitten; maar eigenwaan, ijdelheid, hebzucht, zinnenlust, veel vertooning maken, liever schijnen dan zijn -- was hunne verderfelijke kwaal. Met allerlei spitsvondigheden wisten zij, gelijk zij zich openlijk beroemden, recht tot onrecht te maken, goed tot kwaad, de onderliggende partij tot de bovendrijvende. Om waarheid en eerlijkheid, deugd en godsdienst bekommerden zij zich niet; 't was hun alleen te doen, om door aanzienlijke jongelingen tot zich te lokken en met schijnschoone redeneeringen te pralen en te schitteren, zich rijkdom en grootheid te verschaffen.

Socrates was de groote vijand dezer Sophisten; niet minder was zulks Plato, die hen, Athene's Pharizeën, met even groote kracht en edelen toorn altijd dóór bestrijdt, als de Heer die van Jeruzalem. Wat Plato in hen niet kan dragen, is ook dit, dat zij het denken en weten eerst hoog vereeren en dan op onwaardige wijze tot allerlei lage doeleinden misbruiken, zoodat hij hunne sophistic als eene ligtekooi verachtte en in hare plaats zijne philosophie tot den rang eener Godin wilde verheffen. Hij dacht niet met de Sophisten, dat er alleen een schijn van waarheid bestond, alleen eene mee-

ning: hij handhaafde de mogelijkheid en de werkelijkheid van het kennen, mits men niet bleef staan bij den uiterlijken schijn der dingen, maar tot hun innerlijk wezen zocht door te dringen. Wel stelden zich de meeste menschen met dien schijn tevreden; in de spelonk zagen zij de schaduwen der dingen, niet de dingen zelve, en namen zij gene voor deze aan. Doch dit kwam, dewijl de zinnenlust hen had gebonden en zij met den rug naar het licht waren gekeerd. Waren zij geestelijke en dus vrije menschen, dan konden zij wel niet alles kennen, en veel alleen onduidelijk kennen, maar toch waarheid in stede van schijn zoeken ³⁷).

Maar zal men die heerlijke bezitting, de waarheid, aanvankelijk en steeds meer verkrijgen, dan moet men beginnen, met de bestaande overtuigingen over de goddelijke dingen, als uitvloeisels van Gods openbaringen, eenvoudig als waar aan te nemen en tot grondslag te leggen voor eigen onderzoek en voor de opleiding van anderen tot wijsheid, deugd en gelijkvormigheid aan God.

Hoe weinig hierop wordt gelet, ja hoewel dit als Plato's zienswijze nog nooit klaar en duidelijk in 't licht is gesteld: toch is het waar. Als Plato's vast gegronde overtuiging wordt het op de treffendste wijze blootgelegd in Plato's *Gorgias*. De uitleggers van Plato zijn, van Olympiodorus af tot Schleiermacher en Cousin toe, misschien allen zonder uitzondering, er mede verlegen, wat toch de eenheid van den *Gorgias* zijn moge. Zij zien, dat het gesprek uit drie deelen bestaat, daar het handelt: eerst over de redekunst (redeneerkunst, rhetorica), waarover Socrates spreekt met Gorgias; dan over de rechtvaardigheid in den staat, welke Socrates met Polus naspoort; eindelijk over de vergelding in het volgend leven, welke Socrates met Callicles beschouwt. Wat is nu in Plato's ziel, volgens zijne eigene duidelijke woorden, de band, die deze drie zaken samenhoudt? De eene uitlegger denkt, dat de redekunst de hoofdzaak is.

Een ander, dat het Plato te doen is, om den grondslag van het maatschappelijk welzijn, als in de rechtvaardigheid gelegen, te verheerlijken. Een derde meent, dat dit zeer goed kan samengaan, en dat Plato heeft willen in het licht stellen, hoe nietig, verderfelijik en afschuwelijik die redekunst der Sophisten is, welke zich aan het recht niet stoort, maar er alleen op uit is, om met kunst en schijn en oogverblindend vuurwerk de overwinning te behalen. Zoo stelt b. v. Cousin ³⁸⁾ de zaak voor. Maar nu het derde deel, de vergelding hier namaals? Daarmede springt Cousin wonderlijik om. Zie hier zijne woorden: „Men moet (volgens Plato) weten, of de redekunst zich niets mag veroorloven tegen de rechtvaardigheid; want van de oplossing van dit vraagstuk hangt het af, welk denkbeeld wij ons moeten maken van de redekunst. Het tweede deel van den *Gorgias* of de redeneering met Polus moet dus beschouwd worden als een noodzakelijik vervolg van het eerste; het derde, de redeneering met Callicles, welke blijkbaar niets is dan de ontwikkeling en uitbreiding van het tweede, behoort mede tot het eerste, daar dit derde deel ook over de rechtvaardigheid handelt, maar in wijder omvang en met meer klem.”

„In wijder omvang en met meer klem” ³⁹⁾ — heeft Cousin recht dit te zeggen? Cousin, die alles, wat bij Plato de sluitsteen en vastheid is zijner redeneering, tot fabel verlaagt, tot fabel, welke ook door Plato niet dan voor fabel zou zijn aangezien? Immers Cousin beschouwt het slot of het derde deel van den *Gorgias* eerst ⁴⁰⁾ „als een aanhangsel, 't welk voorzeker behoort bij deze gevonden uitkomst, dat de redekunst, die zich in tegenspraak durft stellen met de rechtvaardigheid en die haren schuldigen cliënt doet vrij spreken en dus alleen de zegepraal voor het oogenblik ten doel heeft, zoowel eene laagheid is voor hem, die haar bezigt, als een onheil voor hem, dien zij meent te moeten redden.” Want (dit moet Cousin, zal hij geen onzin schrij-

ven, bedoelen) die zegepraal redt hem alleen van den tijdelijken rechter; niet van dien, welken hij hier namaals heeft te verwachten. Maar nu verklaart dezelfde Cousin elders ⁴¹⁾: „Men vindt in den *Gorgias*, even als in den *Phaedon* en in de *Republiek*, een beroep op de fabelleer van den tijd, 't welk de beredeneering der zaak bekroont en de waarheid in den weerglans van zinnebeelden voorstelt; dus in dien populaireren vorm, welke de eigene kracht van het menschedom van zelf heeft voortgebracht, tot deszelfs nut, voordat het nadenken was ontwaakt en bij de keur der geesten een anderen vorm der gedachte had geschapen, die zuiverder en verhevener is en wijsbegeerte wordt genoemd. Plato begrijpt, eerbiedigt en bemint de menschheid te zeer, om hare oorspronkelijke ingevingen te verwerpen. Verre van de godsdienst en wijsbegeerte tegen over elkan- der te stellen, tracht hij ze overal te vereenigen.” Cousin spreekt hier uit, wat thans het meest algemeen gevoelen bij de geleerden is, namelijk dit: „Er bestaan oorspronke- lijke ingevingen der menschheid, die uit haar eigen binnen- ste zijn opgeweld, maar desniettemin als openbaring van God worden beschouwd, en in dezen vorm bij de groote menigte nog worden geëerbiedigd, terwijl de ontwikkelde keur der menschheid inziet, dat die voor goddelijke open- baring gehoudene inzichten uit 's menschen eigen geest zijn opgeweld, zoodat zij nu naar waarheid wijsbegeerte noemt, wat vroeger ten onrechte openbaring heette.” Volgens Cousin zou dus Plato, op de wijze van Hegel, de openbaring en godsdienst voor den nog onontwikkelden vorm hebben gehouden van 't geen later wijsbegeerte wordt. Indien deze voorstelling van Cousin juist ware, zou Plato's *Gorgias* ten slotte al een zeer dwaas geheel zijn. Dan ware daarin de redeskunst als ijdel aangewezen, indien ze niet de recht- vaardigheid eerbiedigde, de rechtvaardigheid, welke wij hier op aarde in den staat zien handhaven, en welke wij ook,

indien wij namelijk aan de kindersprookjes der voorgeslachten nog geloof hechten, hiernamaals hebben te verwachten. Dit ware dan de climax van den *Gorgias*!

Doch al verklaarden dit alle uitleggers, het is mishandelen van Plato. Het is er verre van af, dat Plato zoo dwaas zou geredeneerd hebben, als men hem laat doen. Bij Plato is niet „de wijsbegeerte zuiverder en verhevener,” dan die overlevering der voorgeslachten, maar draagt deze laatste de eerekroon. Want de wijsbegeerte is menschenwerk, de overlevering is mededeeling van Gods openbaring. De climax in den *Gorgias* is: 1) de redekunst is in zich zelve ijdel; 2) zij vernielt de rechtvaardigheid in den staat; 3) zij bekommert zich niet om de rechtvaardige vergelding hiernamaals, ons door God zelve geopenbaard.

Wilt gij bewijs, dat dit de climax (de opklimming der gedachten) en dus ook de samenhang is? Leest dan maar het slot van den *Gorgias*. „Hoor, 't geen men een schoon verhaal noemt, 't welk gij, zoo als ik vrees, voor een verdicht verzinsel zult houden, maar ik voor een getrouw verhaal; want wat ik u wil zeggen, zal ik als waarheid zeggen.” Hierop volgt dan het verhaal van de belooningen en straffen hiernamaals, naar het volksgeloof der Grieken te verwachten, en daarna Plato's betuiging: »Dit is het, wat ik heb gehoord en wat ik geloof, dat waarheid is Want ik ben door deze verhalen tot eene vaste overtuiging gekomen en leg er mij op toe, om voor den rechter hiernamaals met eene volkomen gezonde ziel te verschijnen. . . . U schijnt dit alles misschien een vertelseltje te zijn, als van een oud vrouwtje, zoodat gij er geene waarde aan hecht. Nu, 't zou ook geene verwondering behoeven te baren, dat men er geene waarde aan hechtte, indien wij maar met al ons wijsgeerig onderzoek iets konden vinden, 't welk meer degelijk en waar is. . .

Doch wanneer ook gij gelooft, duld dan, dat men u als een onwijze (of onwetenschappelijke) verachte en, als men wil, beleedige. Er zal u, zoo gij deugdzaam zijt, geen kwaad van overkomen." Tot driemaal toe verzekert Plato in het laatste deel van dit gesprek op de plechtigste wijze ⁴²), dat die volksoverleveringen niet zijn fabelen, maar ware berichten, waarop hij volkomen vertrouwt, terwijl hij zich ten slotte nog aldus uitspreekt ⁴³), dat al onze beredeneering der dingen niets waardig is: »Wanneer het zóó met ons gesteld is, gelijk het nu blijkt te zijn, is het schandelijk, dat wij, aan lichtzinnige jongelingen gelijk, ons nog willen voordoen, alsof wij iets waren, wij, die toonen, volstrekt niet onderling eene vaste meening over dezelfde dingen te hebben, en dat wel over de allergewichtigste dingen. Zóó groot is onze onwetendheid!"

De *Gorgias*, naar aller overtuiging een der heerlijkste gesprekken van Plato, heeft dus in zijn derde deel, als wij naar de uitleggers ⁴⁴) luisteren, een lammen, laffen, ongelukkig daaraan gehechten staart, welke het geheel ontsiert, zoodat men geneigd zou worden, er dien af te kappen. Maar dit derde deel wordt het uitnemendste slot van het geheel, wanneer wij tot de erkenning komen, dat het Plato ernst was, als hij telkens èn hier èn gedurig elders betuigde, dat hij in den volksgodsdienst eene vrucht zag van ware, goddelijke openbaring, welke de wijsbegeerte moest eerbiedigen en tot grondslag van haar nadenken en stelsel nemen. Dan alleen is er samenhang en opklimming in den *Gorgias* ⁴⁵).

Maar wat, vraagt gij, had dan de filosofie volgens de Ouden te doen? Wanneer de volksoverleveringen meer waard werden geacht, dan hare redeneeringen, waarom bleven deze dan maar niet achterwege? Waarom? Omdat dit niet mogt! De filosofie had eene belangrijke taak, ook met betrekking tot de goddelijke dingen. Wel niet die, dat zij ze moest bewijzen, maar eene andere, deze, dat zij den menschen moest aanwijzen, hoezeer wat hun als Gods openbaring was overgeleverd, overeenkomt met hetgeen hun gemoed behoefde en hun geest moest toestemmen, en hoezeer zij daardoor zich moesten laten leiden tot eerbied voor de Goden en tot beoefening der deugd.

Er bestond voor de Ouden derhalve een dubbele grond, om te erkennen, dat er eene hoogere goddelijk Macht is en dat wij vrije wezens zijn, verplicht, om recht en deugd te beoefenen, aan de Godheid verantwoordelijk, bestemd voor een volgend leven, waarin ons loon en straf zal worden, naardat wij hier hebben geleefd. De eerste en voornaamste grond was, dat het aldus van overoude tijden bij alle volken ten gevolge van goddelijke openbaringen was geleerd; de tweede bijkomende grond was, dat onze eigene natuur dit bevestigt. Want 't is blijkbaar, dat ons gemoed daarmede instemt; die overgeleverde inzichten wekken in ons binnenste een toestemmenden weerklank; ook onze geest stemt daarmede in, geheel de natuur, de geschiedenis en de behoefte van huis en staat eischen hetzelfde; de nadenkende mensch moet derhalve de hoofdzaak van den godsdienst en van de overlevering als waar aannemen.

Dit nu wijzen de Ouden gaarne aan, om aldus de algemeene overtuiging, wier waarheid zij niet willen bewijzen en in wier plaats zij geene bewijsvoering kunnen stellen, toch als redelijk en goed te steunen.

Het is niet moeielijk aan te toonen, dat de Ouden regelmatig en bestendig altijd dus deden. Leest de *Gulden*

Spreuken van Pythagoras nog eens na. Is het streven er niet in blijkbaar, om de kern der volksgodsdienst als waar en nuttig voor het gemoed aan te bevelen? Hebben wij niet gezien, hoe Socrates die kern vooral aan het gezond verstand zocht aannemelijk te maken? Wat kon daartoe meer strekken, dan b. v. de voorzorg en liefde der Godheid voor menschen aan te toonen in de doeltreffende inrichting van ons lichaam?

Maar ook hier geeft Plato ons het meeste. Hij stelt het denken zeer hoog. Hij neemt daarin op adelaarswieken zulk eene verhevene vlucht, dat ons het volgen vaak bezwaarlijk genoeg wordt. De sterkte van zijn fijn verstand staat volkomen gelijk met de kracht van zijn diep gemoed en van zijne levendige verbeelding. Hij is zelfs veel grooter denker dan Aristoteles, die meer opmerker en beoordeelaar is dan eigenlijke denker of schepper. Aristoteles heeft veel te veel gelezen, opgemerkt en bestudeerd, is veel te veel geleerde, dan dat hij het in het eigene denken en scheppen lang zou kunnen volhouden en daarin onafgebroken voortgaan. Zijn denken slaat meest in beoordeelen over of wordt berekeneeren. Het grootste deel zijner Schriften bestaat uit door en door verstandige en juiste opmerkingen. Hij denkt aan alles, denkt over alles, denkt alles dóór, en zegt niets, dat hij niet heeft doordacht. Evenwel wordt zijn denken meer aan den gang gehouden door de verschillende hem voor oogen komende voorwerpen, waarover het zich beweegt en waaraan het zich bestendig vastknoopt, dan dat het uit eigenen, innerlijken, geestelijken rijkdom al verder zou voortgaan en hij ook, wat niet voor oogen is, zou zoeken te kennen en te doen kennen, of wel zelf zou voortbrengen en scheppen. Plato's echt wijsgeerig verstand heeft de kracht van diep doordringen, streng vasthouden en veelzijdig uitvoeren duidelijker aan den dag gelegd, dan Aristoteles' rijk wetenschappelijk verstand dit ooit heeft gedaan ⁴⁶).

Desniettemin zouden wij dwalen, indien wij nu meenden, dat Plato in het denken eene bron had gezien voor de kennis der godsdienstige waarheid. Hij ziet er geene schepingskracht in, om ons inzicht te schenken in de hoogste belangen, maar alleen eene kracht tot uitlegging en aanbeveling van 't geen God daarover heeft geopenbaard: geopenbaard, niet alleen of voornamelijk in de zinnelijke natuur, in ons geweten of in de geschiedenis, aan elk alleen of aan allen te zamen, maar bovenal in zijn onderwijs, hoorbaar met het oor aan de voorgeslachten gegeven, 't welk wij uit de overleveringen kennen, en, nu wij het kennen, overeenkomstig bevinden met al wat er is en geschiedt binnen in ons en rond om ons. Immers hoe ver wij het mogen brengen, ons denken is altijd maar stukwerk, 't welk weinig beteekent ⁴¹⁾. Niet de twijfel is derhalve het begin van het denken bij Plato, gelijk sedert Cartesius velen wanen, dat behoort te zijn; maar de bewondering. Er is," zegt hij ⁴⁸⁾, „geen ander begin der wijsbegeerte, dan dit, bewondering." Doch om te kunnen bewonderen, moet men voorwerpen hebben, die men bewondert. Hiervoor neemt Plato den mensch en het heelal, de staatsinstellingen en overleveringen, de kunst, de poëzie en al het bestaande; 't welk hij niet in de eerste plaats minacht, betwijfelt, beoordeelt of wil veranderen, maar bewondert, hoogacht, onderzoekt, poogt te kennen, en daarna, zooveel noodig en mogelijk is, wenscht te verbeteren.

Plato is dus een behoudsman bij uitnemendheid. In het staatkundige was hij, naar afkomst en overtuiging, een aanhanger van de omvergeworpen Atheensche aristocratie; in het wijsgeerige een hersteller van de oude Pythagoreïsche richting. Hij treedt dus op tegen de democratie en sophistiek, daar hij in deze richtingen gevaarlijke nieuwigheden ziet. Verre is hij zelf er daarom van af, een altijd gereed staand uitvinder te zijn van nieuwe toestanden en denkbeelden, die in plaats van de voorhandene zullen

gezet worden. Integendeel; hij houdt zich zoozeer vast aan het historisch gegevene, dat hij dikwijls tot de aanhangers van het stabiliteitsbeginsel wordt gerekend⁴⁹). Volgt hij dus idealen, dit doet hij niet, dewijl hij ze uitvindt of schiept, maar dewijl hij ze ziet, hij met zijn verheven zin, met het oog zijns geestes ze duidelijk ziet als werkelijk en bestaand, namelijk in de hoogere, goddelijke sferen⁵⁰).

Het filosofheeren is derhalve bij Plato niet het twijfelen, verwerpen, beredeneeren, maar het bewonderend aanschouwen en leeren kennen van het heeal, het zich daarover bezinnen en zich daarvan uit een vroeger leven herinneren. De indrukken van de wereld brengen de ziel eerst in verwarring. Daarin blijft de groote menigte omdwalen. Maar daaruit werkt een enkele onder duizenden zich naar boven, om de wereld te leeren kennen, gelijk zij wezenlijk is. Die dit doet, is wijsgeer; dat zich uit de verwarring loswerken is filosofheeren⁵¹).

Schijnt Plato onder filosofheeren soms iets meer te verstaan, dan het hier genoemde; schijnt hij soms tot het eigenlijke bewijzen over te gaan, b. v. wanneer hij de onsterfelijkheid der menschen poogt aannemelijk te maken⁵²): dan is het ook niet meer dan schijn. In der daad zoekt hij niet te bewijzen, dat het zoo is, maar alleen aan te wijzen, dat, hetgeen uit de overlevering bij hem vast staat, als het voorbestaan der menschelijke ziel, de zielsverhuizing en de onsterfelijkheid, ook door velerlei beschouwingen kan gesteund worden en dus te meer als waar en juist kan uitkomen. Uit redeneering afleiden of bewijzen wil hij het niet: alleen door en met redeneering doen toestemmen⁵³). En maakte zijn gesprek, de *Phaedon*, oudtijds diepen indruk, zoodat zelfs Cato te Utica dien las, om zich tot den zelfmoord te bereiden: deze indruk moet veel minder aan de kracht der redeneering worden toegeschreven, dan wel aan het feit, dat Socrates hier naar waarheid wordt

geschilderd, als die, vol geloof aan de onsterfelijkheid, den giffbeker kalm en blijmoedig uitdrank. Dit groote feit is daartoe door Plato gebezigd. Socrates, die de overleveringen omtrent de toekomst en de vergelding gelooft, is de hoofdkracht, welke den diepen indruk maakt. En deze kracht wordt veel meer verhoogd door zijne kalme gemoedsgesteldheid dan door het afdoende zijner redeneeringen.

Het willen bewijzen, dat aan Plato vreemd is, zou men kunnen meenen bij Aristoteles te zullen vinden. Doch ook bij hem is het niet aan te treffen. Ook zijne methode is het niet, te scheppen, maar op te merken; minder, uit te denken, dan te beoordeelen; en dus ook veel minder, te bewijzen, dan wel aan te wijzen. Hij heeft, volgens de puntige uitdrukking van Cousin³⁴⁾, de dialectica van Plato in eene logica veranderd, dat is, het geestelijk te zamen al sprekende zoeken, vinden en denken van Plato omgezet in het verstandelijk opmerken, begrijpen en ordenen. Doch nu kan wel de dialectica scheppen, maar de logica alleen regelen. En heeft Plato met zijne dialectica toch niet de denkbeelden over de goddelijke dingen willen of durven scheppen, Aristoteles kon het met zijne logica in 't geheel niet. Hij moet zich hierover dus wel geheel houden bij het begrijpen, zoo mogelijk, van de overlevering.

Mijne slotsom is, dat de vier groote wijsgeeren van Griekenland geene bewijsvoering voor de waarheid der goddelijke dingen hebben, dewijl zij overtuigd waren, dat zulks eene ongerijmdheid zoude zijn. Alleen eene aanwijzing wilden ze geven, dat de overleveringen over die dingen, als uit onderwijs door God aan de voorgeslachten gegeven ontstaan, in de hoofdzaak waarheid zijn. Weshalve de wijsbegeerte bij hen alleen kon zijn de rationele bevestiging van traditionele overtuigingen.

Maar nu was dit niet bij hen alzoó als bij uitzondering; neen, 't was even zoo in den bloeitijd der Oudheid in 't algemeen. Dit wil ik nog boven allen twijfel verheffen door eene merkwaardige plaats van Cicero. In Cicero, kan men vaststellen, is de wijsbegeerte der Oudheid naar haar geest en streven als in een kort begrip samengevat, en in de boeken van hem over het wezen der Godheid heeft men de slotsom van 'tgeen de Oudheid, ook tegenover de twijfelingen en ontkenningen na den bloeitijd van Griekenland hier en daar opgerezen, over God en goddelijke dingen had te zeggen. Welnu, in dit geschrift laat Cicero Cotta dus spreken⁵⁵): „De meeningen, welke wij van de voorouders over de Godheid hebben ontvangen, de offers, plechtigheden en eeredienst, welke bestaan, zal ik altijd verdedigen, gelijk ik ze altijd verdedigd heb. Die overtuiging, welke ik van de voorouders over de godsdienst heb ontvangen, zullen redeneeringen van een geleerde of ongeleerde mij nooit ontnemen . . . Dit is de meening van mij, den priester, o Balbus. Laat mij nu hooren, wat gij denkt. Want van u, den wijsgeer, moet ik bewijzen der rede voor de godsdienst hebben; terwijl ik onze voorouders, ook zonder dat zij eenig redebewijs bijbrengen, geloof.” Een weinig later⁵⁶) herneemt Cotta weder: „Door vele bewijzen hebt gij het bestaan der Godheid willen aantoonen. Voor mij was het genoeg, dat onze voorouders het ons aldus hebben overgeleverd; maar gij verwerpt elk gezag en strijdt door 't wapen uwer rede. Laat mij toe, dat ik met mijne rede uwe rede bekamp. Gij brengt al die bewijzen aan, waarom de Godheid bestaat. Gij maakt eene naar mijn inzien volstrekt niet twijfelachtige zaak door uwe bewijzen twijfelachtig.”

Cotta, de priester, maar tevens de Academische of Platonische wijsgeer, is hier de vertegenwoordiger van de

algemeene overtuiging der vroegere Oudheid; Balbus, de Stoïcijn, de vertegenwoordiger van die wijsgeeren der latere tijden, die, toen het ongelooft toenam, het recht en den plicht der wijsbegeerte verder uitstrekten, dan volgens al de oudere en de meeste nieuwere wijsgeeren behoorde. De Ouden steunden in het algemeen op het in de volksoverleveringen bewaarde goddelijk onderwijs, waarvoor zij wel toestemmingen, maar geene bewijsvoeringen mogelijk achtten; aangezien de menschelijke rede wel aan de hand dier overleveringen tot eigen inzicht in de waarheid kon komen, maar ook alleen aan hare hand, daar zij zonder haar in den afgrond des twijfels moest nederstorten.

Vanhier, dat men in de Oudheid nog iets beters meende te hebben, dan de laat geborene wijsbegeerte. Er werd in een nu verloren werk van Cicero³⁷⁾ gelezen, dat de wijsbegeerte niet de ware wijsheid is, dewijl haar aanvang en oorsprong voor oogen ligt. Lactantius schrijft: „Wanneer, vraagt Cicero, zijn de wijsgeeren beginnen te ontstaan? Thales was, meen ik, de eerste, en die tijd is nog jong.” Waarop Lactantius laat volgen: »Ook Seneca zegt: Het zijn nog geen duizend jaren, dat de beginselen der (menschelijke) wijsheid bekend zijn. Derhalve heeft het menschdom vele eeuwen geleefd zonder van de rede gebruik te maken! Hetgeen Persius dus bespot: Met de peper en de dadels (eerst toen deze werden ingevoerd) is Rome beginnen wijs te worden.”

Gij ziet uit dit alles, dat de Ouden, of liever de oudste Wijsgeeren, de alleen menschelijke wijsheid noch voor het eerste en hoogste hielden, noch voor het zekerste en beste; maar dat zij alleen eene zoodanige menschelijke wijsbegeerte voorstonden; die de goddelijke openbaring aanneemt, eerbiedigt, verklaart en tot grondslag harer beschouwingen legt.

AANTEEKENINGEN.

1) Bl. 65. Zoo spreekt ACKERMANN, bl. 120. Verg. VAN HEUSDE, *Characterismi principum philosophorum veterum*, p. 207. — Over Aristoteles heb ik zelf gehandeld *Gesch. der opvoeding*, D. II, bl. 275—282.

2) Bl. 66. 1 Cor. II: 14, 15.

3) Bl. 66. De plaatsen van Aristoteles, die dit bewijzen, haalt ACKERMANN bl. 107 aan.

4) Bl. 66. Dit is bewezen door E. ZELLER, *Die Philosophie der Griechen*, D. II, bl. 497. De ziel, redeneert Aristoteles, is ontstaan en moet dus ook weder vergaan; want al het ontstane is volgens zijne natuur vergankelijk. Wel is een deel der ziel niet ontstaan, de rede, en dit deel is dus ook onsterfelijk; doch de rede is niet het individuele, maar het algemeene in den mensch. Eene persoonlijke onsterfelijkheid of eene onsterfelijkheid des menschen kan er dus niet zijn. Afdoende is de plaats *Ethica Nicom.* I, 11: „Is iemand gelukkig, nadat hij gestorven is? Of is dit volkomen ongerijmd, vooral voor ons, die zeggen, dat geluk eene werkzaamheid is?” Aristoteles meent, dat men, om gelukkig te kunnen zijn, moet werken; maar nu kan een gestorvene (een in het graf liggende) niet werken, alleen lijden; dus ook niet gelukkig zijn. „Het schijnt,” vervolgt hij: „dat er voor een gestorvene iets èn kwaad èn goed kan zijn, gelijk voor zulk een levende, die er geen besef van heeft. Tot dat kwade en goede kan men brengen eer en smaad en den voorspoed of tegenspoed van kinderen en nakomelingen.” Deze plaats is duidelijk. Zij is ook in volkomene harmonie met Aristoteles' geest en stelsel. Wanneer ons *lichaam* krachteloos is, zijn *wij*, meent hij, werkeloos. Hij kent geen mensch dan den met een lichaam voorzien en daarin werkzamen geest. Uit zijne overgebleven schriften schijnt niets aangehaald te kunnen worden, wat hiermede strijdt. En hoe weinig de gezegden, die sommigen der Ouden uit nu verloren schriften van hem bijbrengen, daartegen afdoen, wijst Zeller duidelijk aan.

5) Bl. 67. Verg. КӨПН, *Gesch. der abendl. Philosophie*, D. II, bl. 70, 71. Pythagoras zou men den vader der wetenschap kunnen heeten.

6) Bl. 67. De voornaamste plaats is *Metaph.* XII, 1. Een weinig later zal ik haar in haar geheel aanhalen.

7) Bl. 68. Verg. ZELLER, D. II, bl. 556—559. Enkele voorname plaatsen uit Aristoteles zal ik straks bijbrengen.

8) Bl. 69. Woorden van F. BIESE, *Die Philosophie des Aristoteles in ihrem inneren Zusammenhange*, D. I, Berlin 1835, bl. 359, waarmede Biese den gedachtengang van Aristoteles, *Metaph.* I, 2, wedergeeft.

9) Bl. 69. SEXTUS EMPIRICUS, *Adv. Mathem.* L. VIII, p. 311, 312 ed. Genev. 1621. De eigene woorden van Aristoteles, hier bewaard, zijn niet in een der tot ons gekomen geschriften van hem te vinden; doch er is niets in, dat strijdt met Aristoteles' zienwijze, gelijk wij die uit zijne ons overgebleven schriften kennen, b. v. *De divinatione per somnum*, zoodat er geene reden is, aan de geloofwaardigheid van Sextus' mededeeling te twijfelen.

10) Bl. 70. *Phys.* IV, 14: „Men zegt, dat de menschelijke zaken een cirkel zijn,” *κύκλον εἶναι τὰ ἀνθρώπινα πράγματα*.

11) Bl. 70. *Metaph.* XII, 8. In de vertaling dezer plaats heb ik gebruik gemaakt van hare overzetting en verklaring door Röth, *Gesch. der abendl. Philosophie*, D. II, bl. 982—984.

12) Bl. 72. *De coelo*, I, 3.

13) Bl. 72. *Εἰ τις τοῦς ὑποκειμένους πιστεύει*.

14) Bl. 72. *Ὁ λόγος τοῦς φαινόμενοις*.

15) Bl. 73. *Αἰθήρ*, welken naam hij met Plato zonder grond afleidt ἀπὸ τοῦ *θεῖν αἰεῖ*, van het zich altijd bewegen.

16) Bl. 73. Men kan dit zien *Polit.* VII, 11, 15.

17) Bl. 73. *Metaph.* I, 3.

18) Bl. 73. *De coelo*, II, 1. 19) Bl. 73. *De motu an.* 3.

20) Bl. 73. Dit zijn woorden van Zeller, D. II, bl. 558, 4). Ook over het eerstvolgende kan men Zeller nazien.

21) Bl. 73. *Metaph.* XII, 8. 22) *Metaph.* XIV, 4.

23) Bl. 74. Meer nog en schooners ware hier bij te voegen uit *De Mundo* 6. Doch daar dit boekje, hoewel onder Aristoteles' naam bewaard, algemeen aan hem wordt ontzegd, laat ik dat na.

24) Bl. 74. De hoofdplaatsen zijn altijd *Metaph.* XII, 8 en *De coelo*, I, 3, beide boven medegedeeld. Uit het licht, dat zij geven, moet menige anders duistere plaats worden verklaard. — Die de verhevener beginselen van Aristoteles wil leeren kennen,

raadplege de bloemlezing uit zijne werken bijeengebracht door ERNST VAN LASSAULX, *Die theologische Grundlage aller philosophischen Systeme*, bl. 14—20.

25) Bl. 76. Zoo zegt hij, om maar iets te noemen, tegen het einde van den *Phaedon*, nadat hij Socrates ons lot na den dood uitvoerig volgens de fabelleer had doen beschrijven, p. 114 D: „Stellig te verzekeren, dat al die dingen juist zóó zijn, als ik heb voorgesteld, past een verstandig mensch niet. Doch dat het, daar de ziel blijkbaar onsterfelijk is, óf op deze óf op dergelijke wijze met onze zielen en onze woonplaatsen gesteld is, daarop kan hij, die het aanneemt, het gevoegelijk wagen. Het waagstuk is loffelijk; en men moet zich zoodanige voorstellingen gedurig als een dichtstuk voorhouden. Daarom heb ik ook deze mythe reeds lang uitgesponnen.”

26) Bl. 77. *Histor.* I, 94.

27) Bl. 77. SCHLEIERMACHER, *Gesch. der Philosophie*, bl. 84: „Socrates Aanhankelijkheid an der Volksreligion ist weder Deïdämonie, denn wo er sich rein didaktisch äussert, tritt überall das *θεῖον* rein hervor; noch ist sie Heuchelei, denn man sieht, wie wenig es ihm um die gute Meinung zu thun war..... Sondern es lag dabei zum Grunde die reinste Einsicht von dem Verhältniss des mythischen zum spekulativen, und dass, wer sich mit den Unwissenschaftlichen in Gemeinschaft setzt, ihnen mit der mythischen Form, zugleich die Idee selbst nehmen würde.”

28) Bl. 78. Zie boven.

29) Bl. 78. *Phaedr.* p. 249 B, p. 244 A, *Menon*, p. 99 C en andere plaatsen boven bijgebracht.

30) Bl. 78. Zie de plaats, ook boven aangehaald, uit SEXTUS EMPIR. *Adv. Mathem.* L. VIII, p. 311.

31) Bl. 78. XENOPHON, *Mem. Socr.* IV, 4, PLATO, *Philebus*, p. 16 C, *Tim.* p. 40 D, *Gorgias*, p. 523 D., ARISTOTELES, *Metaph.* XII, 8. Dit zijn eenige der vele plaatsen, boven ten bewijze bijgebracht.

32) Bl. 81. *Acad. Quaest.* I, 12.

33) Bl. 81. ACKERMANN, *Das Christl. in Plato*, bl. 129.

34) Bl. 81. *Tim.* p. 28 C.

35) Bl. 81. *Phys.* II, 3, *Metaph.* I, 1 enz.

36) Bl. 81. *Acad. Quaest.* I, 12.

37) Bl. 83. Verg. ACKERMANN, bl. 70, 2, 3), bl. 161,

2), bl. 199, 3), waar hij deze Platonische regelen van Göthe aanhaalt:

Die Geisterwelt ist nicht verschlossen;
Dein Herz ist zu, dein Sinn ist todt.
Auf! bade, Schüler, unverdrossen,
Die junge Brust in Morgenroth.

38) Bl. 84. *Oeuvres de Platon*, D. III, bl. 132 volg.

39) Bl. 84. „Avec plus d'étendue et de rigueur.”

40) Bl. 84. Bl. 135. 41) Bl. 178.

42) Bl. 87. P. 523 A: Ὡς ἀληθῆ γὰρ ὄντα σοι λέξω ἢ μέλλω λέγειν, als waarlijk bestaand zal ik u mededeelen, wat ik u wil zeggen. P. 524 B: Ταῦτ' ἴσθι, ἃ ἐγὼ ἀκηκόωσ πικτεῖω ἀληθῆ εἶναι, deze dingen zijn het, welke ik gehoord heb en voor waar houd. P. 526 D: Ἐγὼ μὲν οὖν ὑπὸ τούτων τῶν λόγων πίπτειμαι, ik ben door deze redenen [overhalen] overtuigd. Voor deze vastheid van geloof en overtuiging geeft hij op vele andere plaatsen, gelijk wij in de tweede voorlezing zagen, als grond aan, dat die volksverhalen de naklanken zijn van openbaringen, door God aan de voor-geslachten gegeven.

43) Bl. 87. P. 527 D.

44) Bl. 87. Tot die uitleggers behoort ook N. S. SYBRANDI, in eene overigens voortreffelijke verhandeling *De Platonis Gorgia*, L. B. 1829. Hij onderzoekt p. 51—65, welk het doel is van dit gesprek en p. 127—134, welk het doel van de fabel. Doch hij komt tot geen bevredigend resultaat, dewijl hij met Plato's uitlegger, Olympiodorus, Plato's mythe houdt voor eene ver-dichte rede, die voor waarheid wil doorgaan, μῦθος = λόγος ψεύσεως εἰκονίζων ἀλήθειαν.

45) Bl. 87. Het niet verstaan van Plato èn in den *Gorgias* èn in geheel zijn beroep op Gods openbaring, op zoo vele plaatsen bij hem aan te treffen, is wel een blijk, dat de menschelijke wetenschap nog altijd zeer gebrekkig is. Hoe vele duizenden zich, nu meer dan twintig eeuwen lang, met de uit-legging van Plato hebben bezig gehouden, door vooroordeel verblind zagen zij meest allen niet, wat er toch duidelijk te lezen staat. Wel een afdoend bewijs, dat wij telkens van voren af aan moeten onderzoeken.

46) Bl. 89. Men vergelijkte ACKERMANN, bl. 151.

47) Bl. 90. Verg. *Parmen.* p. 134 C, *Phaedr.* p. 278 D, *Gorgias* aan het slot p. 527.

- 48) Bl. 90. *Theaet.* p. 155 D. Verg. *De Republ.* VII, p. 518.
49) Bl. 91. Zie AST, *Platon's Leben*, bl. 342, RITTER, *Gesch. der Philosophie*, D. II, bl. 444, ACKERMANN, bl. 40.
50) Bl. 91. Zie *Phaedr.* p. 247 D, E.
51) Bl. 91. *Phaedr.* p. 249, 250.
52) Bl. 91. Zie den *Phaedon*, *De Republ.* en den *Phaedrus*.
53) Bl. 91. Verg. ZELLER, *Die Philos. der Griechen*, D. II, bl. 262—270.
54) Bl. 92. *Oeuvres de Platon*, D. VI, bl. 465.
55) Bl. 93. *De Natura Deorum*, III, 2. 56) Bl. 93. Cap. 4.
57) Bl. 94. In den *Hortensius*, volgens LACTANTIUS, *Instit. Divin.* III, 16.
-

VIERDE VOORLEZING.

De filosofie bij de Ouden eene geheel andere zaak dan bij de meeste nieuweren. Oudtijds filosofeerde men voor 't leven en den Staat, niet voor begrip en school. Er was eenheid voor den Staat, en dus ook voor den staatsgodsdiens. Men erkende het gebrekkige daarin, doch wilde haar niet sloopen, gelijk Euemerus. Verbetering, zou door eene toekomstige openbaring worden aangebracht. De Oudheid was onvoldaan met zich zelve. De Grieksche Wijsgeeren erkennen als supernaturalisten Gods openbaring in het verledene, tegenwoordige en toekomstige. Vergelijking van hen met Israëls Profeten.

Mijne Heeren!

Nadat wij in de vorige voorlezingen gezien hadden, dat de vier grootste Wijsgeeren van Griekenland hunne filosofie over God en 's menschen betrekking tot God hebben grondvest op Gods openbaring aan de voorgeslachten geschonken, zijn we begonnen na te sporen, *waarom* zij dit hebben gedaan, en hiertoe te onderzoeken, hoe deze

hunne handelwijze samenhangt met hunne geheele beschouwing van den aard en de strekking der filosofie.

Met deze onderzoeking zijn we nog niet ten einde. De zoo geheel en al strijdige wijze, waarop toen en thans de wijsbegeerte wordt beschouwd, maakt het ons vaak moeielijk, ons in den gedachtenkring der Oudheid te verplaatsen. Om u daartoe behulpzaam te zijn en het reeds gevondene nader toe te lichten, wensch ik u nog verder in te leiden in den geestelijken dampkring, waarin bij de Grieken geheel de beschaafde, ook de wijsgeerige, wereld ademde.

In menig opzicht is die dampkring hemelsbreed van den onzen onderscheiden. Vooral het verschil tusschen den filosoof bij hen en bij ons is onmetelijk groot. Plato kon met even veel recht verklaren, dat het der menschheid nooit goed zou gaan, zoo lang geen filosoof aan 't hoofd der regeering stond'), als Frederik de Groote kon zeggen, dat, zoo hij een gewest wilde straffen, hij niets ergers kon doen, dan daaraan een filosoof tot bestuurder geven. Beiden hebben zij volkomen recht; want alleen de naam door beiden gebezigd, komt overeen; in de zaak zijn de door beide bedoelde mannen tegenvoeters. Bij Plato is de filosoof een aanvankelijk wijs man, die de wereld kent, en, door haar beter te kennen, wijzer zoekt te worden; bij Frederik is hij een kamergeleerde, die ijdele bespiegelingen op elkander stapelt. Bij Plato een man, die de bestaande toestanden eerbiedigt en langzaam poogt te verbeteren; bij Frederik een denker, die uit zijne sluitredenen de wereld wil doen ontstaan en naar zijn begrippenspel haar toestand omkeeren.

Waarlijk, de filosofie is vooral sedert twee eeuwen geheel en al veranderd. Twee voornamen mannen, één in den voortijd en een ander in de laatste eeuwen, Plato en Spinoza, dragen beide den naam van filosofen. Maar zij stooten als gelijknamige polen elkander onverzoenlijk af. Samen gaan kunnen zij niet. Zij heeten beide wijsgeeren,

zoo als Mozes en Boeddha beide godsdienststichters heeten; maar Mozes is het tot reiniging en versterking, Boeddha tot verlamming en ontbinding der samenleving.

Vergelijken wij de Grieksche en de hedendaagsche wijsgeeren, dan moeten wij zeggen: de Ouden filosofheeren niet voor de school, maar voor het leven. Het is hun niet, gelijk onzen tijdgenooten, hoofdzakelijk er om te doen, dat zij hunne volgelingen leeren denken, maar hierom, dat zij hen opleiden tot levenswijsheid en maatschappelijke deugd. En deze levenswijsheid en deugd bestaan niet daarin, dat men over de staatsinstellingen, en dus ook over den volksgodsdienst, die er bij de Grieken een deel van was, gaat twifelen of wel ze minacht en poogt omver te werpen. Zij bestaat hierin, dat men ze tracht te begrijpen en te volmaken, en in elk geval met eerbied en omzichtigheid behandelt.

„Onze filosofie,” zegt een kenner van de onze en van de oude²⁾, „die meer over het denken denkt, dan over de natuur en het menschenleven, is veel dunner en spookachtiger dan de oude. Eene zoo volkomene uitscheiding van al het stoffelijke uit het denkende Ik, eene zoo planmatige afzondering van ons Zelf, eene zoo geleerde verheffing der van bloed en leven beroofde abstractie in het van al de stof ontdane bovenzinnelijke Niets, als heden ten dage mogelijk en heerschend geworden is, kenden en bezigden de Ouden of in 't geheel niet of alleen zelden. De afgetrokkene (abstracte) persoonlijkheid was bij hen nog niet, als bij ons, tot eene wereld voor zich geworden; de persoon in zijne enkelvoudigheid gold hun weinig; godsdienstig beschouwd verdween hij voor hunne oogen in het oneindige Al; staatkundig genomen verzonk hij tegenover den Staat bijna tot nul. De tweespalt tusschen denkbeeld en daad, tusschen school en leven had zich dus bij hen nog niet zoo scherp gevormd als bij ons. . . . De oude filosofie stond daarom

ook in elk opzicht veel nader bij het leven, dan de onze. In haar oorsprong, in hare navorschingen en mededeelingen, in haar geheele wezen en werken vertoont zich de oude wijsbegeerte als iets, dat tot en aan het leven behoort.... Bij ons is de school en het boek de kring, waarin zij zich beweegt; niet het leven. Onze wijsbegeerte zoekt de gedachte waarheid; de oude de werkelijkheid, namelijk het ware der dingen. De onze onttrekt zich meest aan het werkelijk leven; de oude bestaat hoofdzakelijk in een blijvend onderzoeken van hetzelfde. De onze streeft naar een zelfstandig bestaan in het stelsel en in de wetenschap als haar hoogste doel; de oude bestaat liefst niet voor zich, maar als een door alle hoofden verbreid juist denken (over de dingen die er zijn). Bij ons wordt de waarde van het filosofheeren speculatief, bij de Ouden meest practisch bepaald. Bij hen geldt die philosophie het meest, die het krachtigst werkt, die het meest is een streven naar deugd en karaktervastheid³). . . . De oude wijsgeeren spreken onder en met de menschen; de onze leven onder de boeken, in de studeerkamers. Zij waren opvoeders der jeugd; de onze leeraars van toekomstige geleerden. . . . De oude philosophie was eene bron van kracht en heil; de onze is een overzicht der wetenschap. . . . Staat en huis, veld en hof en stal zocht de oude beter in te richten; kunst, deugd, zielenadel en godsdienst meende zij alleen, of ten minste het beste, te kunnen bevorderen. Met recht kon Clemens van Alexandrië van haar zeggen, dat zij eene wegbereidster is geweest voor de Christelijke godsdienst."

Daar deze practische geest aan de oude wijsbegeerte eigen was, had zij een diepen eerbied voor 't geen vroeger had bestaan, tegenwoordig bestond en voortaan zou bestaan, of, om het in één woord samen te vatten, voor den

alles in zich begripenden, nu bestaanden Staat. Immers de Staat omvatte in de Oudheid alles en beheerschte alles, ook godsdienst en huiselijk leven. De Ouden kenden niet, wat eerst na Christus is ontstaan, eene Kerk, in of boven of tegenover den Staat; en zij kenden wel het huisgezin, maar achtten het huiselijk leven niet, dan als hulpmiddel, om den Staat in stand te houden. Zóó was hun dan de Staat boven alles dierbaar, ja eigenlijk hun één en al. Huichelarij of schikking naar volksvooroordeelen is het dus niet, wanneer de oude Wijsgeeren voor den Staat, gelijk hij nu eens van ouds af was, diepen eerbied betoonen. De Staat was hun geene toevalligheid, geen noodzakelijk kwaad, geene willekeurige vennootschap, geene vrucht van een maatschappelijk verdrag. De Staat was hun de noodwendige, heilige, door God gestielte vereeniging van menschen onderling, waarin en waardoor alleen zij menschen konden zijn. Vandaar dat Plato, Aristoteles, Zeno, de stichter der Stoïcijnsche school, en Cicero vele boeken over den Staat schreven, ja hunne hoofdwerken wijdten aan het onderzoek, wat het wezen des Staats en zijne inrichting is, en hoe die behooren te zijn⁴).

Zóó nabij, zóó meer dan al het andere lag hun de Staat aan het hart, dewijl zij noch godsdienst, noch huiselijkheid kenden, dan als staatsinstelling. Wij plaatsen Kerk en Huis vaak tegenover het Vaderland; zij deden dat niet. Eene vereeniging van menschen met God, die iets anders was, dan een onderdeel der staatsgewoonten volgens staatswetten geordend, was hun geheel vreemd. Tot het staatsleven nu behoort de vereering der Volksgoden, gelijk de onderwerping aan de rechtspleging. Andere rechtens, dan die van 't eigen volk, en andere Goden, dan die der eigene natie te eerbiedigen, kwam hun oudtijds nooit voor den geest. Dit begon eerst omtrent den tijd van Jezus' komst, toen het eigene staatsleven der afzonderlijke volken, bij 't verlies

hunner onafhankelijkheid in het Romeinsche rijk, werd opgelost, en derhalve ook de eigene godsdienst ging wankelen.

Evenmin als een godsdienst, van den Staat gescheiden, kenden zij een ander huiselijk leven, dan wat een hulpmiddel was tot instandhouding van den Staat. Men huwde en leidde zijne kinderen op, om den Staat burgers te verschaffen.

Aan dezen staatsplicht werd alles ondergeschikt gemaakt, zelfs kieschheid en deugd opgeofferd. Wij weten, wat geschiedde, toen de Spartanen in het derde jaar van huis waren, om tegen de Messeniërs te oorlogen. Zij zonden bevel aan hunne vrouwen, om de slaven tijdelijk als hare mannen te beschouwen, opdat den Staat burgers mogten geboren worden. Wij weten, hoe laag zelfs Socrates over het huwelijk dacht, en hoe Plato, in zijnen volmaakten Staat, goederen en kinderen en vrouwen gemeen wilde hebben.

Zoo kon het dan niet anders, of zij wijdden de liefde, welke wij over Huis, Vaderland en Kerk uitstrekken, aan het Vaderland alleen. Dit was het één en alles, waar alles in was bevat en alles in opging. Cicero drukt den geest der geheele Oudheid uit, als hij zegt ⁵⁾. »Van alle vereenigingen is er geene gewigtiger, geene dierbaarder, dan die, waarin ieder onzer leeft met den Staat. Dierbaar zijn de ouders, dierbaar de kinderen, bloedverwanten, vrienden; maar al wat immer dierbaar is, bevat het Vaderland alleen samen.” En wederom ⁶⁾: »Er is niet ééne zaak, waarin de menschelijke voortreffelijkheid meer nadert tot de goddelijke voorzienigheid, dan het stichten van nieuwe staten of het bewaren van gestichte staten.”

Zelfs nog inniger, dan men uit dit alles zou kunnen vermoeden, is de vereeniging van Staat en godsdienst bij de Ouden. De staatsgodsdienst was niet maar een lid in het staatsorganisme, 't welk de Staat misschien des needs zou

kunnen missen. Zij was de ziel, de kracht, het leven van den Staat bij de Grieken. Die geleerden kennen Griekenland en de geheele Oudheid niet, welke zeggen, dat Israël het volk van den godsdienst was. Israël was het volk der zuivere Godskennis. Hierin munte het uit. In godsdienstigheid stond het achter bij de meeste Heidensche volkeren, met name bij de Grieken. Paulus kende de zaak beter. Hij, de Israëliet, noemde ¹⁾ de Atheners „overgodsdienstig.” En dit terecht. Godsdienstig, ja overgodsdienstig waren zij. De Staat had volgens de Grieken zijn oorsprong te danken aan den godsdienst en rustte bij voortdoring met geheel de samenleving op den godsdienst, gelijk deze eenmaal van de voorouders was overgeleverd. Uit deze was een levend staatsorganisme en eene algemeene aangenomene zienwijze gesproten over God, recht, deugd, plicht, vrijheid, vergelding en nu op aarde en later in eene andere wereld. En zonder deze algemeen aangenomen zienwijze zouden de staatsinstellingen, de samenleving, de beschaving en de natie zelve niet hebben kunnen ontstaan of blijven bestaan. Zij was de onzichtbare, maar overal merkbare band, die met vaster dan koperen ketenen alles bijeen hield.

Zijn er bewijzen voor dit alles noodig? Men weet immers, dat de grondvesting, de wetgeving en de eeredienst der Staten bij de Grieken op orakelspreuken berustte en dat de uitoefening van godsdienstige plechtigheden in de aan vele stammen en steden gemeenschappelijk behoorende tempelen samen hield als bloedverwanten en broeders. ⁸⁾ Voorts sla men maar een werk over de Grieksche en ook over de Romeinsche oudheden op, om in het gedeelte, dat over de heilige dingen of den godsdienst handelt, te zien, hoe alle staats- en rechtszaken, de krijgsdienst, de handel, de landbouw, elk bedrijf en geheel het dagelijksch leven door godsdienstige plechtigheden werden gewijd en geregeld. Ook de dichtkunst en de beeldende kunst waren van den godsdienst

afhankelijk. Homerus en Hesiodus, Pindarus en de Treurspel-dichters namen de godsdienstige volksovertuigingen tot grondslag voor hunne scheppingen. En even zoo deden de bouwmeesters, de schilders en de beeldhouwers, wier meesterstukken bovenal aan den godsdienst waren ontleend en gewijd. Niet anders is het met de geschiedschrijvers. Ook deze zagen in de lotgevallen der volkeren en der bijzondere personen steeds de Godheid straffen en beloonen, en schreven hunne jaarboeken vooral als aanwijzingen van de rechtvaardige vergelding, door de Godheid aan de wereld toegedeeld. Zóó is het van Herodotus af tot Plutarchus toe. Maar dan is het geen wonder, dat ook de wijsgeeren vasthielden, gelijk aan alle andere bestaande instellingen, zoo mede aan den godsdienst, die bestond, en derhalve recht had van bestaan, en in geheel de maatschappij zoo onlosmakelijk was ingeweven, dat men, door den godsdienst ter zijde te zetten, den staat zou ontbinden ⁹⁾.

Een inval, gelijk aan dien der Fransche natie in 't laatste der vorige eeuw, om, na opruiming van al het van ouds bestaande en door de geschiedenis overgeleverde, nu eens staat, godsdienst, deugd en samenleving van grondsaf naar de reine begrippen der rede, zoo als het heette, op geweldadige wijze nieuw op te bouwen, kon in de hoofden der Grieken, ook der Grieksche wijsgeeren, niet opkomen. Daartoe waren zij te zeer aan het oude gehecht en ook veel te bezadigd en te bescheiden. Practisch wijze mannen, gelijk zij waren, konden zulk eene theoretische dwaasheid niet uitvinden, niet koesteren, niet toelaten. Had hun iemand zoo iets voorgesteld, zij zouden het beschouwd hebben als een poging, om, niet op vasten grond, maar op de wolken een gebouw op te trekken. Als trouwe burgers eerbiedigden zij het bestaande, gelijk wij den eigendom van landen en huizen erkennen krachtens het recht van verjaring, ook waar geene schriftelijke bewijzen daarvoor zijn te vinden.

Het bestaande niet te eerbiedigen, zou strafwaardige vernielingszucht geweest zijn.

De aaneenschakeling van gedachten is in hun geest deze :

- a. Men behoort zich vast te houden aan het bestaande.
- b. Dit bestaande rust op de wijsheid der voorouders.
- c. De wijsheid der voorouders rust op Gods openbaring.

Ik weet, wat men met veel schijn van waarheid hiertegen kan inbrengen. Hoe maakt gij het dan, hoor ik iemand zeggen, met Plato's hoofdwerk, „over den volmaakten Staat?” Die is immers evenzeer „naar de reine begrippen der rede” opgebouwd, als het Fransche gemeenebest na 1789? Volkomen waar! Tegenover den Atheenschen Staat van zijnen tijd met die gewetenlooze Sophisten, die bandelooze volksregeering en die zedeloze volksgodsdienst, schiep zich Plato een naar zijne denkbeelden volmaakten Staat, waarin ware wijsheid, onkreukbaar recht en heilige godsdienst zouden heerschen. Hij schetste een ideaal, gelijk Israëls Profeten deden in de schilderij van het Messiasrijk en Johannes in het tafereel van het hemelsch Jeruzalem. Zijne bedoeling is blijkbaar dezelfde, als die der Profeten en des Apostels. Doch in plaats van door een hemelsch of geestelijk, wilde hij door een aardsch of zinnelijk rijk zijn ideaal verwezenlijken. Dit was een echt Grieksche fout, een vergoden van den Staat, alsof deze de hoogste en beste vereeniging van menschen ware. Aan den Staat werd alles opgeofferd.

Maar op het papier! De onuitvoerbaarheid zijner idealen in de werkelijke wereld erkent Plato zelf zoo rond en duidelijk als maar mogelijk is. Hij schrijft ¹⁰⁾: „De in voortreffelijkheid eerste Staat en wetgeving is die, waarin voor den geheelen Staat zooveel mogelijk het van ouds bekende geldt: „Vrienden hebben al hunne goederen gemeenschappelijk.” Het is de vraag, of dit nu ergens is of ooit zijn zal, dat de vrouwen gemeenschappelijk zijn, de kinderen

gemeenschappelijk en alle goederen gemeenschappelijk, en dat op alle wijzen het afzonderlijk eigendom uit het leven verdwijnt, ja zelfs, dat hetgeen elk van nature voor zich bezit; als oogen en ooren en handen, tot gemeenschappelijk zien, hooren en werken wordt aangewend; dat allen dezelfde dingen prijzen en berispen, zich over dezelfde zaken verheugen en bedroeven en onder de wetten een volk van één en denzelfden zin uitmaken. Maar zeker is het, dat iets beters en doeltreffenders voor de deugd dan zulk een Staat niet valt uit te denken. Hetzij ergens Goden, hetzij Godenzonen in zulk een Staat wonen, zij zijn er gelukkig en blijde. Daarom moeten wij geen ander ideaal van een Staat zoeken; maar zoo veel mogelijk dit trachten te verwezenlijken. Want dit is te groot dan dat het door menschen, gelijk ze nu geboren, gevoed en opgeleid worden, zou worden verdragen.”¹¹⁾

Plato heeft dus iets beseft van de mogelijkheid eener vereeniging van menschen, waarin de liefde allen zou verbinden, „zoodat niemand zeide, dat hetgeen hij bezat, zijn eigen was, maar alle dingen allen gemeen waren, dewijl ze één hart en ééne ziel waren ¹²⁾”. Zijne gedachte is heerlijk en wordt meer bereikt in de Christelijke Kerk, dan hij meende, dat ooit kon geschieden; maar de vorm, waarin hij de verwezenlijking zijner gedachte kleepte, is ongelukkig, vooral door hare onkieschheid. Dit gevoelde hij zelf en daarom verklaart hij zijn ideaal onuitvoerlijk. Niemand dichte hem dus toe, dat hij werkelijk zulk een Staat heeft willen stichten ¹³⁾. En niemand valle hem hard, dat hij voor 't geen hij niet duidelijk kon zeggen, beeldspraak en inkleeding heeft gebruikt. Dit deden de Profeten en Johannes in de Openbaring ook, en ook deze deden het niet altijd gelukkig.

Evenwel, dit mag niet worden voorbij gezien, hadden de idealen, waarmede de Wijsgeeren omgingen, hunne gevaar-

lijke zijde en vreesde het volk instinctmatig en niet zonder grond, reeds zeer vroeg, dat de Wijsgeeren dwaze, ijdele en strafwaardige beroerders der bestaande staatsorde zouden kunnen zijn of worden. Vandaar de straffen, Anaxagoras, Protagoras en Socrates aangedaan. Want deze wijze mannen hadden niet even grooten eerbied voor al het bestaande in den volksgodsdienst, maar onderscheidten, wat zij voor kern en wezen van den godsdienst hielden, van inkleeding en bijvoegselen. Doch welken toetsteen had men, om in deze zaak het echte goud van klatergoud veilig en juist te kunnen onderscheiden? Voorzeker hadden de drie genoemde wijsgeeren, en vele andere met hen, geene vervolging verdiend; en was Socrates in het bijzonder een door en door eerlijk staatsburger, die de wetten zijns lands, en dus ook die betreffende de godsdienst, goed en kwaad beide, wilde gehoorzamen ¹⁴). Doch zóó was het niet met allen gelegen. De eigenwijsheid en aanmatiging der Sophisten in vroeger tijd en het toenemend ongeloof der latere Wijzen was eene slooping van het bestaande, zonder dat er iets beters voor in de plaats kwam. De ergste sloopster was Euemerus, in de derde of tweede eeuw vóór Christus, die waar en onwaar tegen den volksgodsdienst inbracht, en vooral in vele voorbeelden aantoonde, dat de onderscheidene, door de Grieken vereerde Goden, niet dan vergode menschen waren. Zoo wierp hij het bestaande omver, zonder bij machte te zijn, een beteren godsdienst in te voeren ¹⁵).

Evenwel: voor dit misbruik èn van de rede èn van het verstand door de Sophisten gemaakt, èn van de historische kritiek, gelijk wij haar nu noemen, door Euemerus aangewend, zijn de oude en echte Wijsgeeren, met name de vier, die ons de tolken der overigen zijn, niet aansprakelijk. Hoe ernstig zij het meenen, als zij betuigen, aan het bestaande vast te houden, en oprecht te gelooven aan de overleveringen, met name omtrent een oorspronkelijk door

God aan het menschdom gegeven onderricht, als grondslag van Staat en leven, blijkt, behalve uit hun eerbied voor de in 't verleden ontstane en vandaar tot hen overgebrachte instellingen, ook uit denzelfden eerbied voor de nog in den tegenwoordigen tijd bestaande inrichtingen van Staat en Huis. Immers, zij betoonden groote achting ook voor de nog in hun tijd aanwezige orakels en voorbeduidingen als wenken, door de Godheid nog altijd dóór aan allerlei menschen en vooral aan de Staten gegeven. En nu zouden deze voortgaande wenken, waarin de Golen hun wil bekend maakten, onzin geweest zijn, indien er niet eens met die mededeelingen een aanvang ware gemaakt. Elke voortgang toch onderstelt een aanvang. En in dit geval mogt men den aanvang, als die het gebouw zelf den godsdienst had gesticht, voor hoofdzaak achten en de latere mededeelingen en wenken alleen voor een bijkomend onderhoud van dat gebouw aanzien.

Maar behalve dit blijkt, dat zij het ernstig meenen met dien eerbied voor de mededeelingen der Godheid, is er nog een ander, waarover ik dusverre niet handelde: hunne hoop en verwachting, dat er nog eens eene nieuwe, betere openbaring van God zou komen, die de oorspronkelijke zou aanvullen en de toenmalige onzekerheid onder de menschen zou wegnemen. Zij steunden derhalve niet alleen op openbaringen in 't verleden gegeven, en op nog in hun tijd bestaande orakelen, maar ook op de in de toekomst nog te verwachten orakelen en aanwijzingen van de Godheid. De Godheid heeft derhalve voorheen onderricht; de Godheid onderricht nu; de Godheid zal voorzeker ook later onderrichten.

Voor deze hoop op eene nieuwe en betere openbaring van God in de toekomst, en wel door iemand, die mogelijk nog meer dan mensch zou zijn, vinden wij de hoofdplaatsen in Plato.

Hij spreekt meermalen van die noodige, wenschelijke en door hem verwachte openbaring, die door een uitstekend persoon tot de menschheid zal gebracht worden. Met de uitlegging van de overleveringen omtrent de gouden eeuw, die er onder Kronos of Saturnus geweest was, bezig, zegt hij ¹⁶⁾: „Laat ons dit nu maar daar laten, totdat een bevoegd uitlegger er van aan ons moge verschenen zijn.” Elders weet bij Plato ¹⁷⁾ Socrates geen raad te geven, hoe men eigenlijk moet bidden, en zegt hij ten slotte: „Het is noodig te wachten, totdat ons iemand leere, hoe wij ons jegens de Goden en menschen moeten gedragen.” „Wanneer,” vraagt nu Socrates' leerling, „zal die tijd daar zijn? En wie zal het zijn, die ons onderricht? Zeer gaarne zou ik dien mensch zien, wie hij is.” Socrates herneemt: „(God) is het, die voor u zorgt. Maar mij dunkt, dat gij eerst den nevel, die nu voor uw oog is, moet weg doen, gelijk Homerus zegt, dat Minerva met Diomedes deed, opdat hij mogt toezien, of het ook veeleer een God was, dan wel een mensch.” Ik kan deze plaats niet anders begrijpen, of Socrates wil zeggen: „God zorgt voor u en zal voor u zorgen, ook door u eens zulk een beter leermeester te schenken, dan de menschenwereld dusverre ooit heeft bezeten. Maar welligt is het noodig, dat er dan een nevel van voor uw oog verdwijne, want die u een mensch zal schijnen, kon wel eens een God zijn”.

In deze opvatting word ik versterkt door eene andere plaats van Plato, waar Simmias totden stervenden Socrates zegt ¹⁸⁾: „Een van drieën moet men: of van anderen leeren, hoe het met de zaken staat, of het zelf uitvinden, of, indien dit een en ander onmogelijk is, uit alle menschelijke voorstellingen de beste en minst bezwaarlijke nemen, daarop als op een bootje ons inschepen, en aldus het wagen, het leven door te zwalken. Of het moest zijn, dat iemand op eene zekerder en minder gevaarlijke wijze in

een vaster schip, dat van eenig goddelijk onderricht, de reis kon ondernemen. Zóo zal ik mij niet schamen te spreken, naar dien gij dit ook zegt.”

Beide plaatsen saam gevoegd geven ons de overtuiging, dat Plato — de diepzinnige, scherpzinnige en verhevene denker, die, hoe hoog hij gevoelde boven anderen te staan, evenwel in zich zelve ondervond, hoe onzeker al onze bespiegeling is — op een goddelijk onderwijs in de toekomst hoopte, zonder de verwezenlijking dezer hoop als zeker te durven verwachten, 't geen wel niemand zal verwonderen.

Maar ook die hoop zal menigeen verbazen. Welligt vraagt hij: Staat dit bij Plato werkelijk? Waarom wordt het dan niet uit hem aangehaald?

Waarom niet? Omdat de menschen der wetenschap veelal zoo afkeerig zijn geweest en nog zijn van de erkenning onzer behoefte aan Gods openbaring, dat zij ook de duidelijkste woorden, gelijk deze van Plato, welke er over handelen, misverstaan. Zoo is het zelfs bij den uitnemenden tolk van Plato, Victor Cousin, die niet alleen in zijne beschouwingen over Plato dit niet begrijpt, maar hem zelfs in vertaling van deze plaats verminkt. Immers, terwijl Plato tegen over elkander zet menschelijke voorstellingen en goddelijk onderricht, laat Cousin hem spreken van menschelijke redeneeringen en van eene afdoende redeneering¹⁹⁾, waardoor òn den woorden geweld wordt aangedaan òn de redeneering onzin wordt. Ik laat daar, wat Plato hier door menschelijke voorstellingen bedoelt. Ik vermoed, gebrekkige, door menschen gegeven inkleedingen van de uit de aloude openbaring van God hun bekend geworden verhevene denkbeelden. Doch wat Plato bedoelt, hij, die tot grondbeginsel zijner wetenschap aannam, dat de mensch alleen een begeerige naar wijsheid kan zijn, en God alleen een bezitter is der wijsheid — hij spreekt hier stellig een sterk verlangen uit naar

goddelijk onderricht. En dit verlangen wordt in *Cousins* ontrouwe vertaling volkomen uitgewischt.

Houden wij dit verlangen van Plato in 't oog, dan verstaan wij hem ook op eene plaats, waar hij den wensch uitboezemt ²⁰⁾, dat de ware wijsheid (die alleen bij God woont) zich toch eens zichtbaar moge vertoonen onder de menschen, om de vurigste liefde te verwekken. Met welgevallen wordt deze plaats door Cicero aangehaald en aldus weergegeven ²¹⁾: »Wij hebben als het scherpste zintuig in ons het gezicht. Doch daarmede zien wij de wijsheid niet. Welk eene vurige liefde tot haar zou zij ontsteken, indien zij maar gezien kon worden ²²⁾!»

Dit verlangen, deze hoop, ja deze verwachting, dat er eens een goddelijk onderricht zou komen, dus eene openbaring van God gegeven zou worden, kon echter nooit bij iemand oprijzen, dan die geloofde, dat zoo iets reeds vroeger was geschied. Wie in zorg en moeite verkeert, ziet biddend uit naar hulp, te weten, bij een vriend, die hem reeds vroeger liefde betoonde en bijstand bood; niet bij een onverschilligen medeburger, die hem nooit vriendschap en hartelijkheid bewees. De verwachting van toekomstig goddelijk onderwijs sluit dus de verzeekerheid van tegenwoordig of vroeger of van én nu én toen genoten goddelijk onderwijs in zich.

Intusschen stelde zich Plato niet altijd voor, dat de Wijsheid, wanneer zij eenmaal persoonlijk zich vertoonde, als met opene armen door de wereld zou worden ontvangen. De bejegening, welke zijn geliefde Meester van de Atheners had ondergaan, waarschuwde hem. Daardoor kwam hij er toe, om die schilderij op te hangen van de wijze, waarop de menschheid den volmaakten Leeraar zou ontvangen, welke door de Kerkvaders dikwijls als eene profetie van Jezus' lot is aangehaald.

Wij kunnen de verwachting der filosofen van eene toekomstige openbaring van God niet afscheiden van de be-

kende zaak, dat de oude wijsgeeren zich het beeld van een volmaakten Wijze pleegden te schilderen. Sedert Pythagoras en Socrates door hunne persoonlijkheid den diepen indruk hadden gemaakt, wat een waarlijk wijs man zijn kon en moest, teekenden de Grieksche scholen, elk op hare manier, in kleuren, aan deze groote voorgangers ontleend, het ideaal van een geheel volmaakten mensch, gelijk zij hoopten, dat er eens een komen zou, om allen aan zich gelijkvormig te maken. Doch zij gevoelden, dat zulk een mensch, als hij niet meer dan mensch was, toch nauwelijks kon verwacht worden! »Toont mij een,» roept Epictetus uit, een later wijsgeer, die omtrent eene eeuw na Christus bloeide, maar hierin een ware tolk is der Ouderen ²³), »toont mij een, die ziek is, en gelukkig; die in gevaar is, en gelukkig; stervende, en gelukkig; gebannen, en gelukkig! Toont mij hem, ik smacht naar hem! Doch gij kunt er geen toonen, die volmaakt is. Nu toont mij dan een, die volmaakt *wordt*, die daartoe geneigd is. Bewijst mij deze welklaad. Onthoudt het mij, ouden man, niet, dit tafereel, dat ik dus ver niet zien mogt, nog te aanschouwen. Den mensch, die geheel met de Godheid wil instemmen en in dit sterfelijk lichaam met God gemeenschap wil oefenen, dien mensch, die van een mensch een God wenschte te worden, och, toont mij dien! Maar gij kunt het niet.»

En kon Epictetus aldus zijne behoefte en zijn verlangen uitspreken, zonder de vervulling er van te durven hopen; wat wonder, dat een Plato, die hooger gedachten van Gods liefde had, de vervulling er van niet alleen durfde wenschen, maar ook door een van God gezonden leeraar durfde verwachten ²⁴)?

Er valt hier nog iets op te merken, ten einde aan mijne beschouwing der Grieksche Oudheid in 't algemeen, en daar-

door ook aan hare wijsbegeerte, het ware licht bij te zetten. Ik meen dit, dat die Oudheid niet met zich zelve en met den toestand der dingen bevredigd en voldaan was, en zich daardoor rustig en kalm gevoelde, gelijk velen ons, tegen geheel de geschiedenis in, stoutweg verzekeren; maar dat zij in tegendeel onbevredigd, onvoldaan, onrustig was, iets beters dan zij had, zoekende, en niet vindende.

Men weet, hoe, bij de herleving der oude letterkunde in het midden der vijftiende eeuw in Italië de Grieksche Oudheid werd vergoed. Te Florence had men eene Platonische geleerde maatschappij of academie, waarin Plato's geboortedag als de grootste feestdag werd gevierd en de goddelijke wijsgeer niet minder geëerd dan vóór vele eeuwen in Griekenland en Rome. Zelfs werd het Evangelie, met Athene's orakel vergeleken, door letterkundigen niet alleen, maar ook door godgeleerden, of althans door kerkelijke personen, gering geacht. Over 't geheel werd deze beschouwing tot hare juiste maat terug gebracht, nadat de Kerkhervormers, bij alle achting voor de classieke Oudheid, welke zij kenden en hoog vereerden, het Evangelie in zijne zuiverheid en klaarheid hadden terug gegeven aan de menschheid. Maar eene nieuwe, overdrevene, ja geheel onware verheffing der Ouden kwam toch weder in Duitschland op in de laatste eeuw. Daarin gingen vóór Friedrich August Wolff, de uitnemende kenner der Oudheid, en de dichtervorsten Göthe en Schiller. Sedert hen is er weder eene afgoderij met de oude Classieken gepleegd, die op eene onware beschouwing van hen rust. Men schildert ons die oude wereld, alsof zij vol vrede en geluk ware geweest. Zij wordt getooid in het doorschijnend gewaad der lichtzinnige en aanminnige natuurvergoding, vrij van de lastige bewustheid van zonde, van angst voor den dood, van vrees voor straf, als had zij zich aan al de neigingen van 't zinnelijk hart en aan al de genietingen van het natuurleven volop kunnen overgeven. Zoo verklaart een

der woordvoerders onder de kenners der Grieksche letterkunde²⁵): »De Oudheid leefde in eene doorgaande zinnelijke en geestelijke wisselwerking, uit een onbevangen scheppen in den tegenwoordigen tijd en uit de vereeniging aller menschelijke krachten voortvloeiende. De Ouden gevoelden het geluk hunner vroolijke omgeving en zetteden zich ieder op zijne beperkte ruimte als rustige bewoners neder. Zij bezaten het vermogen, in den uitgebreiden rijkdom der zinnenwereld in te dringen en zich het genot er van met juist gevoel onverbrokken toe te eigenen. Dewijl zij de natuur als één geheel beschouwden, vol onverstoorbare vastheid en klaarheid, volkomen geschikt, om eene waardige woonplaats der menschheid te zijn, verzuimden zij niet, met vroolijken werklust op dezen gewenschten bodem plaats te nemen, en, naar haar voorbeeld, een even gezond organisme des menschelijke levens te ontwikkelen. Uit de natuur ontstaat voor de Ouden elke kiem hunner humaniteit en tot de natuur keeren hunne neigingen terug. Daarop berust de staat, waarin de vrije burgers, door slaven voor vernederenden druk beveiligd, een onbezorgden en jeugdigen zin bewaarden. Daarop de godsdienst, eene voorstelling en vereering van het bloeiende natuurleven, die Goden en menschen in hetzelfde gezelschap en onder hetzelfde noodlot omvatte. Daarop de letterkunde en de kunst, waarin een veredeld welbehagen in de wereld zich in liefelijke vormen openbaart. Daarop zelfs het huiselijk en gezellig leven, eenvoudig, vergenoegd, verheerlijkt door de openlijk ten toon gestelde gewrochten der kunst.

„In al deze verschijnselen spiegelt zich de eenheid der natuur en hare spaarzame wijsheid af. Alle krachten streven naar één doel, naar de wetenschap, die zich aan het werkelijke houdt. Getrouw aan haar en aan haar toppunt, den vrij ontwikkelden mensch, besteedt men zijne jaren blijde, trots alle afwisseling van geluk en lijden, van wer-

ken en ontberen. Een tweespalt van gemoed en verstand kon daar niet hinderen, waar geene betrekking van het zinnelijke en eindige op het geestelijke en oneindige voorhanden was."

Ik schroom niet, met allen eerbied voor de geleerdheid des schrijvers, deze voorstelling meer eene dichterlijke, dan eene geschiedkundige te noemen. Zelfs bij Homerus, den dichter der natuur bij uitnemendheid, vinden wij eenen anderen toestand geschilderd, dan die in deze beschouwing van de Oudheid verheerlijkt wordt. Homerus reeds roert ons diep door iets veel beters, door het hemelsche in zijne schilderijen van liefde tusschen echtgenooten en ouders en kinderen, van hartelijke zelfverloochenende vriendschap, van eerbied voor de Godheid, die de wereld regeert en hier op aarde en hier namaals ons straft of beloont. Ja, ook Homerus is er zoo verre af, van 't menschelijk leven op aarde zoo schoon en lieflijk te vinden, dat hij uitdrukkingen heeft als deze ²⁶⁾:

Van al wat zich beweegt en leven heeft op aarde,
Is niets rampzaalger dan de mensch.

Zoo zingt ook Pindarus ²⁷⁾:

Schielijk groeit der menschen voorspoed;
Even snel stort hij ter neer.
Wezens van één dag — dát zijt ge.
Heden iets, morgen niets,
Gij, ijdlе droom van schaduwen.

Evenzoo is het met Sophocles en de overige tragische dichters. Hunne teederheid van geest en zin, hun diep gevoel van recht, deugd en liefde, hunne innige godsdienstigheid vooral maken hunne scheppingen tot onvergankelijke gedenkstukken van ware humaniteit en tot modellen van echte poëzie. En verre is het er af, dat zij bij dit alles geen tweespalt zouden gekend hebben. Juist dat noodlot, die

kamp des menschen tegen eene hoogere, willekeurige, ja-loersche, vaak wreede en onrechtvaardige macht, waaronder hij bezwijkt, is het voorname bestanddeel der schoonheid hunner kunstgewrochten, het echt tragische in de Grieksche tragedie. En daartoe behoort vooral ook dat raadselachtige in den loop der dingen, dat b. v. een Oedipus zijn noodlot niet kan ontkomen en onwetend misdoot, onwetend zijn vader doodt en zijne moeder huwt, waarvoor hij zoo vreeselijk wordt gestraft, alsof hij willens en wetens had gezondigd en dus eigenlijke schuld had te boeten. Tweespalt, onzekerheid, onverzoenbare strijd tusschen de verlangens en de behoeften der menschheid en onzen toestand hier op aarde is heerschend in geheel de Oudheid. Aan de zoenoffers, om beleedigde Goden voldoening te geven, komt geen einde; noch ook aan de klachten, van Hesiodus af tot Tibullus toe, dat de schoone gouden eeuw in 's werelds kindsheid voor eene zilveren, deze voor eene koperen en zelfs ook deze laatste nu voor eene ijzeren is geweken. Men kent de droeve klacht van Horatius ²⁸⁾:

Ach, door den tijd neemt alles af!
 Door erger kinderen, geboren
 Uit ouders, slechter dan te voren
 Hun vaders, wordt een nageslacht
 Nog meer bedorven voortgebracht.

Het leven is voor de Ouden een raadsel, het geluk een toeval, de dood, als einde van allen kommer, eene weldaad ²⁹⁾.

Zelfs een blijspeldichter ³⁰⁾ noemt de dieren driewerf gelukkiger en zaliger, dan den mensch, omdat de rede die schepselen niet plaagt. De dieren toch volgen hunne natuur en neiging; maar wij menschen leiden een leven, dat niet te leven is. Als slaven dienen wij meeningen, en onderwerpen ons aan haar, als aan wetten. Gelijk ons voorgeslacht, kan ook het nageslacht het kwade niet ontgaan.

Wij vinden zelve steeds nieuwe gelegenheden uit voor nieuwe ongelukken. Geheel de Oudheid achtte, dat niet geboren te zijn de eerste aller wenschen is; en de tweede, zoo spoedig mogelijk weder derwaarts te gaan, vanwaar men in dit leven kwam ³¹⁾. Immers de jeugd met hare lichtzinnigheid, de volwassen leeftijd met zijn zorgen, zwoegen en worstelen, de ouderdom met zijne machteloosheid — 't is alles even treurig. Bij onderscheidene Grieksche volkstammen werd dus ook het kind bij de geboorte met rouwnisbaar ontvangen, terwijl de begrafenis met jubelzangen werd begroet ³²⁾. Een vroegtijdige dood was een gunstbewijs van de Goden. Reeds Homerus zingt van een gestorven jongeling ³³⁾:

Hem minde Apollo en Jupyn met alle min des harten;

Dies werd hij vrij van 't leven en vrij van d' ouderdom.

Na Homerus werd het eene lievelingsspreuk der Grieken, ook op menige urne, die de asch van een jongeling bevat, gegrift: „Vroeg sterft hij, dien de Goden minnen.” — Ja ook de zelfmoord was daarom in geheel de Oudheid eene algemeen verbreide, wel eens veroordeelde, doch ook weder sterk aangeprezen gewoonte.

Een adem van weemoed, van smart, ja ook wel van wanhoop gaat mede door de Grieksche schoone kunst. Het, naar Plinius' oordeel, meest volmaakte van Hellas' beeldhouwwerk is ons overgebleven. En het is — de wereldberoemde Laocoön, die met zijne twee zonen op het gruwzaam bestel eener Godheid door kwaadaardige slangen wordt omstrengeld en ter dood gemarteld, omdat, ja, omdat hij — de waarheid had gesproken ³⁴⁾!

Dezelfde weemoed en treurigheid gaat ook door geheel de Grieksche wijsbegeerte. Men weet, hoe Willem van Haren, in een der schoonste dichtstukken van onze taal, *Het menschelijk leven* getiteld, ons leven diep beklagt van de wieg tot het graf. Welnu, er bestaat onder de werken van Griekenlands grootsten wijsgeer eene zamenspraak, welke ook

eene elegie op 't menschelijk leven kan heeten, in geest en strekking geheel, soms ook in woorden, met Van Harens weemoedig lierdicht overeenstemmend ³⁵⁾. En ook dit gesprek is niet iets alleen staands. Zóó overtuigd waren de wijsgeeren van den jammervollen toestand der menschheid op aarde, dat bij de onderwerpen, welke zij gezet pleegden te behandelen, ook dat was *oovr de vertroosting*. Eene reeks van werken werd door hen geschreven over de troostgronden tegen den dood, in den ouderdom, onder de rampen des levens, met name bij de ballingschap en de ondergang van het beste, dat zij kenden, van het vaderland ³⁶⁾. Maar ook al die troostgronden gaven nog geene vastheid en rust aan het menschelijk hart. Van de wijsbegeerte en letterkunde zegt Cicero ³⁷⁾: »Zij komen mij voor, mij van de haven en de wijkplaats te verwijderen en haast te verwijten, dat ik blijf in een leven, waarin niets is te vinden dan de voortdoring van een allerellendigsten toestand.” Uitzonderingen van deze gemoedsstemming zijn er, met name in Pythagoras, Socrates en Plato, die de hoop ook stervende niet verloren. Maar ze zijn uitzonderingen, die den regel bevestigen. De groote menigte dartelde zooveel zij kon lichtzinnig door 't leven, en werd, als zij dit niet kon, bedroefd en ontroostbaar tot wanhoop toe.

Wij staan tegenover deze feiten. Wat doen daarentegen de fraaije verzekeringen van vele geleerden, dat er in de Oudheid harmonie, rust, kalmte en tevredenheid heerschten? Wat doet daartegen het schoone dichtstuk van Schiller, *Die Götter Griechenlands?* Is zijne schildering waarheid? Neen, driemaal neen! Zij is verdichting, in haar geheel en in hare deelen. Er heerscht in de meest beroemde tolken van den geest der Grieken een treuren over de verlorene gouden eeuw, eene verlegenheid met de tegenwoordige, geheel onbevredigende toestanden, en een hijken naar eene betere toekomst, 't zij op aarde, 't zij in den hemel. Ja, er

is vrede in de wereld gekomen, maar niet door de wereld gegeven; er is blijdschap verbreed ook onder de rampen des levens, maar niet uit menschelijke kunst en wijsheid geboren; er is eene zaligheid ontstaan in de harten en huizen, maar gelijk geen oog had gezien en geen oor gehoord en in geens menschen hart was opgekomen. Die vrede, die blijdschap, die zaligheid zijn op aarde gebracht door Gods Zoon. Maar dit is de eere der edelsten van Hellas' zonen, dat zij hun gebrek daaraan en hunne behoefte daaraan luide en open erkenden en naar de voldoening er van smachtend uitzagen, vol verlangen en hoop³⁸).

Doch dan is het ook duidelijk, dat in de Grieksche Oudheid, evenmin als in de Israëlitische, een naturalisme of eene afleiding aller dingen uit de natuur en eene berusting in den bestaanden toestand, gelijk de natuur dien nu eenmaal oplevert, is te vinden. Neen, zelfs het rationalisme kwam er niet vroeger tot eenige kracht, dan nadat de bloeitijd der classieke beschaving reeds was verdwenen. Neen, in Hellas heerscht evenzeer als in Israël iets verre boven het naturalisme en het rationalisme verhevens: er heerscht, ik moet dit herhalen, het supranaturalisme of de erkenning van een boven de natuur verheven God, die haar bestuurt en tot zijne doeleinden leidt, die daartoe zich heeft geopenbaard en kenbaar gemaakt in den voortijd, dit nu nog doet en dit toekomstig verder zal doen. Griekenland heeft de herinnering van eene oorspronkelijke openbaring van God; het heeft besef van zijne eigene tegenwoordige treurige gesteldheid, nu het de kracht en het licht dier oude openbaring niet meer rein bezit, en thans eene nieuwe niet dan spaarzaam zich laat vernemen; het heeft uitzicht op eene betere openbaring in de toekomst, die het vertrouwt, dat komen zal, zoowel dewijl de mensch daaraan behoefte heeft: als dewijl God liefderijk is en dus aan deze behoefte bevrediging zal geven. Er is derhalve geen onderscheid in

geest en richting bij Israëls Profeten en Griekenlands wijsgeeren. Ook de wijsgeeren kenden Gods openbaring en houden aan haar vast. Ze zijn evenmin naturalisten of zelfs rationalisten; ze zijn evenzeer supranaturalisten als de Profeten van Israël³⁹).

Maar is er in geest en richting geen onderscheid tusschen profetisme en filosofie, er is wel onderscheid van inzichten bij die twee. Israël had in zijne heilige boeken veel zuiverder verhalen over Gods wezen en werk, vooral over de schepping, de wereldregering en de bestemming van geheel het menschdom. Het had ook veel dieper inzicht in het wezen des heelals en van God; vooral daardoor, dewijl het dit heelal kende als eene schepping van God, dus God kende als boven de natuur verheven, en derhalve natuur en God scherp onderscheidde. Het zag ook veel helderder in, dat de zonde een afval van God is, dat zij niet iets onvermijdelijks is, als doorgang van het min tot het meer volkomene, maar eene tijdelijke verstorning der door God gewilde wereldorde. Eindelijk bestond er bij Israël eene onwrikbare zekerheid, dat God eens de zonde op geheel de aarde zou overwinnen en de ééne God eens het gansche menschdom in één rijk van zijne onderdanen zou samen brengen in heiligheid en deugd.

Op dezen, hun bekenden, God, op dezen heiligen, getrouwen en liefdevollen God, was Israëls oog gericht. Daarom zag dit oog het verledene, tegenwoordige en toekomstige helder en gerust aan. Veel haperde aan de menschen; maar God was grooter, machtiger, wijzer dan zij, en liefderijk genoeg, om zijn raad te volbrengen en zelfs 't geen de menschen ten kwade dachten, ten goede te wenden.

Zoo zuiver, zoo diep, zoo zeker als bij Israël het supranaturalisme op geloof aan God, die zich altijd en overal openbaart, was gegrond, vinden wij het bij Griekenlands Wijzen niet. Het was er sterk genoeg, om hen niet flauw en zwak te laten versuffen en te doen eindigen in den cirkel-

loop der zinnelijke wereld. Maar het was er niet zuiver, niet diep en niet zeker genoeg, om hen met den blijden moed van een Jezaja te doen rondzien over de menschen der aarde, dewijl er een God in den hemel is boven allen, en hen te verheffen boven het tegenwoordige, dewijl er eene toekomst is, waarin geheel de aarde zal zijn als één berg van Gods heiligheid, waarop men nergens leed zal doen of verderven. Neen, zij klaagden niet alleen, gelijk Israëls Profeten, over het ongeloof en de ondeugd der menschen: zij beschuldigen ook vaak het noodlot en de Goden en het wereldbestuur, van wien dan ook uitgaande, als blind, doof, partijdig, voor 't minst als raadselachtig en onbegrijpelijk. Droefheid, weemoed en wanhoop vervulden hen. En hooren wij ook een enkel maal in Israëls heilige boeken zulk een toon aanslaan, b. v. in dat van Job, de wanklank wordt daarin ook weder opgelost; omtrent Gods rechtvaardigheid en wijsheid, heiligheid en liefde blijft geen twijfel over. Door-gaans is er licht, blijmoedigheid en verzekerdheid des geloofs in God, gelijk men bij Hellas' Wijzen niet aantreft. Een moedige, kalme, dankbare, verheffende hemeltoon, gelijk b. v. in Jezaja XL wordt gehoord, verneemt gij nergens, nergens bij de Grieken.

Wij moeten hier een oogenblik stilstaan, om terug te zien op den dusver afgelegden weg. Immers wij zijn aan eene grens gekomen, en zullen nu een ander gebied gaan betreden. Tot nog toe verkeerden we in Griekenland. Eerst hoorden wij de bepaalde en duidelijke uitspraken der Grieksche wijsbegeerte, bij monde van hare vier uitnemendste tolken, waaruit ons bleek, dat zij over Gods wezen en werk en zijne betrekking tot de menschen niet wilden redeneeren, maar alleen geloovig aannemen, wat door de voorgeslachten hun daarover, als openbaring van God, was medegedeeld, en dat zij op het hoogst enkele malen de redelijkheid daar-

van aanwezen Daarna poogde ik deze handelwijze toe te lichten uit den practischen aard der Grieksche philosophie, als die zich niet in het afgetrokken denken, of in het denken over het denken, bewoog, maar het eenmaal bestaande zocht te begrijpen, en zoo noodig te verbeteren

Bij al deze omwandelingen in de lustwaranden der Oudheid bewogen wij ons echter alleen in Griekenland, met een enkelen blik somtijds naar Rome geslagen. — Maar nu verlaten wij Hellas' bodem, evenwel niet om te Rome te vertoeven, maar om te gaan zwerven in het verre Oosten, ten einde rond te zien, of de wereldgeschiedenis ons ook leert, wat de Grieksche philosophie getuigt, dat er goddelijke openbaring, in feiten en onderwijs bestaande, werkelijk aanwezig was en is en dat zij tot kennis der Grieken is gekomen. Dienen moet deze rondreize, om te onderzoeken, of derhalve de Grieksche philosophie naar waarheid eene openbaring van God heeft erkend, gebruikt en geëerbiedigd. Wij raadplegen dus nu de geschiedenis der menscheid, als de eenige bevoegde getuige in deze zaak, om van haar te vernemen, wat zij over den oorsprong van godsdienst en wijsbegeerte en den samenhang van Griekenlands ontwikkeling met die van het Oosten ons mededeelt.

Is daarom dusverre uit Griekschen mond aangewezen en uit Griekschen geest toegelicht, dat eene openbaring van God door Hellas' edelste zonen voor grondslag der wijsbegeerte is gehouden: ons verder onderzoek zal volkomen kunnen bevestigen, dat die grondslag in waarheid heeft bestaan.

Daartoe kan ons de verbazende uitbreiding van de kennis der wereldgeschiedenis, vooral van die in het oude Oosten, in de laatste halve eeuw verkregen, de uitnemendste diensten bewijzen. Reeds nu is veel ontdekt, zonder dat het genoeg is gebruikt voor de onthulling der waarheid Nog

veel meer zal er ontdekt worden. Ruim is het gebied, 't welk ons voor onze omwandelingen open ligt.

Intusschen moet ik vooraf eene waarschuwing geven. Ik kan namelijk de strenge methode, tot dusverre gevolgd, niet langer aanwenden. Tot hiertoe met de Grieksche Oudheid bezig, heb ik geen voet vooruitgezet, dan met afdoende bewijzen, dat ik zóó mogt en moest gaan. Dit is nu niet meer mogelijk. 'Thans zullen wij de wijde, wijde wereldhistorie ingaan, om op dat veld eenige airen te lezen, enkele aanwijzingen te doen, sommige gissingen te wagen. Meer kan ik niet; want het veld is te ruim, om het op onze wandeling af te meten: en ook nog veelal te onbebouwd, om overal een oogst te kunnen inzamelen. Maar meer behoeft ook niet. De verklaringen der Grieksche wijsbegeerte moesten uit den mond harer beroemdste tolken worden verzameld en toegelicht. Eigenlijk zou men daarmede kunnen volstaan. Want recht, om aan deze verklaringen geloof te ontzeggen, bestaat er niet. Het is dus eene toegift, als ik nu ook nog uit het gebied van de geschiedenis der menschheid eenige bijzonderheden bijbreng, waardoor de eigene verklaringen der Grieksche wijsbegeerte kunnen worden bevestigd.

Zal ik in deze toegift niet volledig kunnen zijn en mij nu en dan kunnen vergissen, dit benadeelt niet, wat ik uit de Grieksche Oudheid heb bijgebracht. Dit staat op zich zelf vast en onwrikbaar.

AANTEKENINGEN.

1) Bl. 101. *De Republ.* IV, p. 500, 501.

2) Bl. 102. ACKERMANN, *Das Christl. im Plato*, bl. 168—171.

3) Bl. 103. SENECA, *Epist.* 89: Philosophia studium virtutis est. De ware wijze was dus „de opvoeder van het menschelijk geslacht,” Sapiens, humani generis paedagogus. Deze geheele brief is merkwaardig als overzicht, hoe, en wel hoe practisch, de wijsbegeerte bij de Ouden werd beschouwd. Het is dan ook opmerkelijk, hoe een der schoonste overblijfselen van de geheele wijsheid der Ouden, de Romeinsche wetgeving, uit het leven, *jus* uit de *jurisprudentia*, is ontstaan. De groote rechtsleeraar, Paulus, drukt dit aldus uit: Regula est, quae rem, quae est, breviter enarrat. Non ut ex regula jus sumatur, sed ex jure, quod est, regula fiat. L. I. D. *d. regulis juris*, L. 16. Verg. de leerrijke rede van J. H. PHILIPSE, *De juvenili jurisprudentiae Romanae aetate, futuri vigoris ac praestantiae augurio felicissimo*, Groningae 1836. Terecht verklaart FRED. DE ROUGEMONT, *Le peuple primitif*, T I, p. XXVI: La vraie philosophie n'est pas ou l'Europe moderne la cherche: Pythagore, Socrate et Platon étaiest plus sages que Bacon, Des Cartes et Hegel. L'homme est volonté plus encore qu'intelligence; ce n'est pas tout de trouver la vérité; il faut la vivre, et qui s'y refuse, la manquera.

4) Bl. 104. Hoe groot de eerbied van Pythagoras voor den Staat was, blijkt uit zijne handelwijze en uit zijne *Gulden Spraken*. Socrates noemt, bij XENOPHON, *Memorab.* I, 4, 16, „de staten en volken de oudste en wijste der menschelijke dingen,” τὰ πολυχρονιώτατα καὶ σοφώτατα τῶν ἀνθρωπίνων, πόλεις καὶ ἔθνη.

Ons, evangelische Christenen, die behalve den Staat eene Kerk kennen, welke er in vele opzichten van gescheiden is, en, als wetboek voor deze Kerk, het Evangelie hebben, is deze eerbied voor Staat en volksgodsdienst als één wel geordend en noodwendig geheel nog al vreemd. Maar bij Catholieken is hij wel te vinden. Zoo verklaart zelfs de man, wiens filosofie van twijfelen uitging, maar die Catholiek bleef, DES CARTES, *Discours de la méthode, Troisième partie*: „Mijn eerste beginsel was te gehoorzamen aan de wetten en gewoonten van mijn land,

altijd vast te houden aan den godsdienst, waarin God mij de genade heeft gegeven, van mijne kindsheid af onderwezen te worden, en overigens mij te regelen naar de meest gematigde en meest van de uitersten afwijkende meeningen, die algemeen gevolgd werden door de verstandigsten onder hen, met wie ik moest leven." In korte trekken is het onderscheid tusschen de Ouden en de Nieuwen, vooral de Protestanten, in dit opzigt aangewezen door PAREAU, *Waarh. in L.* 1859, bl. 19—24

5) Bl. 105. *De Off.* I, 17.

6) Bl. 105. *De Rep.* I, 7. 7) Bl. 106. Hand. XVII: 22.

8) Bl. 106. Men zie PH. G. VAN HEUSDE, *Diatribē in civitates antiquas*, *Amsl.* 1817.

9) Bl. 107. Veel ten bewijze van dit alles heb ik bijgebracht in de *Gesch. der opvoeding*, D. II, vooral in de zesde en zevende voorlezing.

10) Bl. 108. *De Legg.* V, p. 739 B—E.

11) Bl. 109. Ἐπειδὴ τὸ τοιοῦτον μεῖζον ἢ κατὰ τὴν εὐν γένεσιν καὶ τροφὴν καὶ παιθεύσειν ἐδρῆται.

12) Bl. 109. Hand. II: 44, 45, IV: 34—37.

13) Bl. 109. Het is onbegrijpelijk, dat ook hierin Plato zoo zeer wordt miskend, zelfs na de uitstekende verhandeling van J. L. G. DE GEER, *Diatribē in Politices Platonicas principia*, *Trj. ad Rhenum* 1810.

4) Bl. 110. Zie XENOPHONS *Memorabilia* en vooral PLATO'S *Crito*.

15) Bl. 110. Verg. over Euemerus *Gesch. der Opvoeding*, D. II, bl. 437. 438.

16) Bl. 112. *Polit* p. 272 D: Ταῦτα μὲν ἀφῶμεν, ἕως ἄν ἡμῶν μνηστῆς τις ἰκανὸς γαρή.

17) Bl. 112. *Alcibiades* II, p. 150 D. Is deze zamenspraak misschien niet van Plato zelven, dan toch van een zijner leerlingen in zijnen geest.

18) Bl. 112. *Phaedon*, p. 85 C. D.

19) Bl. 113 Plato zet tegenover elkander, dat, zoo wij de reis niet willen ondernemen op het bootje der beste ἀνθρωπίνων λόγων, wij moeten hopen op het beter schip λόγον Θείου τινός. Cousin vertaalt het eerste, *les raisonnemens humains*, en het tweede, *un raisonnement à toute épreuve*, in plaats van *un raisonnement divin*. Andere uitleggers van Plato trachten evenzeer deze plaats krachteloos te maken. In eene der laatste uitgaven

van den *Phaedon*, die van WOHLRAB, *Leipzig bij Teubner 1875*, worden p 137 woorden van Hermann, Stallbaum en Ficinus aangehaald, die allen de natuurlijke beteekenis van Plato's gezegde geweld aandoen. Hermann en Stallbaum verstaan onder *λόγος θεῖος* eene *rechte meening* (*δόξα ὀρθή*), die men door goddelijke beschikking (*θεία μοῖρα*) verkrijgt. „Indien (voegen zij er bij) iemand deze rechte meening bezit, dan wordt hij door den voortreffelijken aanleg zijner natuur of door zijne wijsbegeerte van zelf tot hetgeen waar en recht is, gedreven” Ware dit de goede uitlegging, dan zou er geen verschil zijn tusschen het tweede en vierde middel; want dan was het vierde, evenals het tweede, *zelf uitvinden*. Steinhart (ook door Wohlrab aangehaald) legt de woorden goed uit, doch maakt ze krachteloos door de bijvoeging, dat Simmias, die verre beneden Socrates staat in het denken, op goddelijk onderwijs hoopt. Maar hoe dan het gemaakt met Simmias' verklaring tot Socrates: „naardien gij dit ook zegt”? Oeh, deze woorden beteekenen volgens Ficinus: „naardien gij zelf ons daartoe aanmoedigt.” Wohlrab, die Ficinus' uitlegging zonder aanmerking overneemt, schijnt derhalve met haar in te stemmen. Aldus verminkt men Plato, om toch hem te kunnen ontzeggen, dat hij waarlijk aan Gods openbaring geloofde, dat hij supranaturalist was.

²⁰⁾ Bl. 114. *Phaedr.* p. 250 D.

²¹⁾ Bl. 114. Cicero, *De Finibus*, II, 16. Verg. V, 24. Een dergelijk verlangen spreekt ook Seneca. *Ep.* 11, uit. „Uwe ziel hebbe iemand, dien zij kan eerbiedigen; door wiens gezag zij zich ook van binnen meer moge kunnen heiligen.”

²²⁾ Bl. 114. Ook SENECA, *Ep.* 89, spreekt zoo: „Kon zich geheel de wijsbegeerte aan ons vertoonen, zij zou alle menschen tot bewondering nopen, met achterlating van de dingen, welke wij nu, door de onkunde der groote menigte, voor groot houden.”

Zij heeft zich vertoond, in uw eigen leeftijd, Wijsgeer van Rome! veel heerlijker dan gij durfde vermoeden, dat ze zijn zoude. Maar de wereld heeft haar — aan het kruis geslagen!... Doch ook juist dit was hare grootste heerlijkheid, dat zij alle menschelijke voorstelling verre te boven ging en daarom werd miskend en vertreden.

²³⁾ Bl. 115. Zie ARRIANUS, *Dissertat. Epicteti*, L. II, c 19,

§ 24—27. Epictetus leefde in de eerste eeuw na Christus' geboorte.

24) Bl. 115. Men kan vergelijken L. G. PAREAU, *Oer het voorgevoel der christelijke volmaaktheid en het verlangen daarnaar in de oude wijsbegeerte*, in *Waark. in Liefde*, 1859, I, bl. 9.

25) Bl. 117. G. BERNHARDY, *Grundlinien zu einer Encyclopaedie der Philologie*, Halle 1832, bl. 39, volgens A. LUTTERBECK, *Ueber die Nothwendigkeit einer Wiedergeburt der Philologie zu deren wissenschaftlichen Vollendung*, Mainz 1847, bl. 38.

26) Bl. 118. *Iliad*. XVII, 446, XXIV, 525.

27) Bl. 118. Achilles klaagt hopeloos aan 't einde der Ilias:

Alzoo bepaalden de Goden het lot der onzalige menschen;
Bang in smart te leven, zelf vrij van zorgen en smarten.

Zoo zingt ook Pindarus *Pyth.* VIII, 131—136.

28) Bl. 119. *Od.* III, 6, 48.

29) Bl. 119. Er bestaat eene rijke en sierlijke rede van C. I. VAN ASSEN, *Over leeren, geluk en dood naar de begrippen der Ouden*, Leiden 1850. Zij is afzonderlijk uitgegeven, maar ook in de *Nieuwe Werken der Holl. Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen*, D. III. Verg. ook de doorwrochte verhandeling van S. HOEKSTRA BZ., *De wangunst der Goden op het geinik ook des rechtvaardigen, naar het Grieksche volksgehoof*, overdruk uit de verslagen der Akademie van Wetenschappen III Reeks, *Amsterdam* 1883.

30) Bl. 119. PHILEMON, in MENANDRI et PHILEMONIS *Reliquiae*, ed. Grotii et Clerici, p. 352, 354.

31) Bl. 120. Zoo laat SOPHOCLES, *Oed. Colon.* vs 1225, niet een ongelukkig mensch, maar een koor zingen, en in de koren moest zich de algemeene overtuiging bij de Tragici uitspreken.

32) Bl. 120. VAN ASSEN, bl. 39—41. 33) Bl. 120. *Odyssea*, XV, 246.

34) Bl. 120. Er bestaat eene geestvolle verhandeling van LUT-HARDT (*Gesammelte Vorträge*, Leipz. 1876, bl. 293), *Die Darstellung des Schmerzes in der bildenden Kunst*, waarin hij treffend aanwijst, hoe de antieke kunst, b.v. in Laocoon en Niobe, de smart zonder hoop en zonder troost voorstelt, dewijl zij de verzoenende macht der Liefde niet kent, daar zij God alleen als Macht kent en niet als Liefde.

³⁵⁾ Bl. 121. Het is de *Axiochus*, onder Plato's geschriften, doch naar veler oordeel ten onrechte, opgenomen.

³⁶⁾ Bl. 121. Een leerzaam overzicht van dit deel der Grieksche wijsbegeert is gegeven door A. C. VAN HEUSDE, *Diatribæ in locum philosophiæ moralis qui est de consolatione apud Græcos*, Traj. ad. Rh. 1840.

³⁷⁾ Bl. 121. *Epist. ad Div. L. V*, Ep. 15.

³⁸⁾ Bl. 122. Dit is vooral aangewezen door den straks aangehaalden Lutterbeck, over wiens werk ik ook reeds sprak in de *Gesch. der Opvoeding*, D. II, bl. 439. Een belangrijk overzicht van zijn boek vindt men in *Waark. in Liefde*, 1850, I.

³⁹⁾ Bl. 123. Die het supranaturalisme in Israëls Profeten bestrijden, kunnen zich dus, als op een steun voor hunne zienswijze, niet met recht op het naturalisme van Hellas' filosofie beroepen. Het bestaat niet.

VIJFDE VOORLEZING.

Er heeft nooit ergens een natuurlijke godsdienst bestaan. Alle godsdiensten beroeven zich op eene goddelijke openbaring, als hunne bron. Deze openbaring bestond eerst in den omgang van goddelijke wezens met de menschen in de gouden eeuw. Daarin stemmen de overleveringen aller volken overeen, ook in velerlei andere zaken, in taal, wetgeving, godsdienst, fabelen. — Griekenland had de beginselen zijner beschaving, het letterschrift, de kolonisten, zijn godsdienst uit Phenicië en Egypte. Mogelijke invloed van Jakob, Jozef en Mozes op Egypte. Reizen van Grieksche geleerden naar Phenicië en Egypte.

Mijne Heeren!

Als wij, naar ons gemaakt bestek, nu op het ruim gebied der wereldhistorie de geschiedenis der menschheid gaan raadplegen, om van haar te vernemen, of zij bevestigt, wat de Grieksche wijsbegeerte zelve over Gods openbaring als hare bron getuigt, merken wij in de eerste plaats op, dat eene bekende gewichtige zaak reeds hiervoor pleit, te weten deze, dat er althans nergens een godsdienst is geweest, dan die zich op eene openbaring van God beriep en op openbaring van God zeide te steunen, of dat er,

gelijk men het gewoonlijk uitdrukt, nergens ooit een natuurlijke godsdienst heeft bestaan, dat is een godsdienst, die door eene vereeniging van menschen werd beleden, nadat die door hen uit de beschouwing der natuur, rondom ons en in ons, was afgeleid.

Gij beseft, van welk belang dit feit voor onze geheele beschouwing moet zijn. De onderstelling, waarop de moderne filosofie en theologie rusten, dat de godsdienst een werk van 's menschen fantasie of geest of hart is, valt als met de geschiedenis in tegenspraak, in duigen, indien, wat wij een feit in deze zaak noemen, ook werkelijk een zeker feit is.

En dit is het. — Al heeft hier en daar een enkel persoon zich verbeeld, een godsdienst voor zich uit de natuur te kunnen afleiden: het kan niet geloochend worden, en wordt op het gebied der historie ook in werkelijkheid niet geloochend, dat er zulk een natuurlijke godsdienst nooit onder eenig volk heeft bestaan. Zelfs Renan erkent dit, en wel gedurig weder, en geheel volledig; ofschoon hij niet inziet, dat zijn geheele stelsel van naturalisme daarmede vervalst. Renan verklaart ¹⁾: »Een eeuwig instinct brengt den mensch er toe, zich aan een godsdienstig geloof te hechten, een zoo gebiedend instinct, dat de mensch, om niet in twijfel te blijven hangen, zonder onderzoek een geloof aanneemt, 't welk hij, geheel gereed gemaakt, aantreft Wat het scheppen in zake van godsdienst betreft, zijn de volgende geslachten geneigd, zich het voorrecht te ontzeggen, 't welk zij aan de vroegere rijkelijk toedeelen [het voorrecht van eene openbaring van God te ontvangen]. De wetenschap is door hare natuur het erfdeel van maar een klein getal, en kan, in den bestaanden toestand der maatschappij, op het geloof der wereld niet wegen met afdoende zwaarte Laat ons aan de godsdiensten vergunnen, zich onaantasbaar te verklaren; want zonder dat

zouden zij van hunne volgelingen de achting niet verkrijgen, welke zij noodig hebben. Maar laat ons de wetenschap niet verplichten, zich aan eene macht te onderwerpen, die niets wetenschappelijks bezit. Laat ons de legende niet met de historie verwarren; maar ook niet pogen de legende te verbannen; want zij is de vorm, waarin het geloof der menschheid zich noodwendig kleedt. De menschheid bestaat niet uit geleerden." Genoeg, om te doen zien, dat Renan zelf geene natuurlijke godsdienst kent, of ook maar mogelijk acht. Elders ontkent hij dan ook uitdrukkelijk, dat men recht zou hebben, van een natuurlijke godsdienst te spreken. »Geen deel der wereld," zegt hij ²⁾, »heeft het Heidendom laten varen, dan wanneer eene dezer drie godsdiensten [de Joodsche, Christelijke of Mohamedaansche] er is gebracht, en nog in onze dagen komen China en Afrika tot het monotheïsme niet door den vooruitgang der rede, maar door den arbeid van Christelijke en Mohamedaansche zendelingen Van *natuurlijken godsdienst* spreekt men met al te weinig recht; want het menschedom is inderdaad [tot den redelijken godsdienst van het monotheïsme] zonder het Semietisch ras, door zijne natuurlijke aandrift, wel niet gekomen." Dit betuigt hij naar waarheid. De reden hiervan is daarin gelegen, waar ook Renan haar in ziet, dat namelijk de overgroote meerderheid des menschedoms niet in staat is, de waarheid wetenschappelijk op te sporen; waarbij ik nog voeg, dat ook de kleine en overkleine minderheid evenmin in staat is, op godsdienstig gebied door wetenschap de waarheid te vinden, dan alleen wanneer zij voor die wetenschap Gods openbaring tot grondslag neemt.

Maar ik ga nog wat verder. Niet alleen bestond of bestaat er nergens een natuurlijke godsdienst: ook eene natuurlijke godgeleerdheid, of een stelsel van godsdienstige denkbeelden uit redeneering afgeleid, is niet dan tij-

dens het begonnen verval der Grieksche wijsbegeerte ontstaan, en ook toen nog niet dan als eene zeer spade vrucht, zonder frissche kracht en gezonde levensvatbaarheid. Wij vinden toch niets van dien aard, gelijk wij zagen, bij de vier hoofdmannen der Grieksche filosofie; en zelfs ook had de latere school van Plato eeuwen lang alleen eene zoekende en onzekere denkwijze over de godgeleerdheid ³⁾. Eerst de Stoïcijnen, die pas opkwamen, toen de Grieksche geest zijne kracht en oorspronkelijkheid reeds had verloren, beproefden eene wijsgeerige uiteenzetting van godsdienstige denkbeelden te geven, maar ook nog altijd met eerbiediging van Gods openbaring als grondslag. Zij leerden vooreerst, dat er Goden bestaan; vervolgens, hoe hun wezen is; daarna, dat zij de wereld regeeren; ten laatste, dat zij voor de menschen zorgen ⁴⁾. Cicero eindelijk geeft ons de eerste ons overgeblevene proeve eener wijsgeerige godgeleerdheid in zijne drie boeken *over het wezen der Goden*. Maar welk eene gebrekkige proeve!... Ook zij erkent in elk geval het bestaan eener goddelijke openbaring. En zij is, ja, een overzicht van de verschillende meeningen der oude wijsgeeren, doch niet om er in te kunnen berusten en uit deze theorie over God en godsdienst eene practijk van godsverering af te leiden. Neen, op het einde is men niet verder, dan toen men begon. Alleen heeft men geleerd, gelijk Cicero zelf ten slotte zegt ⁵⁾, hoe duister en moeilijk te verklaren dit onderwerp is.

En dit is hetzelfde, dat ieder ook reeds wist, toen hij begon, want ook dáár zegt Cicero, dat deze vraag zeer moeilijk en zeer duister is ⁶⁾. Zelfs daarover, wat nu Cicero's eigene meening is, hebben de geleerden eeuwen lang getwist, zonder tot eenstemmigheid te kunnen geraken ⁷⁾.

Ik behoef niet weder op te merken, dat uit zulke onzekere, zwevende en strijdige meeningen nooit eene volksgodsdienst kon geboren worden; ja, dat zij eigenlijk grootendeels alleen

bespiegelingen waren over den bestaanden volksgodsdienst, zoodat deze godgeleerdheid niet de moeder, maar de dochter van den godsdienst was. Maar als nu, nadat Griekenland en Rome al hunne wetenschap hadden ontwikkeld, deze godsdienst nog niet in menschelijke bespiegeling hare moeder kon hebben, waarin is, bij de niet ontwikkelde en onwetenschappelijke aanvangen des menschdoms, die moeder dan anders te zoeken, dan in goddelijke openbaring?

Is toch bij de wijsgeerige Grieken de godgeleerdheid eene zoo spade en niet volgroeide of levensvatbare vrucht van hun nadenken over den bestaanden, op Gods openbaring rustenden, volksgodsdienst, dan moeten wij wel vermoeden, dat er bij de veel minder ontwikkelde Oostersche volkeren geene bespiegeling over godsdienstige zaken zal te vinden zijn, welke, los van Gods openbaring, zelfgenoegzaam zou zijn opgetreden. Dit vermoeden is gegrond. Zij bestaat er niet. In het Oosten beroepen zich alle wijzen en wetgevers, evenzeer als alle godsdienststichters, die ons bekend zijn, niet op hunne menschelijke rede, die uit de natuur of uit zich zelve wijsheid, recht en waarheid zou willen afleiden, maar op eene vroeger gegevene openbaring van God.

»Het is de gewoonte van de geheele Oudheid,» zegt in onze dagen, na vele voorgangers in vroegere tijden, een der diepzinnigste en geleerdste harer kenners, die zelf aan geene openbaring van God geloofd ⁸⁾, »dat zij de godsdienstige kennis als een onmiddellijk uitvloeisel en als eene openbaring der Godheid beschouwt.» Zoo worden dan, gelijk hij verder opmerkt, de heilige boeken der Egyptenaren in hun geheel altijd aan den God aller wijsheid en aller openbaring, aan Thot-Hermes, toegeschreven. Zoo leiden de Indiërs hunne wetten, godsdienst en wijsheid af van Manu, den aartsvader na den zondvloed, aan wien Brahma, de Oppergod, zich openbaarde. Ook is Zoroaster bij zijne vol-

gelingen niet de stichter eener nieuwe, maar de hervormer eener oude, door de Godheid zelve geopenbaarde religie. Desgelijks geeft Confucius zich niet uit voor den uitvinder zijner leer. »Waartoe,» spreekt hij iemand aan ⁹⁾, »dienen uwe pogingen, om eene nieuwe zijdenstof te weven? Wat mij betreft, om niet te dwalen, zal ik de rede en de leer onzer voorouders bestudeeren. De Oudheid --- zij is het, waarop ik altijd zie. Mijn geest hecht zich aan den geest der Ouden; tot aan het morgenrood kan ik niet slapen. Groot, schitterend en schoon is de leer, welke de Wijzen ons hebben overgeleverd. Die onze oude leeringen heeft verworpen, diens gang is onzeker, in hem is geene vastheid meer.»

Er zouden veel meer getuigenissen zijn bij te brengen. Maar waartoe is het noodig? Eigenlijk is hierover geen twijfel. Wat velen ontkennen, is alleen, dat de Ouden het met recht deden: niet, dat zij het deden. Hoe zou men dit ook kunnen ontkennen? Elke dag schier brengt, in de nieuwe ontdekkingen ter opheldering van de geschiedenis der menschheid, nieuwe proeven van 't geen Matthias Claudius reeds voorlang aldus uitdrukte ¹⁰⁾: »Men weet, dat de godsdienst altijd en overal is beschouwd, als iets van hoogere afkomst. Bij alle oude volken, waarvan wij berichten hebben, zelfs de Amerikaansche, die misschien eenige duizenden jaren van de overige wereld zijn gescheiden geweest, niet uitgezonderd, waren de eerste stichters van den godsdienst Goden, Halfgoden, zonen der Zon, Goden, die menschen, of menschen, die Goden waren geworden. En als tusschen beiden in de geschiedenis van een volk een tijdgenoot in eene bekende gedaante als godsdienststichter daar staat, gelijk Confucius bij de Chinezen of Zoroaster bij de Perzen, dan is hij alleen de hervormer, en er is reeds [vóór hem] een Fohi en Hom geweest. De oorsprong is altijd hooger op en omsluierd; en in den godsdienst zelf is

in den grond, onder menigerlei en onderscheidene namen, meer of min verborgen — unus in orbe vultus [één gelaat overal]. — Overal: een eerst goed Wezen; overal: een boos Wezen, bij de Indiërs Ruthren, bij de Perzen Ahriman, bij de Egyptenaren Typhon, bij de Kelten en Gothen Surtur, Skrymer, enz.; overal: leven, dood en nieuw leven of herstel; overal: onsterfelijkheid, bovenmenselijke kracht en wijsheid ")."

Als eene door niemand bestredene geschiedkundige zaak houden wij dus daaraan vast, dat, gelijk bij Griekenlands wijsgeeren, zoo ook bij alle beschaafde volkeren der Oudheid, even als bij alle onontwikkelde volkstammen, godsdienst en godgeleerdheid werden afgeleid uit eene goddelijke openbaring.

Maar nu is er nog iets, voor ons onderzoek hoogst belangrijk, hier op te merken; te weten: er bestaat niet alleen eene algemeene overtuiging, *dat* er eene goddelijke openbaring aan de voorgeslachten is gegeven, maar ook *hoe* zij is gegeven. Zij is gegeven, verklaren ons allen, door omgang van hoogere wezens met de voorouders, die in den aanvang des menschedoms plaats had en vervolgens is opgehouden. Welke vormen van openbaring zij voor latere tijden mogen aannemen, donderstemmen, orakelklanken, vogelgeschrei, staartsterren en veranderingen aan den hemelboog, uitspraken van priesters, ingevingen, doornen of gezichten van profeten, en wat ook verder: voor de eerste openbaring van God spreken zij allen maar van ééne wijze, één vorm, één middel — den omgang van hoogere wezens met de menschen.

Dit blijkt uit de algemeen verspreide overtuiging, dat de eerste menschen leefden in eene gouden eeuw, waarin de Goden met de menschen verkeerung hadden, gedurig met hen omgingen en nu en dan tot hen spraken. Over deze gouden eeuw en dezen omgang van hemelwezens met aard-

bewoners hebben wij niet alleen verhalen op de eerste bladen van onzen Bijbel: ze zijn overal te vinden aan Ganges, Eufraat en Nijl, aan de kusten van Italië en op de bergen van Griekenland. Overal lezen wij in de verhalen van hunne dichters en wijsgeeren en geschiedschrijvers, dat er zulk eene gouden eeuw en daarin zulk een omgang heeft bestaan, een omgang, waarin de menschen van de Goden hoorden, hoe zij moesten leven; terwijl er doorgaans wordt bijgevoegd, dat zij daarnaar eerst luisterden; doch niet lang, zoodat er scheiding, afval en teruggang volgde; op de gouden eeuw eene zilveren, toen eene koperen, eindelijk eene ijzeren eeuw ¹²⁾

Behalve in deze groote hoofdzaak is er een wonderlijke veelzijdige overeenstemming in allerlei bijzonderheden, waarvan de eene hier, de andere dáár wordt vermeld, maar die samen tot één geheel kunnen gebracht worden. Allerlei volken verhalen, dat alle dingen geworden zijn, dus niet van eeuwigheid bestaan, maar óf zijn gevloeid uit ééne bron óf geschapen door éénen God: dat de menschen zijn geworden of geschapen en dus ook het menschdom een begin heeft gehad; dat de eerste menschen in onschuld leefden, doch dat hunne gehoorzaamheid, toen zij op de proef werd gesteld, is bezweken; dat ten gevolge daarvan de gelukkige toestand der menschen is geëindigd; dat er een groote waterfloed is geweest, tot straf der zonden, die algemeen de overhand hadden genomen, en daaruit maar één huisgezin in een groot schip is behouden; dat er een toren is gebouwd, hoog naar den hemel heen, maar die niet is blijven staan — en velerlei zaken meer.

Nemen wij hier nog bij, dat er ook geheel toevallige overeenkomsten in menigte zijn, overeenkomsten, die met wijsgeerige denkbeelden niets hoegenaamd gemeens hebben, dan wordt de zaak nog opmerkelijker. Of hoe komen de meest verwijderde volken er toe, om te verhalen, dat de

schepping in zes dagen of tijdperken heeft plaats gehad, dat er eerst maar één mensch is geschapen, een man, en dat de vrouw uit een der beenderen des mans is gevormd? Dat de eerste zonde heeft bestaan in het eten van verbodene appelen? Dat eene slang daarbij eene rol heeft gespeeld? Dat de eerste menschen tienmaal ouder geworden zijn, dan ze in den historischen tijd worden? Dat er een redder der ellendig geworden menschheid zal komen, een strijder tegen de slang, die hem aan de hiel zal wonden, terwijl Hij haar zal dooden? Dat die redder zal zijn de zoon eener maagd of eener vrouw alleen? Dat bij het afnemen van den grooten vloed eene duif, door een olijfblad in den bek te brengen, bericht heeft gegeven aan de menschen in het groote schip, dat zij het konden verlaten? Deze en talloos meer andere geheel toevallige omstandigheden, onder allerlei heidensche volkeren omtrent de oudste menschen verhaald, behoeven voorzeker wel niet geschiedkundig juist te zijn, maar wijzen toch op ééne gemeenschappelijke bron terug en kunnen niet als vruchten van het wijsgeerig nadenken van velerlei verschillende volkeren worden beschouwd. Tusschen haar en de wijsgeerte is geen punt van aanraking. Bovendien worden zij vooral niet minder algemeen en rijk gevonden bij onwijsgeerige, onbeschaafde en geheel wilde volkeren, dan bij de meer of meest ontwikkelde ¹³⁾. Ook kunnen zij niet door Christenen algemeen verbreid zijn. Ze worden gevonden bij volkeren, die vóór Christus' komst bloeiden, en in landen, waar nooit een Christen zijnen voet zette. Eindelijk kunnen ze niet bij geval deze overeenkomst hebben. Daarvoor zijn ze in gronddenkbeelden, in velerlei bijzaken en in talloze bijzonderheden te zeer aan elkander gelijk.

Er moet dus, reeds vóór dat de menschen zich van elkander scheidden, ééne overlevering zich in zulk een vasten vorm hebben gezet, dat zij duizenden jaren daarna nog

dezelfde was. En hoe was zoo iets mogelijk, dan zoo zij, hoe gebrekkig dan ook, gaf, wat werkelijk was geschied? dan zoo er werkelijk eene oorspronkelijke openbaring van God aan de eerste menschen is gegeven, bestaande èn in groote feiten, door God gedaan, èn in de verklaring er van, door hoogere geesten van Gods wege tot de menschen gebracht? Wat blijft er dus over, dan dat, 't geen ons in de eerste hoofddeelen van Genesis wordt verhaald, in 't algemeen inderdaad is geschied, en daarvan de herinneringen overal zijn bewaard, ten deele door dat het menschedom uit éénen bloede is voortgekomen, ten deele misschien, dewijl de bijbelverhalen reeds vroeg, reeds lang vóór Christus, ook aan andere volken dan Israël, zijn bekend geworden? Welke verklaring is van die zonderlinge geestesovereenstemming te geven, dan dat de grondbestanddeelen der heidensche godsdiensten verwilderde loten zijn van één oorspronkelijk door God zelven geplante godsdienst, en dat ook geheel de beschaving der menschen hare wortelen heeft niet in alleen-menschelijke pogingen, om uit dierlijkheid tot menschelijkheid te geraken, maar in goddelijk onderwijs, in eene leiding en opvoeding, hun door God geschonken; door den hemelschen Vader aan de pas geschapene menschen dadelijk verleend, gelijk de aardse vaders ook nu nog hunne kinderen van den geboortestond af verzorgen en opkweeken, en wel te zorgvuldiger, hoe jonger en zwakker zij nog zijn?

Met de erkentenis van de werkelijkheid dezer goddelijke openbaring houden wij den gouden draad vast, die ons door de doolhoven van het heidendom den weg kan doen vinden; hebben wij den sleutel, om ons èn het ontstaan èn den zin èn de verbastering van de mythen, overleveringen, godsdiensten, van de geschiedenis, beschaving en ontwikkeling der heidensche volkeren zoowel als van Israël te ontsluiten. Met die erkentenis van Gods werk wordt ons de wereldge-

schiedenis, van een bajert vol donkerheid en verwarring, tot de vrucht eener wijze en liefdevolle wereldregeering van een Vader in de hemelen, die zijne kinderen van zonde en dwaling verlost, en tot heiligheid en liefde, wijsheid en zaligheid opleidt.

Er is hier nog meer op te merken. Sommigen willen zich de zaak dus voorstellen, dat verschillende volkeren, elk op zijne wijze, zijn gaan nadenken en zich zóó uit den toestand der dierlijkheid hebben verheven tot dien van mensche-lijkheid. Behalve menig ander bezwaar, moet ik al vast aanmerken, dat, zoo zij zich zelve uit dierlijkheid tot menschelijkheid hadden verheven, zij voorzeker zouden hebben aangevangen van 't geen hun oog en oor aandeed. Het is immers eerst al eene uitzondering, recht nadenkende menschen te vinden; onder de honderden in onze beschaafde maatschappij zijn er nog maar enkelen, die grondig nadenken. Doch verder: indien er zulken zijn, dan denken zij zeker het minst na over afgetrokken, onzichtbare en onhoorbare onderwerpen. »Met betrekking tot de dingen, die eene inspanning des verstands, die opmerkzaamheid en overleg vereischen en in louter afgetrokken begrippen bestaan, is de traagheid den menschen zoo eigen, dat zij veel-
eer op reeds gebaande wegen voortgaan, dan zelve zich eene baan breken en hunne geestkrachten uit eigen aandrift in werkzaamheid brengen ¹⁴⁾." Maar nu vinden wij bij de oudste en bij de minst ontwikkelde volken denkbeelden, in den vorm van mythen gehuld, niet over hetgeen de zinnen treft, dewijl het voor handen en voor oogen is, maar over het bovenzinnelijke en afgetrokkene, over het lang verledene, of hoe alles ontstaan is, en over het toekomstige, of welke vergelding hier namaals ons wacht. Hoe hebben zij zich hierbij nu bij voorkeur kunnen bepalen, tenzij de Godheid zelve hen daar op heeft gebracht, en zij in hunne overle-

veringen de flauwe en onzuivere naklanken hebben bewaard van ware gebeurtenissen, en onder anderen van deze allergewichtigste, dat God zelf daarover openbaring en onderwijs heeft geschonken?

Grootelijks wordt deze zienswijze bevestigd door een dagelijks met nieuwe bewijzen in de geschiedenis der menscheit zich ons opdringend feit, namelijk door den nauwen zamenhang der beschaving en der geestontwikkeling bij alle volken der aarde, zoodat taal, wetgeving, godsdienst, zelfs volksverhalen bij de verschillende natiën grootendeels blijken óf uit ééne bron te zijn voortgevloeid óf althans op elkander sterken invloed te hebben geoefend.

Wat de taal betreft: reeds Adelung, die in 't jaar 1806 overleed, wees in zijn *Mithridates* aan, dat men de talen van alle volken moet terug brengen tot éénen stam, waaruit zij allen als zoo vele takken en twijgen zijn voortgekomen. Met veel meer klem en kracht heeft men dit kunnen aantoonen, nadat het Sanskriet of de oude taal van Indië meer algemeen bekend is geworden. Renan, een wegens veelzijdige geleerdheid bevoegd getuige, die bovendien om zijne bestrijding van elke bovennatuurlijke of goddelijke openbaring niet kan vermoed worden ter gunste der bijbelsche leer van de eenheid des menschdoms gestemd te zijn: — Renan vat de slotsommen der vergelijkende taalkunde aldus te zamen ¹⁵⁾: »Met eene volkomene zekerheid toont zij de eenheid van het groote Indo-Europesche ras des menschdoms aan. Maar nu is dit ras blijkbaar bestemd, om alle anderen aan zich gelijk te maken, zoodat het aantoonen van de eenheid van het Indo-Europesche ras, voor de toekomst hetzelfde is, als de eenheid van het menschdom aan te toonen. Met eene hooge mate van waarschijnlijkheid vereenigt zij voorts het Semietische ras met het Indo-Europesche; beiden zijn in de geschiedenis der beschaving onlosmakelijk verbonden. Zij laat ook toe, de Chamitische of

Cuschitische rassen aan hetzelfde geslacht te verbinden en komt zoo tot de mogelijkheid, dat alle rassen één zijn, die de beschaving in het westen van Azië, in Europa en in het noorden en oosten van Afrika hebben gegrondvest." Doch die vergelijkende taalkunde verwacht, gelijk Renan er bijvoegt, nog veel meer licht van verder onderzoek en latere ontdekkingen. — Een der grootste taalkenners van onzen tijd, Max Müller te Oxfort, aarzelt niet hetzelfde als slotsom zijner onderzoekingen uit te spreken. »Wanneer wij," zegt hij ¹⁶⁾, »onbevangen en onpartijdig ons vraagstuk, de mogelijkheid van één gemeenschappelijken oorsprong [aller talen op aarde], in 't oog vatten, beantwoord ik het met eene besliste bevestiging." Even zoo erkent hij dan ook ¹⁷⁾ aan, den gemeenschappelijken oorsprong van het menschelijk geslacht vast te houden.

De samenhang der wetgeving onder de beschaafde volkeren springt nog veel meer in 't oog, dan die der talen. Onze tegenwoordige Europeesche wetten hebben veel overgenomen van de Romeinsche. Rome had zijne wetgeving vooral uit Athene; Athene uit Creta; Creta uit Egypte, en die van Egypte en van Indië komen onderling veel overeen, terwijl ook vele grondbeginselen van het Indische recht in het oud-Germaansche recht onmiddellijk kunnen zijn overgegaan. Immers de Indische denkbeelden schijnen in twee stroomen zich te hebben verbreid; de eene over Egypte naar zuidelijk Europa (Creta, Athene, Rome), de andere naar het noordwesten met de Germaansche stammen onmiddellijk mede; de eerste ontwikkelde zich steeds rijker, de tweede bleef meer eenvoudig, zonder velerlei bijvoeging en aangroei.

De samenhang der godsdiensten onder de bekendste volkeren der aarde komt ook dagelijks meer aan 't licht.

Niet alleen in de gronddenkbeelden, maar ook in de dichterlijk uitgewerkte mythen is er eene veel te groote overeenstemming, dan dat hier aan iets anders dan aan mededeeling en overneming kan gedacht worden. In vele werken van den jongsten tijd wordt dit aangewezen ¹⁸⁾. »Onmogelijk is het,» verklaart een vaderlandsche geleerde ¹⁹⁾, »de klassieke mythologie recht te verstaan, wanneer men die eenvoudig op zich zelve beschouwt en niet met andere vergelijkt. De sleutel der Grieksche en ook der Romeinsche mythologie is alleen in Egypte en Indië te vinden. De oud-Arische godsdienst verklaart de mythen, die de Grieken uit het oud-Aziatische stamland met zich brachten.» Dit geldt ook van de Germaansche en vele andere stammen, die ook, zullen zij begrepen worden, licht van elders behoeven. Bijzonder trouw erkend, dat geen volk zich ooit heeft verheven of nu verheft tot het inzicht, dat er maar één God is, dan daartoe gebracht door Israëls godsdienst, welke aan hetzelfde uit Mozes, Christus of Mohammed is bekend geworden ²⁰⁾.

Zelfs, 't geen het minst waarschijnlijk moest geacht worden, ook de volksverhalen en fabelen maken reizen over de aarde. Een voor deze zaak onwraakbaar getuige erkent ²¹⁾: „De Indische vertelling heeft tot andere volken weten door te dringen en zich veel verder dan die taal, waarin zij was vervat, over het beschaafde deel der aarde verspreid. Niet alleen in China, in Perzië, in den Indischen Archipel, maar ook in Afrika, in Arabië, in Spanje en Italië, in Rusland en onder de Slavische volken, in Frankrijk, Duitschland, Nederland en Engeland, vinden wij ze dikwerf naar de letter terug en allerwege in de genoemde landen onder meer of min gewijzigde vormen.»

Belangrijk is het, dat deze overeenstemming bestaat. Het wijst op den samenhang aller volkeren. En deze is niet te verwonderen, indien alle menschen uit éénen bloede zijn voortgekomen, gelijk ons de Bijbel de zaak voorstelt, en de

uitstekendste natuurkundigen uit hun vak van wetenschap bewijzen²³⁾; en indien, gelijk de Bijbel mede verhaalt, de eerste menschen niet zijn begonnen met een ruw dierlijk leven te leiden, maar met eerst te leven in de verkeerung en onder de opleiding van hoogere wezens. En dit bericht de Bijbel niet alleen: dit getuigen, zoo als ik reeds meermaalen opmerkte, alle volksverhalen. Dit leert de wijsbegeerte bij monde van eenen tolk, als Schelling²³⁾. Dit erkent in zekere mate zelfs ook Renan, als hem blijkbaar uit de vergelijkende taalkunde. Immers hij zegt²⁴⁾: „Men moet onderstellen, dat de beschaafde rassen niet eerst in een toestand van wildheid hebben geleefd, maar in zich zelve, van den aanvang af, de kiem van toekomstigen vooruitgang hebben gedragen. Was hunne taal op zich zelve alleen niet een merkteeken van adel en als eene eerste wijsbegeerte? Zich een wilden stam voorstellen, die eene Semietische of Indo-Europesche taal spreekt, is eene zich zelve opheffende onderstelling. Haar aan te nemen zal elk weigeren, die in de wetten der vergelijkende taalkunde en in de algemeene beschouwing van den menschelijken geest is ingewijd.” Evenzoo spreekt Theodor Benfey²⁵⁾.

Zóó komt de nieuwste wetenschap aan de oudste bladzijden des Bijbels getuigenis der waarheid brengen! En op deze vinden wij vermeld, dat goddelijke hulp de eerste menschen eene taal deed vinden.

Van het algemeene gaan wij nu over tot het bijzondere; wij moeten thans naspeuren, vanwaar Griekenland zijne ontwikkeling, beschaving, godsdienst en wijsbegeerte moge hebben. Is er toch in 't algemeen zulk een nauwe zamenhang tusschen de volkeren der aarde, dan kan het ons niet verwonderen, dat die ook bestaat tusschen de bewoners van Indië of Hindostan en van allerlei andere landen van Azië,

als ook van Egypte, met die van Griekenland, ja dat de Grieksche volksbeschaving, godsdienst en wijsbegeerte, hoeveel ook door den scheppenden geest der Grieken gewijzigd en veredeld, toch hare eerste bronnen hebben in het Oosten. Wel wordt dit door groote geleerden ontkend of de invloed van Azië en Egypte op Griekenland althans tot eene zeer kleine maat teruggebracht²⁶); maar, met allen eerbied voor hunne wetenschap, mag men verklaren, dat deze hunne meening tegen de blijkbare feiten indruischt.

Ik zal op enkele duidelijke bewijzen het oog vestigen.

Niemand ontkent tegenwoordig, dat, gelijk bijna alle volkeren van Europa, zoo ook de Grieken van dien Caucasischen menschenstam afkomstig zijn, die zich tevens door Westelijk Azië naar Indië heeft uitgebreid, zoodat men algemeen van het Indo-Germaansche of Indo-Europesche menschenras spreekt, om deze geheele volkeren-familie als één groot geheel zamen te vatten. Hunne eenheid blijkt reeds uit voorkomen, lichaamsbouw en geestrichting, maar nog veel meer uit de talen, hun eigen, die allen met het oud-Indisch of Sanskrit verwant zijn, en dáárin, of liever in eene nog oudere, nu verlorene taal, hare wortels hebben.

Een ander blijk, dat de Grieken hunne beschaving uit het Oosten hebben, ligt voor ons in hun schrift, 'twelk eene wijziging is van dat der Israëlieten, hun, gelijk zij zelve getuigen, door een Pheniciër, Cadmus, aangebracht. Bij deze zaak moeten wij een weinig stilstaan.

Er zijn twee stelsels van schrift, beeldschrift en klank- of letterschrift. Het eerste is dit, dat men de zaak of de gedachte, die men wil uitdrukken, door eene afbeelding aanwijst. Om een *leeuw* aan te duiden, beeldt men een leeuw af, om een *grijsaard* te kennen te geven, teekent men een oud man. Maar zulke beelden gebruikt men dan ook, om eene gedachte uit te drukken: een leeuw kan ook *sterkte*, een grijsaard ook *ouderdom* beteekenen. Ook

de werkwoorden geeft men door zinnebeelden te kennen: twee oogen willen zeggen *zien*, eene opene hand *geven*, een gaande mensch *gaan*. Dit zinnebeeldig schrift vindt men nog in China, waar het overal, doch niet dan met vele moeite wordt verstaan, en door de vierhonderd millioen inwoners zeer ongelijk wordt uitgesproken. Een zeer gewoon verschijnsel is het daar te lande, dat de bewoners van verwijderde gewesten, die elkander sprekend niet verstaan, tot het schrijven van 't geen zij willen zeggen, hunne toevlucht nemen, en daardoor elkander dadelijk begrijpen. Dit beeldschrift was ook in Egypte in gebruik. Doch hier kwam tevens een klank- of letterschrift in zwang. Ten einde namelijk in eene groote behoefte te voorzien, het bewaren der eigennamen van koningen en andere merkwaardige personen, en het houden van geslachtsregisters, de eerste beginselen der geschiedschrijving, vonden zij ook een klankschrift of letterschrift uit. Wel bestond dit ook uit beelden, doch uit zulke, die geene zaak of gedachte, maar een klank te kennen geven, en wel den klank, waarmede de naam van het afgebeelde voorwerp begon. Zoo werd een leeuw, in 't Egyptisch *laboi*, geteekend, om de *l*-klank, eene *hand*, in 't Egyptisch *tot*, om de *t*-klank uit te drukken. Dit klank- of klankteekenschrift, ook wel toonschrift genoemd, werd evenwel in Egypte niet geheel en al en alleen heerschend, in plaats van het zinnebeeldig schrift, zoodat dit zou verdwenen zijn. Het kwam alleen in zwang, om het zinnebeeldige schrift aan te vullen, waar dit geheel onvoldoende bleek te zijn. Tot alleenheerschappij kwam het klankschrift elders, door iemand, die met het beeldschrift der Egyptenaren bekend was. Hij, de volmaker van het Egyptische schrift en in zooverre de uitvinder van het zuivere letterschrift, was blijkbaar een Semiet, die tot een herderstam behoorde, wellicht Mozes, van wiens genie zoo iets kan verwacht worden en die uitdrukkelijk door een oud

heidensch schrijver als zoodanig wordt aangewezen ²⁷). Ja deze meldt ook, hoe het verder is verbreid. „Mozes,” zegt hij ²⁸), „is de eerste wijze geweest, en heeft het eerst de letters geleverd aan de Joden; van de Joden hebben de Pheniciërs ze gekregen en van de Pheniciërs de Grieken, en Mozes heeft het eerst wetten voor de Joden geschreven.” Hoogst opmerkelijk is het nu, dat op het eiland Cyprus, door Grieken oudtijds bewoond, voor eenige jaren munten en inschriften zijn gevonden met veel meer zamengestelde en moeilijker schriftteekens, dan de Grieken of Pheniciërs later gebruikten. Blijkbaar zijn ze overblijfselen van den tijd, toen men het omslachtig en moeilijk schrift der Egyptenaren begon te vereenvoudigen, maar het rechte middel daartoe nog niet had gevonden ²⁹). In dit vroeger onbekende tusschenschrift hebben wij weder een nieuw bewijs, dat uit het Egyptische het Phenicische schrift is ontstaan; terwijl niets dan eene vergelijking van het Phenicisch letterschrift met het oude letterschrift der Grieken noodig is, om ons te overtuigen, dat dit werkelijk uit het Phenicische is ontstaan ³⁰).

Alzoo wordt uit nog bestaande feiten opgehelderd en bevestigd, wat de Grieken zelve altijd hebben erkend en bericht. Hunne geschiedenis begint eerst als in schemerlicht op te komen in de negentiende eeuw vóór Christus, toen vele der uit Egypte verdreven Hyksos, of Phenicische herderstammen, in Griekenland een heenkomen zochten. Die weg werd ook later ingeslagen. In de eerstvolgende vier eeuwen kwamen er nog gedurig volkplantelingen uit Egypte en Phenicië in Griekenland over. Van hen weten ons de Grieksche volksverhalen, bij dichters, geschiedschrijvers en wijsgeeren bewaard, veel te verhalen. Zij droegen doorgaans den naam van Pelasgen, dat is *vluhtelingen* ³¹). Zij vonden de inwoners des lands nog zeer ruw en onontwikkeld ³²) en brachten hun de eerste beginselen van beschaving.

Van Cecrops, die in Mozes' tijd uit Egypte schijnt gekomen te zijn, wordt verhaald, dat hij den grondslag van Athene gelegd heeft, en dáár olijf-, wijn- en landbouw, als ook geregelde huwelijken van één man met ééne vrouw en eenige godsdienst heeft ingevoerd ³³). Danaus werd de stichter van Argos. Hij schijnt de broeder van een Egyptisch koning te zijn geweest, die, terwijl deze langen tijd in Azië oorloogde, naar den troon stond, en bij 's konings terugkeer naar Griekenland vluchtte. Naar het model van zijn schip gingen de Grieken nu schepen bouwen ³⁴). Cadmus kwam uit Phenicië, waarschijnlijk in Jozua's tijd, naar Griekenland vluchten en grondvestte er Thebe, terwijl hij, gelijk wij zoo even zagen, het eigenlijke letterschrift in Griekenland invoerde ³⁵).

Behalve deze drie meest beroemde hoofden van volkplantingen zijn er nog veel meer oudtijds in Griekenland aangekomen ³⁶). Meestal waren het vluchtelingen uit Egypte en wel vooral uit de reeds genoemde Phenicische stammen, die tijdens een verblijf van omtrent vijf eeuwen in Egypte de beschaving van dit land hadden aangenomen, welke zij nu naar Griekenland overbrachten. Nevens het reeds genoemde leerden zij, naar het schijnt, ook aan de bewoners van Griekenland den bergbouw en het smelten en bearbeiten van metalen ³⁷); terwijl van hunne bouwkunst in de reusachtige zoogenoemde Cyclopmuren zelfs nu nog overblijfselen in Griekenland zichtbaar zijn. Vroeger bestonden er ook grootsche havenwerken en onderaardsche kanalen, om moerassen droog te maken, wier aanleg hun werd toegekend.

Doch brachten deze Phenicische en ook andere vreemdelingen eene veelzijdige beschaving tot de woeste stammen van Griekenland, welke door deze werd overgenomen en weldra veel rijker en vruchtbaarder ontwikkeld: omgekeerd namen zij, veel minder talrijk dan de stammen, onder welke zij zich neerzetterden, de Indo-Europesche taal van deze over,

ofschoon er eeuwen lang nog hier en daar, waar de vreemdelingen in bijzonder groot aantal waren aangekomen en zich onvermengd hadden staande gehouden, een hoekje was, waar de oude Phenicische taal was blijven leven. Er gebeurde toen ginds juist, wat na de herroeping van het Edict van Nantes in 1685 hier te lande plaats vond. De vluchtelingen uit Frankrijk brachten ons hunne beschaving, welke wij behielden, maar verloren hunne taal, waarvoor zij op den duur de onze aannamen. De Franschen werden Nederlanders, gelijk de Pelasgen Grieken zijn geworden ³⁸).

Het oudste evenwel, alles omvattende en reeds alleen geheel afdoende bewijs van den invloed der Pelasgen op de Grieken zien wij in de fabelleer en de godsdienst der Grieken, welke blijkbaar door hen eerst van de Pelasgen is overgenomen en vervolgens op eigene wijze verder ontwikkeld. De voornaamste Goden der Egyptenaren, door de Pelasgen geëerbiedigd, vinden wij in overoude tijden ook in Griekenland bekend en vereerd. Hunne namen en de verhalen over hen, hunne gedaante en de dienst, hun gebracht, zijn, hoe verward en uit de Grieksche oudheid onverklaarbaar, uit de Egyptische goden- en fabelleer en ten deele ook uit die van Zoroaster en van Indië, grootendeels duidelijk en hieruit alleen, te verklaren. Dit is op overtuigende wijze aangetoond, nu Egypte als uit zijn graf is herrezen, en wordt hoe langer zoo meer ook erkend ³⁹).

Een ander blijk van den zamenhang van Griekenlands ontwikkeling met die van het Oosten hebben wij in Griekenlands oudsten dichter Homerus, die reeds weet te verhalen van de Pheniciërs, van hunne scheepvaart door de Middellandsche zee en van hun handel, menschenroof en goud-dorst; voorts van het Egyptische Thebe, met zijne honderd poorten en talrijke bevolking, en ook van de nog zuidelijker wonende voortreffelijke Ethiopiërs, die aan den oceaen leven.

Was er intusschen in Griekenland zulk eene bekendheid met het Oosten en zoo groot een invloed van Egypte en Phenicië, dan mogen wij hier ook al aan Israël denken, 'twelk door vele banden aan Egypte en Phenicië was gehecht. Wij zagen reeds, hoe de Hebreëen, en wellicht onder hen Mozes, het Egyptisch schrift tot een eigenlijk letterschrift schijnen te hebben volmaakt, en hoe dit door de Pheniciërs aan de Grieken is gebracht. Maar er is hier meer op te merken. Letten wij op Jakob, Jozef en Mozes. Toen de Hyksos of de Phenicische herders in Beneden-Egypte heerschten, kwam Jakob daár wonen. Hij en zijn gezin bezaten, door familie-overlevering, misschien zelfs door geschreven gedenkstukken, in hun stam bewaard, zuivere en rijke kennis van de eerste geschiedenissen der wereld en van Gods openbaringen aan de eerste menschen en aan de verdere stamvaders tot op Noach toe en nog later. Kon reeds hierdoor Egypte hooren van 'tgeen naderhand, in de eerste hoofddeelen onzer Heilige Schrift, voor geheel de wereld is opgeteekend: er was ook nog een ander kanaal, om, wat Israël wist, te doen overvloeien in Egypte's godsdienst.

Jozef huwde met de dochter van den opperpriester te On of Heliopolis en was dus in de gelegenheid, de godsdienstkennis van zijn geslacht aan Egypte's geleerden mede te deelen. En later, toen Mozes als koninklijke prins in alle wijsheid der Egyptenaren werd opgeleid, bestond op nieuw eene gereede aanleiding, waardoor hij hun opening kon geven van 'tgeen over de wording aller dingen en over Gods zorg voor het menschedom in de overleveringen of gedenkstukken van Israël werd vermeld. Want hoewel hij als een Egyptisch koningszoon werd opgevoed, bezocht hij toch zijne voedster, die zich aan hem als zijne moeder bekend maakte en Israëls wijsheid en hoop hem mededeelde.

Dit is zoo in 't oog springend, dat een Fransch geleerde reeds voor een paar eeuwen met de hulpmiddelen, welke

de geschiedkundige wetenschap toen bood, het besluit trok, dat er van Gods openbaring aan de voorgeslachten kennis tot de Grieken is gekomen uit Israël door middel van Egypte. „Juist tijdens het verblijf der Hebreëen in Egypte,” schrijft hij⁴⁰⁾, hebben Egyptische koloniën de voornaamste steden van Griekenland gesticht. . . . Ik zie niets dan de Egyptenaren tusschen Noach en de Grieken, of, indien men nog bepaalder een middelpersoon wil, tusschen Mozes en de Grieken.”

Wat hij toen reeds zag, kan men thans, nu Egypte als op nieuw ontdekt is, en ook over het oude Griekenland en de gansche geschiedenis der oudheid dagelijks meer licht opgaat, telkens helderder zien. Een ander Fransch geleerde uit onzen tijd ontdekte onlangs in Egypte zelf eene poging, om de dienst van den éénen waren God in te voeren, aangewend in de laatste eeuw van Israëls verblijf in Egypte. En hij weet deze poging niet te verklaren, dan uit den invloed der Hebreëen op dit land⁴¹⁾.

Hier eindigen wij onze nasporingen over den weg, door de Oostersche wijsheid naar Griekenland genomen. Van nu af aan moet men eene andere baan betreden. Zagen wij tot dusverre het Oosten zijne beschaving mededeelen aan de Grieken door middel van kolonisten, die uit Egypte en Pheniçië een goed heenkomen in Europa zochten: in de latere eeuwen, zien wij omgekeerd de Grieken naar het Oosten reizen, om dáár kennis en wijsheid, als uit hare eigenlijke bron, rein en overvloedig te scheppen.

Algemeen wordt aan het hoofd van Griekenlands wijsgeeren geplaatst de Ioniër Thales van Milete, die in de zevende en zesde eeuw vóór Christus bloeide (omtrent van 640 tot 545). Welnu, hij was uit een Phenicisch geslacht,

welks stamvader met Cadmus in Griekenland was gekomen⁴²⁾. In Thales' kindsheid bracht Psammetichus, koning van Egypte, het met behulp van Ionische krijgsbenden zooverre, dat hij zijne mededingers naar den troon aan zich onderwierp, waarna hij Egypte voor de Ionische koopsteden opende. Milete, Thales' vaderland, maakte ijverig gebruik van de vrijheid, om op Egypte te handelen, en onder Hellas vele zonen, die het rijke wonderland opzochten, was ook Thales, om daár schatten op te doen, 't zij voor het lichaam, 't zij voor den geest. De laatste vond hij er, gezocht of ongezocht. Uitdrukkelijk wordt ons verhaald, dat niemand, 't geen blijkbaar wil zeggen, geen Griek, zijn leermeester is geweest, maar hij zijne wijsheid heeft verkregen in den omgang met Egyptische priesters⁴³⁾. Behoef ik het belang van dit bericht aan te wijzen? De eerste Grieksche wijsgeer had zijne wetenschap niet uit Griekenland, maar uit Egypte! Al ware er niemand dan hij heen gegaan, dit zou genoeg zijn geweest, om in Egypte eene bron van Griekenlands wijsheid te zoeken. Verder weten wij, dat hij, naar het schijnt, langen tijd in Egypte vertoefde, daar hij reeds vrij oud⁴⁴⁾ naar Milete terug keerde. Hier en in geheel Griekenland maakte hij zich weldra een grooten naam door het daár ongehoorde feit, dat hij eene groote zonsverduistering voorspelde, welke naar de berekening der sterrekundigen den 28 Mei 515 heeft plaats gehad⁴⁵⁾. Hij had intusschen deze en zijne overige sterrekundige en meetkundige wetenschap van de Egyptenaren verkregen, gelijk ons meermalen door de Ouden wordt verhaald, 't geen als waar wordt bevestigd door de volkomene overeenstemming van Thales' sterrekunde met die der Egyptenaren⁴⁶⁾. Maar ook zijne wijsgeerige en natuurkundige inzichten, voor zooverre zij ons zijn overgeleverd, zijn naklanken van de Egyptische wijsheid. Alleen uit deze is verklaarbaar, wat Thales leerde 1) over de oorspronkelijke Godheid en de wording

der wereld uit haar, 2) over den tegenwoordigen toestand en de inrichting der wereld, 3) over de plaats, welke het menschelijk geslacht daarin bestaat, 4) over de toekomst der wereld. Deze vier dingen zijn de hoofdzaken der Egyptische bespiegeling, en komen min of meer duidelijk in Thales' leer, zooverre wij deze kennen, te voorschijn ⁴⁷⁾. Ik kan mij met de aanwijzing daarvan hier niet ophouden; maar dit merk ik toch aan, dat Thales aanvangt van den oorsprong aller dingen, van een eersten God en de wording der wereld uit Hem: — eene zaak, voor ons onderzoek van 't grootste belang. Even zoo deed ook zijn leerling Anaximander ⁴⁸⁾. Ik zeg: de wording der wereld uit God; want ik durf niet zeggen: de schepping der wereld door God. Immers dat eerste, de wording, welke pantheïstisch kan worden opgevat, is waarschijnlijk meer hunne meening, dan dit tweede, de schepping, die alleen theïstisch een zin heeft.

Een jongere tijdgenoot van Thales was Pherecydes, uit Syra of Cyros, een der eilandjes bij Delos, afkomstig, die omstreeks van 598 tot 512 vóór Christus leefde. Van hem lezen wij uitdrukkelijk, dat hij de geheime priesterboeken der Pheniërs heeft bestudeerd en naar Egypte is gegaan, om hier godgeleerdheid en natuurkunde aan te leeren ⁴⁹⁾. En deze heeft hij hier geleerd. Stuk voor stuk geeft hij de bespiegeling der Egyptenaren terug, zonder haar naar den Griekschen smaak te wijzigen. Even als zijne leermeesters stelt hij aan 't hoofd aller dingen eene viervoudige Godheid, uit geest, stof, ruimte en tijd bestaande, zonder dat hij de eenheid dezer zaken kan of wil aanwijzen. Hij is een Egyptenaar, die in 't Grieksch schrijft ⁵⁰⁾.

Na Pherecydes' dood werd ook al in Ionië in 't jaar 500 vóór Christus nog een, later beroemd geworden wijsgeer geboren, Anaxagoras. Hij was veel zelfstandiger dan alle andere Ionische denkers en alle natuuronderzoekers vóór

Socrates, en derhalve hing hij veel minder dan de overigen van zijne voorgangers en leermeesters af. Maar ook hij had voorbeeld en onderwijs gevonden in Egypte, 't welk hij op zijne vele reizen mede had opgezocht, en wel, om er de godgeleerdheid en natuurkunde te bestudeeren.

In 't algemeen was Egypte toen het classieke land der wetenschap voor de Grieken, gelijk Italië thans dat der kunst voor schilders en beeldhouders is. Die wijs wilde zijn, ging naar Memphis en Thebe: Empedocles, Democritus, Plato en hij, die de grondlegger is geworden der wijsgeerige wetenschap bij de Grieken, Pythagoras. — Doch aan dezen man wijd ik eene afzonderlijke voorlezing.

AANTEEKENINGEN.

- 1) Bl. 133. *Études d'histoire religieuse*, Préf. bl. 20—22.
- 2) Bl. 134. RENAN, *Journal Asiat.* 1859, bl. 215.
- 3) Bl. 135. Errans et vaga de Diis immortalibus sententia, zegt CICERO, *De Natura Deorum*, II, 1.
- 4) Bl. 135. CICERO, *De Nat. Deorum*, II, 1. Welke Stoëcijnen daarover geschreven hebben, geeft WYTTEBACH op in zijne Aanteekeningen op dit werk van Cicero, in Creuzers uitgave er van, p. 711 te vinden.
- 5) Bl. 135. CICERO, III, 39: Hæc fere dicere habui de natura Deorum, non ut eam tollerem, sed ut intelligeretis, quam esset obscura et quam difficiles explicatus haberet. Het zijn de woorden van één der zamensprekende geleerden, van Cotta; doch blijkbaar drukken zij ook Cicero's eigene overtuiging uit.
- 6) Bl. 135. I, 1: Perdifficilis et perobscura quaestio est de natura Deorum.
- 7) Bl. 135. Men zie de laatste noot van Fr. Creuzer op dit werk van Cicero, in zijne uitgave er van, *Leipzig* 1818.
- 8) Bl. 136. RÖTH, *Gesch. unserer Philosophie*, D. I, bl. 212.
- 9) Bl. 137. In den *Chouking*.
- 10) Bl. 137. *Wandsbecker Bothe*, D. VIII, bl. 179.

11) Bl. 138 en 12) bl. 139. Deze twee aantekeningen moeten vervallen.

13) Bl. 142. Zoo spreekt een zeer beroemd man en fijn opmerker uit, wat elk kan zien, dat waarheid is, G. FORSTER, *Bemerkungen auf einer Reise um die Welt*, bl. 438; volgens LÜKEN, bl. 26.

14) Bl. 143. Röth, voor wiens navorschingen ik even grooten eerbied heb, als ik zijne eigene wijsgeerige en godgeleerde zienswijze weinig reken, nademaal hij, dewijl hij van geene openbaring wil weten, zich in onderstellingen en valsche voorstellingen over den oorsprong der beschaving en der godsdienst verliest: — Röth erkent D. I, bl. 69: „In stede van een eigenlijk stelsel van wetenschap bieden ons de oudste proeven van nadenken [in 't Oosten en in Griekenland] een geschiedverhaal over het heelal aan, en wel een geschiedverhaal, 't welk in zijne wezenlijkste deelen geheel op dichting berust.” Verg. bl. 72. Tot deze dichting van menschen moet Röth wel de toevlucht nemen, dewijl hij de openbaring van God verwerpt. Maar hoe die oudste denkers zóó konden dichtèn, zóó samenhangend, zóó diepzinnig, zóó juist als dat bovenal Mozes gedaan heeft, en hoe er daarover zóó veel eenstemmigheid heeft kunnen heerschen onder allerlei volken, beschaafde en onbeschaafde, Indische en Egyptische, Babylonische en Grieksche, Amerikaansche en Australische — dit verklaart Röth niet. Doch de overigens scherpziende man is ook zoo blind voor de geheel eenige voortreffelijkheid der aloude Hebreuwsche godsdienst, dat hij durft schrijven, D. I, bl. 101: „Alleen de Ethiopisch-Egyptische volkerenstam en de Arische stam hadden eene zelfstandige, uit hunne eigene beschavingstoestanden voortgekome, als op eigen bodem en grond opgegroeide goden- en geloofsleer, terwijl de goden- en geloofsleer der Semietische stammen blijkbaar alleen een mengsel uit die van de beide andere stammen is.” — O ja, wij vergissen ons, wanneer wij meenen, dat er eene zon schijnt; wat wij voor zonneshijn aanzien is een mengsel uit het licht van planeten en kometen!

15) Bl. 143. *Hist. génér. des langues sémit.* D. I, bl. 492.

16) Bl. 144. *Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache*, Leipz. 1863, bl. 279.

17) Bl. 144. Ald. bl. 291.

18) Bl. 145. Ik noem er maar één, dat van MAX MÜLLER, *Comparative Mythologie*, uit de *Oxford Essays* in 't Fransch overgebracht

door ERNEST RENAN, *Essai de Mythologie comparée*, Paris 1859. — In de eerste dezer voorlezingen heb ik in eene aantekening eene plaats van Renan aangehaald, waarin hij, met beroep op Ewald voor de Israëlitische, op Lassen voor de Indische en op Burnouf voor de Perzische oudheid, zelf ook de eenheid der aloude godsdienstige verhalen dier verschillende volkeren over den oorspronkelijken toestand des menschedoms gaaf erkent. — Het voornaamste werk over dit onderwerp is dat van H. Lüken, door mij dáár en elders mede aangehaald.

¹⁹⁾ Bl. 145. C. P. TIELE, *Theol. Tijdschrift*, 1868, II, bl. 226.

²⁰⁾ Bl. 145. Zie ook dit zelfs erkend door Renan, in de plaatsen bij den aanvang dezer voorlezing uit hem aangehaald.

²¹⁾ Bl. 145. Mr. P. A. S. VAN LIMBURG BROUWER, in de *Gids* van Jan. 1860, bl. 27, bij eene aankondiging van het werk des beroemden THEODOOR BENFEY, *Panschatranta, Fünf Bücher Indischer Fabeln, Märchen und Erzählungen*.

²²⁾ Bl. 146. Linnæus, Blumenbach, Cuvier, Frichard, Owen, Alexander von Humboldt, Schroeder van der Kolk, J. van der Hoeven, De Quatrefages, enz.

²³⁾ Bl. 146. *Vorles. über die Methode des academischen Studiums*, uitg. van 1813, bl. 30, 31, 167—169.

²⁴⁾ Bl. 146. *Hist. géner. des langues sémit.* D. I, bl. 484.

²⁵⁾ Bl. 146. In de voorrede bl. VII—IX voor F. C. AUGUST FICK, *Wörterbuch der Indogermanischen Grundsprache*, Gött. 1868. Ik heb de plaats overgenomen in *Waark. in Liefde*, 1870, bl. 435.

²⁶⁾ Bl. 147. Ik noem enkele der uitstekendsten, die dit doen, F. A. Wolff, C. O. Müller, H. Ritter. Die anders oordeelen, tellen ook uitnemende bondgenooten, als Fr. Creuzer, Ph. Fallmerayer, C. Ackermann, E. Röth. De laatsten worden door vele nieuwe ontdekkingen dagelijks meer in 't gelijk gesteld.

²⁷⁾ Bl. 149. Zie *Gesch. der Opv.* D. I, bl. 223, 252, 428, D. II, bl. 90, 91, *Waark. in Liefde*, 1866, bl. 161—183.

²⁸⁾ Bl. 149. Deze schrijver is Eupolemus, die omstreeks drie eeuwen vóór Chr. schijnt geleefd te hebben. Zie *Waark. in L.* 1866, bl. 177, 178. Zijne woorden heeft EUSEBIUS, *Praep. Evang.* IX, 26, bewaard.

²⁹⁾ Bl. 149. RÖTH, D. II, bl. 10—13, verhaalt, dat hij die munten en inschriften 't eerst heeft ontdekt.

³⁰⁾ Bl. 149. HERODOTUS, V, 58, stelde deze vergelijking reeds in het werk: „De Pheniciërs, die met Cadmus kwamen, hebben zoowel velerlei ander onderricht tot de Grieken overge-

bracht, als bijzonder het letterschrift, dat, zoo als het mij toeschijnt, vroeger onder de Grieken niet bestond. Eerst was dit schrift hetzelfde als 'tgeen alle Pheniciërs gebruikten. Later, bij verloop van tijd, hebben zij te gelijk met de taal [zie HEROD. I, 57] ook den vorm der letters veranderd."

³¹⁾ Bl. 149. De namen *Pelasgen*, *Philistijnen*, *Cari*, *Creti* en *Plati* beteekenen allen *vluchtelingen*, *verdreevenen*, *ballingen*, en duiden geene verschillende volkeren aan, maar, in eenigzins verschillende tongvallen, de uit Egypte verjaagde Phenicische stammen, gelijk aangewezen is door RÖTH, *Gesch. unserer Phil.* D. I, bl. 87—94. De overgang van dergelijke algemeene in eigene namen is niet vreemd. Zoo noemde zich de Pheniciër, die Thebe stichtte, *Cadmus* = *Oosterling* en verkregen de bewoners van het schiereiland tusschen de Roode- en Perzische zee den naam van *Arabieren* = *Westerlingen* bij de Aziaten en van *Sarracenen* = *Oosterlingen* bij de Afrikanen. Al deze gemeene namen zijn eigennamen geworden. Verg. ook *Gesch. der Opv.* D. I, bl. 276, 277.

³²⁾ Bl. 149. De schildering van hun toestand bij Aeschylus, *Prometh. vinculus*, vs 447—457, en bij Thucydides, I, 2 heb ik overgenomen in *Gesch. der Opv.* D. II, bl. 81.

³³⁾ Bl. 150. Verg. *Gesch. der Opv.* D. II, bl. 83, 89, 90. Ik voeg er nu bij, dat ook PLATO, *Critias*, p. 110 A, onder de stichters van Athene in de eerste plaats Cecrops noemt, terwijl mede een wijk van Athene den naam van *Cecrops* droeg.

³⁴⁾ Bl. 150. MANETHO bij JOSEPHUS, *Contra Apionem*, I, 15, RÖTH, D. I, bl. 96.

³⁵⁾ Bl. 150. *Cadmus* is *Oosterling*. Reeds deze naam, welks beteekenis den Grieken onbekend was, is een teeken, dat werkelijk iemand, die het Phenicisch of Hebreeuwseh kende, in Griekenland is gekomen. Want hoe zoude men hier er op gevallen zijn, hem, ware hij een verlicht persoon, dezen naam toe te leggen? Volgens PLATO, *De Legg.* II p. 663 E, was hij afkomstig uit Sidon. Ook spreekt Plato van *Cadmus Phaed.* p. 95 A, B, *Menex.* p. 245 D. Men weet, dat de burg der stad, *Cadmea* geheeten, den naam des stichters bewaarde. Verg. *Gesch. der Opv.* D. II, bl. 90 (14). Naar de straks gemaakte opmerking was er wel vroeger ook een schrift in Griekenland gebracht, maar het veel meer samengestelde Egyptische; *Cadmus* bracht het vereenvoudigde Phenicische. Verg. RÖTH, D. II, bl. 10—13.

30) Bl. 150. PLATO, *Menez.* p. 245, D, zegt, dat Pelops, Cadmus, Aegyptus, Danaus en vele andere vreemdelingen in Griekenland zijn gekomen.

31) Bl. 150. Zóó stelt althans RÖTH, D. II, bl. 9, D. I, bl. 91, *Aant.* bl. 11, de zaak voor.

38) Bl. 151. Zie HERODOTUS, I, 56, 57, NIEBUHR, *Vorträge über alle Gesch.* D. I, bl. 259, RÖTH, *Gesch. der Phil.* D. II, bl. 15.

39) Bl. 153. Groot is de verdienste van RÖTH, D. I, bl. 278—346, dat hij in schier tallooze blijken dezen Egyptischen en Aziatischen oorsprong der Grieksche mythologie heeft aangewezen.

40) Bl. 153. D'AGUESSEAU, *Lettre sur divers sujets de métaphysique*, D. XVI zijner werken bl. 40, volgens A. NICOLAS, *Études philos. sur le Christianisme*, D. I, bl. 237 D'Aguesseau was een bescheiden en grondig geleerde en sprak aldus, ofschoon hij een aanhanger van Cartesius was, en dat nog wel in een opstel, waarin hij de uitnemendheid van de wijsgeeren der Oudheid handhaafde.

41) Bl. 153. FRANÇOIS LENORMANT, *Revue Britann. Mars* 1863, bl. 115—151. Zie zijne woorden in *Waarh. in Liefde* 1865, I, bl. 80, 81.

42) Bl. 154. HERODOTUS, I, 170, verhaalt, dat Thales van een Phenicisch geslacht afstamde. DIOGENES LAËRTIUS, I, § 22, geeft, met beroep op Herodotus, Duris en Democritus, de namen van zijn vader en moeder op, en voegt er bij, dat hij tot het aanzienlijk geslacht der Theliden behoorde, die met Cadmus, ook volgens Plato, uit Phenicië waren gekomen.

43) Bl. 154. DIOGENES LAËRTIUS, I, § 27. Zie andere plaatsen bij RÖTH, D. II, Noot 62, bl. 4.

44) Bl. 154. *Ἡρακλέους*, PLUTARCHUS, *De Placitis Philos* I, 3.

45) Bl. 154. RÖTH, D. II, bl. 98.

46) Bl. 154. RÖTH. bl. 106 volg.

47) Bl. 154. RÖTH, bl. 118—130.

48) Bl. 155. RÖTH, vooral bl. 149.

49) Bl. 155. Volgens JOSEPHUS, *Contra Apion.* I. § 2, en die hem uitschrijft, EUSEBIUS, *Praep. Evang.* X, 7, p. 478, GEORGIUS CEDRENIUS, *Hist. Compend.* I, p. 94 B.

50) Bl. 155. Zie RÖTH, bl. 161—173.

51) Bl. 155. GEORGIUS CEDRENIUS, l. cit. Verder zie over *Anaxagoras Gesch. der Opv.* D. II, bl. 177—179.

ZESDE VOORLEZING.

Pythagoras. Zijne afkomst van Samos. Reizen naar Phenicië en Egypte. Inwijding in de priesterkaste. Wegvoering naar Babel. Omgang met Zoroaster en met Israëlieten. Terugkeer naar Griekenland. Vestiging op Samos. Vertrek naar Croton. Indruk van zijn optreden. Huwelijk met Theano. Opvoedingsgesticht. Zijn onderwijs. Zijn Gulden Spreuken. Verjaging van Pythagoras en de zijnen. Vestiging te Tarente. Vlucht naar Megapont. Dood.

Vóór Pythagoras heerschte in Griekenland nacht. Hij werd de grondvester van wijsbegeerte en wetenschap. Invloed van hem op de latere eeuwen, ook nog op de onze.

Mijne Heeren!

De allerbelangrijkste persoon, die thans door ons te beschouwen valt, is de grondlegger der Grieksche wijsbegeerte en wetenschap, Pythagoras. Blijkt het van hem, dat hij de nieuwe door hem in Griekenland over geplante gedachten en inzichten uit het Oosten heeft verkregen, dan is het pleit grootendeels beslist. En dit blijkt duidelijk.

De oude schrijvers spreken dit in 't algemeen uit als eene bekende en door niemand betwijfelde zaak ¹⁾. Maar er is meer. Zij geven het ons ook in allerlei bijzonderheden te aanschouwen. Hoe verspreid en afgebroken hunne berichten

over Pythagoras zijn, het is toch mogelijk, er één geheel uit op te maken en Pythagoras op zijne reizen, omzwervingen en lotgevallen bijna schrede voor schrede te volgen. Alleen is noodig, dat wij nauwkeurig en onbevooroordeeld weten op te merken en bijeen te brengen, wat blijkbaar bij elkander behoort, en dat wij niet op het gebied der geschiedenis eischen, wat daár nooit is te vinden, wiskunstige zekerheid.

Vooral twee uitstekende Hoogduitsche geleerden hebben met grondige kennis van zaken aangewezen, welke schrijvers onder de Grieken Pythagoras en zijne school hebben behandeld, en welke berichten van de oudsten en geloofwaardigsten onder hen tot ons zijn overgekomen door de pennen van later levenden, zoodat, al zijn de werken der oudste Grieken zelve verloren gegaan, zij en wij door hen toch uit de brokstukken, welke later levenden over hem hebben bewaard, tot eene samenhangende en vrij volledige kennis van Pythagoras' leven en denkbeelden kunnen komen. Die twee geleerden zijn Christoph Meiners, die voor omtrent eene eeuw bloeide, en het eerst een grondig onderzoek hieromtrent instelde²⁾, en Eduard Röth, die deze taak op nieuw opvatte en in 1858 veel verder bracht, ja tot zulk een einde afweefde, dat wij in 't algemeen wel daarbij zullen blijven staan³⁾.

Één ding ziet men hieruit terstond zonneklaar, dat namelijk Pythagoras niet, gelijk nu sommigen wanen, in een tijd leefde, waarvan ons alleen legenden en mythen overig zijn, maar in eene eeuw van beschaving en letterkunde, gelijk reeds daaruit blijkt, dat bij zijn leven en anderen elders en de Pisistratiden te Athene groote openlijke boekerijen verzamelden. Wij kunnen daarom eene geschiedkundige kennis over hem verkrijgen, die even zeker is als die, welke wij over de meeste Ouden bezitten. Wilt dan mij met belangstelling volgen, terwijl ik u in een uitvoerig tafereel zijn leven afmaal. Want wel sprak ik vroeger van zijne

wijsbegeerte en opvoedingswijze; maar over de bron, waaruit hij alles putte, zeide ik nog niets. En wordt de bron van Pythagoras' wijsheid duidelijk, dan kennen wij ook die van Griekenlands wijsheid, die eerst door Pythagoras haar hooge vlucht begon te nemen.

Op de westkust van Klein-Azië ligt, alleen door een smal vaarwater van het vaste land gescheiden, ten noorden van het door den Apostel Johannes ons bekend geworden Patmos, het schoone en vruchtbare eiland Samos. Onder de honderden eilanden van den Archipel is het een der grootsten; het heeft den omvang als omtrent een derde deel der provincie Groningen. Verscheidene goede havens lokten de inwoners ten allen tijde tot handel en scheepvaart.

Daár woonde in de zesde eeuw vóór Christus een rijk, beschaafd en geacht koopman, wien in het jaar 569 een zoon werd geboren. Evenwel zag dit kind niet op Samos het levenslicht. Naar de wijze der Oudheid was zijn vader koopman en zeevaarder tevens, en naar de gewoonte, toen en ook nu nog aan de Grieksche eilandbewoners eigen, nam hij vrouw en kinderen mede op zijne reizen. Zoo werd dan zijn derde zoon op eene dier reizen, en wel te Tyrus in Phenicië, geboren.

Zijne jeugd viel in den tijd, waarin Samos tot hoogen bloei begon te komen. Het eiland stond onder de heerschappij van Polycrates, wiens door Schiller bezongen ring hem bij ons zeer bekend heeft gemaakt. Aan zijn hof werd wetenschap en kunst geacht. Polycrates leide eene groote, nog lang na hem beroemde boekerij aan; de beeldhouwkunst werd gelukkig beoefend, en dichters als Ibycus en Anacreon, vertoefden er gaarne.

Naar Grieksche gewoonte bestond het onderwijs van den jongen Pythagoras vooral in het lezen van dichters en het leeren der muziek. Hij had daarin zulk een voortreffelijken

leermeester, dat hij nog als grijsaard hem dankbaar bleef en de muziek niet alleen theoretisch en practisch zijn leven dóór beoefende, maar ook in zijne wijsbegeerte invlocht en in zijne opvoedingsmethode veelzijdig gebruikte

Achttien jaar oud verlangde de leergierige jongeling meer te kennen, dan Samos hem schenken kon. Maar 't was onmogelijk, in 't openbaar het eiland te verlaten. Polycrates, die zich tot vorst er van had verheven, bewaakte met wantrouwen de schreden der rijke burgers en zou de verwijdering van den begaafden en gegoeden jongeling niet geduld hebben. Pythagoras, door zijn leermeester geholpen, ontvluchtte daarom in stilte. Hij ging eerst naar het naburig eiland Lesbos, dewijl hij daar een oom had en er een toen beroemd geleerde, Pherecydes, zou vinden. Deze laatste werkte beslissend op Pythagoras, zoodat wij een oogenblik bij hem moeten verwijlen.

Pherecydes had, onvoldaan met hetgeen Griekenland hem bood, Egypte opgezocht en zich de wijsheid van het toen, en reeds vele eeuwen vroeger, beschaafde land eigen gemaakt. Vooral de godsdienstige geest er van en de leer der onsterfelijkheid, in den vorm van zielsverhuizing, behaagden hem grootelijks. Deze beiden zocht hij aan de Grieken smakelijk te maken, waartoe hij het eerste wijsgeerige, wetenschappelijke, in proza opgestelde werk, over de wereldwording en de Godheid, aan zijne volksgenooten schonk. *Wereldwording, Godheid, onsterfelijkheid* — daarmede hield Pythagoras zich levenslang bezig. Blijkbaar had zijn leermeester, gelijk de Oudheid juist hem bij voorkeur noemde, Pherecydes, op deze dingen zijn oog gericht.

Na omtrent twee jaren dit onderwijs te hebben genoten, bezocht Pythagoras het niet ver verwijderde Milete, waar de omtrent negentigjarige Thales nog leefde. Ook deze man, ieder althans als een van Griekenlands zeven Wijzen eenigzins bekend, was zijne inzichten meest aan de Eryp-

tische geleerden verschuldigd. In zijn tijd was Egypte aan de zeezijde voor het eerst voor vreemdelingen geopend. »Ook Thales,» zoo luidt een oud bericht⁴⁾, »ontving hem vriendelijk, bewonderde zijne voortreffelijkheid boven andere jongelieden, welke hij nog grooter vond, dan de faam, die hem was vooruitgegaan, had vermeld, deelde hem van zijne inzichten zoo veel mede, als hij nog kon, waarbij hij zijn ouderdom en afgenomen krachten beklaagde, en moedigde hem aan, naar Egypte over te steken en zich bijzonder tot de priesters van Memphis en Thebe te wenden. Want van hen, zeide hij, ook zelf te hebben medegebracht, wat hem in de cogen der menigte tot eene Wijze maakte; terwijl hij toch óf van de natuur óf van de opvoeding niet die gunsten had erlangd, welke hij zag, dat Pythagoras bezat, zoodat hij hem uit alles voorspelde, dat hij, indien hij aan die priesters zich aansloot, de goddelijkste en wijste aller menschen zou worden.»

Pythagoras besloot dezen raad, die met zijn lust overeenstemde, op te volgen. Moeijelijk viel het hem niet. Hij had de geldmiddelen, en er was een levendig handelsverkeer tusschen de kuststeden van Klein-Azië en Egypte. Samos vooral en Milete dreven zulk een levendigen handel met Egypte, dat zij met nog ééne derde Grieksche stad Aegina in Egypte's havenstad Naucratis, waar de handelswegen der karavanen zich kruisten, elk eene eigene factorij bezaten. Hij ging dus op reis; doch niet onmiddellijk naar Egypte; eerst naar Sidon, in de buurt van Tyrus, waar hij geboren was. Dáár leerde hij een geslacht van priesters of profeten kennen, die hem de in Phenicië gangbare denkbeelden over de wording aller dingen mededeelden. In hunne mysteriën liet hij zich inwijden, gelijk ook in die der naburige steden, Byblus, Tyrus en van andere plaatsen van Syrië. Hij deed het uit weetgierigheid en uit godsdienstigheid. Deze twee waren hem toch van zijne jeugd af tot in zijn ouderdom toe

altijd dóór eigen. Om haar te bevredigen, ontzag hij niets. Ook hoopte hij door de inwijding in den Phenicischen priesterstand de opneming in den Egyptischen, welke er mede verwant was, te eerder te zullen verkrijgen.

Van Phenicië reisde Pythagoras naar de grenzen van het Joodsche land, naar het voorgebergte Karmel, door Elia's offer beroemd. Daar stond een tempel, dien hij bezocht ⁵⁾. Jeruzalem, dat, door Nebukadnezar verwoest, nog in puin lag, kon hem niet trekken. Met een Egyptisch schip voer hij van Karmel af en kwam --- zoo nauwkeurig wordt ons veel van hem verhaald --- na eene reis van drie dagen en twee nachten in Egypte aan, in 547 vóór Christus.

Maar in Egypte zijn en de wijsheid der Egyptische priesters grondig leeren kennen, — dat waren twee zaken, die verre uiteen lagen. Als ieder vreemdeling kon hij in het land rondreizen en zien en hooren, wat het volk ook zag en hoorde; zóó hadden Thales en Pherecydes Egypte bereisd en deed Herodotus en menig andere Griek dit later. Doch van de geheime wetenschap der priesters vernamen zij niets; die werd alleen medegedeeld aan de leden der orde. En in deze was nooit vroeger en is nooit later een Griek opgenomen. De priesterkaste bestond namelijk uit een afzonderlijken stam, die nauwverig was op zijne voorrechten. Het volk verkreeg niets dan het eerste of laagste onderwijs, in rekenen, lezen en schrijven, en, wat het lezen en schrijven betreft, alleen van het ongewijde schrift, waarvan men zich in het dagelijksch leven bediende. Zelfs de lagere priesterklassen werden niet toegelaten tot het dieper en omvattender onderwijs in de natuur-, goden- en rechtsleer en in allerlei wetenschap en schoone kunst, 't welk de hoogere klasse alleen ontving. Hoe zou een vreemdeling, een onreine, wiens kus zij vermeed, uit wiens beker zij niet dronk, met wiens mes zij niet at ⁶⁾, verkrijgen, wat aan de eigene volksgenooten werd ontzegd? Pythagoras kende de bezwa-

ren, maar werd niet afgeschrikt. Zijne weetgierigheid spande zijne veerkracht. Naar mate de bezwaren drukten, zocht hij zijne hefboomen.

De toenmalige koning van Egypte, Amasis, ondersteunde zijne heerschappij door Grieksche hulptroepen, die hem tot lijfwacht dienden. Hij had dus behoefte aan de gunst van Grieksche vorsten. Onder hen, met wie hij nauw verbonden was, behoorde Polycrates, de beheerscher van Samos. Door zijne vrienden geholpen, verschaftte zich Pythagoras een aan bevelingsbrief voor Egypte's koning van Samos' vorst, die thans vriendelijker voor hem gestemd was, dan toen hij een jaar of vier geleden (551 vóór Christus) Samos ontvluchtte.

Met dezen brief ging Pythagoras naar Memphis, eene prachtige stad, van zeven en een half uur in omtrek, niet verre van het tegenwoordige Caïro. Hij vond gehoor bij den koning, die hem van zijnen kant eene aanbeveling aan de priesters gaf.

Nu waren er in dien tijd drie hooge priestergenootschappen in de drie voornaamste steden van Egypte. Zij hadden, als wij ze met iets van onzen tijd zullen vergelijken, een schijn van onze universiteiten. Godsdienst, regt, geneeskunde, wijsbegeerte, natuurkunde, wiskunde, bouwkunst — alles wat men toen van wetenschap en kunst bezat, werd er onderwezen. Het hoogste Egyptische gerechtshof bestond uit dertig priesters, van wie elk dier steden er tien leverde.

Pythagoras wendde zich met 'skonings brief eerst tot de priesters te Heliopolis of On, zoo als die stad in het Oude Verbond heet, dat is de Zonnestad, waar Egypte's voornaamste tempel van den Zonnegod prijkte. De verantwoording voor de nieuwigheid, van een vreemdeling aan te nemen, durfden of wilden zij echter niet op zich laden waarom zij hem naar de priesters te Memphis verwezen, dewijl hunne school ouder was. Maar deze wezen Pythagoras naar die van Thebe, als de oudste van alle drie.

Pythagoras moest dus den Nijl opwaarts varen naar Boven-Egypte, waar Thebe lag, de vroegere hoofdstad van geheel Egypte, eene toen nog bloeiende wereldstad, een weinig kleiner in omtrek dan Memphis, met huizen van vier of vijf verdiepingen, met paleizen, tempels, sphinxen, obelisksen, kolossen -- het honderdpoortige, zegt reeds Homerus, van wege al de stadspoorten en die der paleizen en tempels. Onder de tempels was er één met zijne bijgebouwen zoo groot als de stad Groningen binnen hare vroegere wallen. Zóó zeggen de Ouden, en de nog voorhanden puinhoopen toonen, dat zij niet overdreven.

Pythagoras vond Thebe nog in vollen bloei. De dáár gevestigde priesterschool was niet alleen de oudste, maar ook de hoogste der drie. Er bestond reeds sedert eeuwen eene uitgestrekte boekerij, welke plaats thans nog in eene zaal van één der paleizen kan aanschouwd worden. Wij kunnen ons voorstellen, hoe de leergierige jongeling brandde, om hier nu de geheimen van natuur en godsdienst te leeren kennen. De priesters durfden de koninklijke aanbeveling niet afwijzen en konden den bringer niet naar hooger gezag heen wijzen. Nu bleef hun niets over, dan hem harde voorwaarden te stellen, velerlei wasschingen, vasten, onthoudingen, het scheren van zijn geheele lichaam, en nog meer ⁷⁾. Hij onderwierp zich aan alles ⁸⁾, en deed het gewillig. Niet als last, maar als lust beschouwde hij het, en won alzoo de achting en liefde der priesters. Een opperprofeet, Sonchis, werd hem tot leermeester aangewezen. Hij leerde de Egyptische taal, en niet alleen het gewone of volks-schrift, maar ook het hiërogllyphische of priesterschrift, en dit in zijne verschillende ondersoorten. Hierdoor werden hem de schatten der priesterwijsheid ontsloten. Zij omvatteden, gelijk wij reeds zagen, elke wetenschap en schoone kunst van het toen meest ontwikkelde volk, en bewaarden ook eene menigte van sterrekundige waarnemin-

gen en geschiedkundige berichten. Vooral het godsdienstige in die wetenschap boeide Pythagoras. De slotsommen dezer wijsheid, voor zooverre hij haar zich toeëigenen en in zich verwerken konde, leide hij in een groot leerdicht neder, voor een goed deel in Egypte opgesteld, 't welk *de heilige Leer* ⁹⁾, door hem werd genoemd. En daarvan zijn ons gelukkig nog brokstukken overgebleven.

Twee en twintig voorspoedige jaren vlogen voor Pythagoras aldus in Egypte henen. Hij was er van zijn 22ste tot zijn 44ste levensjaar, gedurende zijn besten mannelijken tijd, van 547 tot 525 voor Chr. Zou hij er altijd blijven? Of, met de geestelijke schatten van Egypte verrijkt, Griekenland weder gaan opzoeken? Men mag haast twifelen, of dit laatste zijn plan was, daar hij dan zijn verblijf in Egypte wel niet zóó lang zou gerekt hebben. Doch hoe dit zij: „De mensch wikt, God beschikt.” Dit bleek ook in het leven van Pythagoras meermalen. Hij was tot nog meer bestemd, dan hij vermoedde; maar zou dat meerdere, gelijk het hier op aarde doorgaans noodig is, alleen onder vele teleurstellingen en zware beproevingen verkrijgen.

Gedurende de 22 jaren van Pythagoras' verblijf in Egypte regeerde Amasis. Ook als wetgever bekleedde deze eene eervolle plaats onder de vorsten zijns lands. Er was rust en vrede. Het latere Egypte zag op dezen tijd, als een tijd van geluk en zegen, met weemoed terug.

Doch terwijl Egypte rust en welvaart genoot, was er in 't verre Oosten een storm opgestoken, die, tot orkaan aangegroeid, drie werelddelen zou aantasten en ten deele verwoesten. Cyrus was koning van Perzië geworden, had, toen Pythagoras een knaap van tien jaar was, het juk der Meden afgeschud (559), en toen Pythagoras één jaar in

Egypte (546) was geweest, Croesus overwonnen. Acht jaar later (538) viel ook Babel in zijne macht, en met Babel de daaraan onderworpen landen, Syrië, Phenicië en Palestina. Zóó werd Perzië de grensmacht van Griekenland en Egypte, en bedreigde beiden.

Cyrus stierf (530). Zijn zoon Cambyses volgde 's vaders staatkunde en viel kort na den dood van koning Amasis op Egypte aan. Hij overwon het en verwoestte het voor een groot deel. Zijne verdere ondernemingen in Afrika's wildernissen werden onder het zand der woestijn begraven. Maar te zwaarder drukte zijne ruwe hand op het ongelukkige Egypte, en hier het hardst op de aanzienlijkste klasse, die der priesters. Bij duizenden werden zij, volgens de oude staatkunde der Aziatische veroveraars, die ook Israël naar Assyrie en Babel hadden weggevoerd, als gijzelaars en volkplanters verplaatst naar het verre Azië, naar Susa en Babel. En in hun lot deelde ook de priester Pythagoras.

Hoe zwaar deze slag Pythagoras trof, hij schijnt toch ook nu weder dadelijk zijn voordeel er mede gedaan te hebben. Althans een zijner levenbeschrijvers verhaalt, dat hij tot de Arabieren gekomen is en bij hen een onderhoud met een koning gehad heeft ¹⁰). Nu is hij nooit, zoover wij weten, in Arabië geweest, dan op de reis van Egypte naar Babel, toen hij een deel van Arabië moest, althans kon doortrekken, zoodat hij ook met deze reis weder winst schijnt te hebben gedaan voor zijn geest. Jeruzalem heeft hij ook nu niet, evenmin als voor 22 jaren, bezocht. Wel was er thans eene kolonie van Joden uit Babel teruggekeerd, maar eene kleine en eerst voor weinige jaren, weshalve de opbouw van stad en tempel nog niets hettekende.

Hij werd naar Babel gevoerd. Dit was eene stad nog grooter dan thans Londen, zoo groot bijna als de provincie Utrecht. De hoog opgetrokken muren waren aan elke der vier zijden vier en een half uur lang. Zij was de oudste

stad der wereld, doorgaans het hoofd van een uitgestrekt rijk, toen eene eeuw geleden door Nebukadnezar op het prachtigst verbouwd, thans nog de winterhofstad der Perzische koningen; bovendien de zetel van eene oude beschaving, en, door hare gelukkige ligging aan den Eufraat, een middenpunt van Azië's handel. Al de gewesten van Nebukadnezars uitgestrekte wereldheerschappij hadden hier hunne bewoners geleverd. Ook Joden waren er gebracht, gelijk er nu Egyptenaren werden heengeleid.

Bovendien wemelde het op de straten van vreemde kooplieden. Hier kwamen de karavanen voor den landhandel uit Midden-Azië, zelfs uit het verre oostelijke China. Hier, den Eufraat op, de schepen uit Indië en Ethiopië.

Moest deze nog veel bontere mengeling, dan die in Thebe, van kleeding, huidkleur en gelaatstreken in Babels bevolking Pythagoras treffen: nog meer zal hem de wijsheid hebben getrokken, die hij èn inheemsch, èn uit den vreemde aangebracht, hier leerde kennen. Zij hield zich onledig met godsdienst, natuurkennis, sterrekunde, rechtsgeleerdheid, geneeskunst, en bewaarde hare vondsten op tichelsteenen, die nog week werden beschreven en dan in de zon gedroogd of in het vuur gebakken. Er waren geheele boekerijen van zulke beschrevene steenen, waarvan groote gedeelten, uit Babel en uit Ninevé in de laatste jaren aangebracht, thans in het Britsch Museum, in den Louvre te Parijs en elders worden bewaard ¹⁾.

Was Babel derhalve voor Pythagoras' onderzoekenden geest eene hoogst belangrijke wereldstad: 't is ook opmerkelijk, dat juist zijne eeuw vol leven en beweging was. Pythagoras had drie beroemde tijdgenooten, Zoroaster, den hervormer van den godsdienst in Midden-Azië, die 30 jaar ouder was (599—522 vóór Chr.), Confucius, den hervormer der zedeleer in China, die 19 jaar jonger was (550—547), en

Boeddha, den hervormer der maatschappij in Indië, die 29 jaar jonger was (540—468).

Dat deze drie, en nevens hen Pythagoras, de hervormer of liever de stichter der wetenschap in Griekenland, tijdgenooten zouden geweest zijn, zonder samenhang met elkander komt al dadelijk onwaarschijnlijk voor. China, Indië, Midden-Azië, Griekenland zouden te gelijker tijd hervormers, grooter dan er ooit vroeger of later opstonden, gehad hebben, zonder dat deze in eenigerlei verband met elkander stonden: — wie kan het vermoeden?

Er zou een streven naar hervorming, naar zóó diep ingrijpende hervorming, dat wij de uitwerking er van nog in onze dagen overal zien, onder de beschaafde volkeren dier eeuw op geheel den aardbodem, onder volkeren, die elkander ten minste eenigszins kenden, zijn ontstaan, zonder onderling verband, zonder samenhang en samenwerking: — wie, eens daarop lettende, zou zulk een vermoeden kunnen vasthouden?

Gewis bestond er een verband! Iets er van weten wij reeds door de ontdekkingen der laatste jaren. Er zal wel meer licht over opgaan!

Op enkele trekken van den samenhang en het verband zal ik uw oog vestigen.

Zoo even zeide ik, dat Zoroaster, de beroemde godsdienst-hervormer van Midden-Azië, de tijdgenoot van Pythagoras was, ofschoon de 30 jaar oudere tijdgenoot. Nu voeg ik er bij, dat zij eenigen tijd zamen in Babel, waar Pythagoras twaalf jaar woonde, hebben geleefd, en dat de Griek daár, naar zijn weetgierigen aard, de leerling van den Aziaat is geworden. Dit zamenzijn der twee groote mannen te Babel en deze betrekking tusschen hen zijn feiten van de gewichtigste beteekenis, ook ter vaststelling van Zoroasters leeftijd, waarover nog altijd verschil bestaat. De zekerheid er van dien ik derhalve duidelijk aan te toonen. Moeilijk is dit

niet. In de laatste jaren zijn er verschillende uitdrukkelijke getuigenissen, ten deele uit de school van Pythagoras afkomstig, bijeen gebracht, waarin beide zaken, en hun gelijktijdig wonen in Babel en hun omgang als meester en leerling, worden medegedeeld. De oudste ons overgeblevene getuige Aristoxenus ¹²⁾, een leerling van Aristoteles, die van Tarente afkomstig was, de stad in zuidelijk Italie, waar Pythagoras vele jaren lang heeft geleefd en aan het hoofd eener school gestaan. Hij kon dus Pythagoras' leven kennen en heeft door talrijke schriften getoond, dat hij dit niet alleen, maar ook dat zijner voornaamste leerlingen en hun wijsgeerig stelsel nauwkeurig kende. Een ander oud getuige is Alexander Polyhistor ¹³⁾, een geleerd en betrouwbaar verzamelaar van velerlei merkwaardige berichten, die in Sulla's tijd te Rome leefde, en ook verhaalt, dat Pythagoras Zoroasters leerling is geweest. Een vierde getuige is een zekere Diogenes, een tijdgenoot van Plutarchus, die aldus schrijft ¹⁴⁾: „Te Babel heeft Pythagoras met de Chaldeënen (de geleerde kaste) omgang gehad, en met Zoroaster vooral. Deze onderrichtte hem in de natuurkunde en leerde hem, welke de beginselen aller dingen zijn. Uit zijne omzwerving onder deze volken heeft Pythagoras het grootste deel zijner wijsheid verkregen.” Het ware niet moeilijk, uit het in stukken geslagen wrak der letterkunde over Pythagoras nog een tiental getuigenissen op te vissen, welke ons hetzelfde verklaren. Doch bij de vier aangehaalden, die, naar ik meen, de oudste zijn, laat ik het nu. Alleen ééne vijfde voeg ik er bij, dewijl daarin van eene nieuwe bron van Pythagoras' wijsheid wordt gesproken. Dezelfde Diogenes, dien ik straks aanhaalde, schrijft ook ¹⁵⁾: „Pythagoras ging (om te onderzoeken) naar de Egyptenaren, en ook naar de Arabieren, Chaldeënen en Hebreënen.”

Deze getuige is een man van belang voor ons onderzoek. Immers Joodsche en Christelijke schrijvers spreken ook zeer

vaak daarvan, dat Pythagoras de ballingen van het rijk van Juda en hunne heilige Schriften te Babel heeft leeren kennen. Maar hier in Diogenes hebben wij een Heidensch geschiedschrijver, die ook hetzelfde verhaalt. Hij volgt blijkbaar de tijdsorde. Pythagoras heeft eerst de Egyptenaren opgezocht, toen (op reis naar Babel) de Arabieren, te Babel de Chaldeënen, en eindelijk ook aldaar de Hebreënen. En inderdaad: Pythagoras kon te Babel wel geene levendige straat of markt overgaan, zonder eenige zeer kenbare zonen Israëls te ontmoeten. Want door Nebukadnezar daarheen gebracht, verkregen zij wel vrijheid van Cyrus, om naar hun vaderland terug te keeren, doch, sedert bijna eene eeuw in Babylonisch gewend en in het bezit van huizen en akkers, waren niet dan weinigen uit hen het oude vaderland weder gaan opzoeken. En een Pythagoras kon die eigenaardige natie niet aanschouwen, zonder haar op te merken en te willen kennen.

Doch wat had Zoroaster in Babel gebracht? Dit is gemakkelijk te gissen. Hij had in de stad Bactra gewoond en was daar zeer gezien geweest aan het hof van koning Hystaspes. Maar die stad was door de Scythen veroverd en verwoest. Sommigen verhalen, dat Zoroaster daarbij den dood vond; anderen, dat hij ontvluchtte. Dat deze laatste regt hebben, blijkt daaruit, dat wij hem daarna in Babel vinden. Geen wonder, dat hij hierheen de wijk nam. Deze stad behoorde, even als het rijk van Bactra, thans onder Perzië's koning. Eu aan het hof van dezen leefde Darius; Hystaspes' zoon, Zoroasters vriend en bewonderaar, die later, toen hij zelf koning van Perzië was, de ijverigste verbreider van Zoroasters godsdienst is geworden¹⁶⁾.

Uit dit een en ander laat zich dus volkomen helder begrijpen, dat Pythagoras en vele Joden en Zoroaster te Babel vond en in drie van de twaalf jaren zijner inwoning (525—522) met Zoroaster omgang had en veel van hem leerde.

Ook Indiërs moest hij wel in Babel ontmoeten, en ligtelijk ook eenige Brahmienen of Wijzen onder hen. Dit zal aanleiding gegeven hebben tot de latere overdrijving, die aan de oudste getuigen vreemd is, dat Pythagoras zelf Indië zou bezocht en daar de Wijzen zou geraadpleegd hebben. En toch is er ook zoo veel overeenstemming tusschen de leefwijze van Pythagoras en van de Brahmienen, dat wij aan eenigen samenhang tusschen hen wel moeten denken. Die overeenstemming is zoo groot, dat zelfs de Grieken haar opmerkten. Toen Alexander, aan Indië's grenzen gekomen, Onesicritus had afgezonden, om over de beroemde Indische Wijzen wat meer te vernemen, en deze van velen uit hen had gehoord, welke hunne levensbeschouwing en levenswijze waren, vroegen zij hem, of onder de Grieken ook zulke dingen geleerd werden, waarop Onesicritus antwoordde, »dat ook Pythagoras soortgelijke leeringen had gegeven, bijzonder de onthouding van het levende (van vleeschspijzen), en verder Socrates en ook Diogenes, dien hij zelf had gehoord¹¹⁾. Doch de betrouwbaarste berigtgevers spreken er niet van, dat Pythagoras Indië zelf heeft bezocht; zij zeggen, dat hij zijne wiskunde had van de Egyptenaren, Chaldeënen en Pheniërs, zijne sterrekunde van de Chaldeënen, zijne godenleer van de Egyptenaren, zijne godsdienstplechtigheden van de Magiërs, dat is, van Zoroasters volgelingen, en zijne natuurkunde van Zoroaster, als ook het inzicht, welke de twee beginselen aller dingen zijn, het goede (Ormuzd) en het kwade (Ahriman)¹²⁾. Met deze berichten stemt ook Pythagoras' stelsel zelf overeen. Alleen moet ik opmerken, dat Zoroaster, die te midden van de ballingen uit het rijk der Tien Stammen in Assyrië was geboren en opgevoed, en later te Babel met de ballingen uit Juda zamen leefde, blijkbaar veel uit Israëls Heilige Schriften heeft overgenomen. Met name is zijn scheppingsverhaal zóó woordelijk met dat van Genesis overeenstemmend, dat elk erkent, dat het een naar

het ander is gevormd. Reeds in zooverre althans, door middel van Zoroaster, had dus ook Israëls godsdienst eenigen invloed op Pythagoras¹⁹⁾.

Doch ik keer tot zijn leven terug. Twaalf jaar had hij te Babel als balling en staatsgevangene doorgebracht, drie onder de regeering van Cambyses, en negen onder die van Darius. De hoop, om in zijn vaderland terug te keeren, had hij waarschijnlijk opgegeven. Evenwel zou hij niet in Babel sterven.

Door een zamenloop van de meest romaneske omstandigheden had een Griek, die in Perzië leefde, eene in slavernij gebrachte bemanning van een Perzisch schip vrijgekocht en tot koning Darius gebragt. Tot belooning voor deze dienst schonk hem Darius een paar gunstbewijzen, waaronder behoorde de vrijheid van Pythagoras, die, moeten wij onderstellen, de vriend van dien Griek in het vreemde land geworden was. Blijde maakte Pythagoras van dit gunstbewijs gebruik. Na 34 jaar afwezigheid keerde hij in zijn 50ste levensjaar naar zijn vaderland terug. Hij ging eerst naar zijn vaderstad Samos. Daar vond hij zijne hoog bejaarde ouders nog beide in leven, en ook zijn eersten leermeester, die hem vóór 38 jaar tot de vlucht uit Samos was behulpzaam geweest. Zijn tweede leermeester, Pherecydes, leefde nog wel, 85 jaar oud, maar ten gevolge van eene besmettelijke huidkrankheid²⁰⁾ afgezonderd op een naburig eiland. Pythagoras ijde er heen en verpleegde den grijsaard, totdat hij hem de oogen kon sluiten.

Naar Samos terug gekeerd vond hij hier en in den omtrek geen aangenaam verblijf. De Grieksche steden op het vaste land van Klein-Azië en op de eilanden aan de kust, Samos mede, waren onder het opperbewind van Perzië gekomen, hadden daardoor hare vrijheid en met deze hare veerkracht verloren. Hij ging reizen, waar men nog vrije lucht inademde. Hij bezocht Creta, waar hij zich in de

mysteriën van den daar vereerden Zeus liet inwijden; daarop ging hij naar Sparta, om voorts de beroemdste der Grieksche volksspelen, die te Olympia, bij te wonen; toen naar Delphi, waar hij met de bedienaars van het meest vereerde der vele Grieksche orakelen druk verkeerde; voorts naar het dal Tempe, om er in de door Orpheus gestichte mysteriën van Dionysos te worden opgenomen. Alle overige beroemde orakelplaatsen bezocht hij, en kwam zoo, met velerlei kennis verrijkt, op Samos terug. Wel deed hij zijn best om ook op Creta de wetten van Minos, en te Sparta die van Lycurgus te kennen; maar het blijkt, dat religieuze instellingen te bezoeken, het hoofddoel was van zijne reis. Hoe hij daaraan deel nam, wordt ons, wat eenigen betreft, tot in de kleinste bijzonderheden, medegedeeld. Want de Oudheid, zijne leerlingen mede ingesloten, was overtuigd van het gewicht dezer zaken voor Pythagoras. Wij mogen gissen, dat hij de godsdienstige plechtigheden der Grieken heeft vergeleken met hare hem door en door bekende bronnen, de Egyptische, Phenicische en andere Aziatische godsdiensten, en dat hij elke beek uit hare bron zal hebben willen verklaren. De leer, later door hem medegedeeld, geeft ons tot deze gissing vrij wat recht.

Op deze omreizen viel er iets voor, dat èn voor de kennis van Pythagoras èn voor die der geheele Grieksche Oudheid van groot belang is.

Niet lang nadat hij de Olympische spelen had bijgewoond, kwam hij in een stad van den Peloponnesus, Phlius geheeten, welker vorst, Leon, hij ontmoette. Deze liet zich in een geleerd onderhoud met hem in, en vroeg hem, vol bewondering van zijne wijsheid en welsprekendheid, wat nu zijn eigenlijk vak was. Pythagoras antwoordde, dat hij geen bepaald vak beoefende, maar een filosooph, d. i. een wijsgeer was. Leon bevreemde de nieuwe naam; hij vroeg verder, wat dan die filosofen voor menschen waren en waardoor zij zich van anderen onderscheidden.

Pythagoras antwoordde, dat, naar het hem voorkwam, het menschelijk leven geleek op het bedrijf en den handel, welke men zag, als, onder den toevloed van geheel Griekenland, die prachtige volksspelen te Olympia werden gehouden. Dáár streefden eenige er naar, om met hunne welgeoefende lichamen den roem en de eere van de zegekroon te erlangen. Anderen waren er op uit, om er met koop en verkoop winst te bejagen. Doch er waren ook nog anderen, en dat waren de edelsten, die noch toejuiching noch voordeel zochten, maar er waren gekomen, om toe te zien en nauwkeurig na te sporen, wat men er deed en op welke wijze. Welnu, zóó waren wij menschen in dit roerig bedrijf (der wereld) uit eene (andere) woonplaats gekomen; hier gekomen in dit leven (op aarde) uit een ander leven en bedrijf (in hooger kringen). En nu was het streven van verreweg de meesten óf naar eere óf naar geld, zóó zelfs dat zij er slaven van werden. Maar eenige weinigen waren er ook, die al het overige voor niets rekenden en het wezen der dingen zochten te doorgronden. Deze noemde hij begeerigen naar wijsheid, wijsgeeren, filosofen. En gelijk het in die volksspelen het waardigste was, zonder roemzucht of geldbesag, toe te zien, zoo stond ook in het leven boven elke andere begeerte die om na te vorschen en wijs te worden, als de voortreffelijkste.

Zóó luidt het oud verhaal ²¹⁾. Wij hooren er den leerling in der Egyptische Wijzen, die het er met hen voor hield, dat wij reeds vóór onze geboorte elders hebben geleefd, dat het streven naar roem en geld te laag voor ons is, dat opmerken en nadenken, en hierdoor vorming van geest en van karakter alleen verdient door ons te worden nagejaagd.

Van de rondreis door Griekenland op Samos teruggekeerd, begon hij nu, wat hem het hoogste goed was, dáár aan anderen te onderwijzen. Doch met ongelukkigen uitslag. En dit niet zonder eigene schuld. Want hij ving op de

zinnebeeldige wijze der Egyptenaren aan, 'tgeen aan de Samiërs zoo weinig beviel, dat zijne leerlingen tot op één na weg bleven, en deze ééne ook nog maar kwam, dewijl hij hem na elke goed gekende les eene belooning in geld gaf. Dit vreemde middel had eene werkelijk goede uitkomst. De jongeling kreeg ten laatste lust en werd zijn ijverige aanhanger, ook zonder dat hij geld ontving.

Pythagoras zag rond, waar hij beter dan in zijn vaderstad tot heil der menschen werken kon. Zijn blik wendde zich naar Groot-Griekenland, of zuidelijk Italië en het daarbij gelegen Sicilië, waar vele Grieksche volkplantingen gevonden werden, die door de vruchtbaarheid van den grond in koren, wijn en olie, den rijkdom der weiden, de vischrijkheid der zeeën, en den zich wijd uitstreckenden handel meer bloeiden dan de steden van het kleinere en armere eigenlijke Griekenland. In dezen tijd immers, vóór de Perzische oorlogen, stond geene stad in Griekenland, Athene niet uitgezonderd, noch in grootte, noch in macht, noch in rijkdom gelijk met de aanzienlijke koloniën in Italië en op Sicilië, met Sybaris, Croton, Syracuse of Agrigentum. Met die welvaart paarde zich eene ongeloofelijke weelde en een onverzadelijk genotbejag. In Sybaris ontvingen zij, die de kostbaarste feestgelagen aanrichteden, van staatswege gouden kransen. Ook geniale koks, die een nieuw gericht hadden uitgedacht, erlangden ze. Om ongestoord van de vermoeijenissen der weelde te kunnen uitslapen, mogt er geen geruischmakend handwerk in de stad worden gedreven; zelfs hanen, morgenwekkers, werden er niet geduld. De kleederpracht ging zoo ver, dat iemand een gewaad liet maken, 't welk later voor drie tonnen gouds werd verkocht.

Pythagoras ondernam met zijne bejaarde moeder — zijn vader schijnt vroeger overleden te zijn — de reis naar Groot-Griekenland, waar hij te Sybaris, voor zoo veel wij uit de berichten kunnen opmaken, moet geland zijn. Doch in deze

weelderigste, zedelooste en daardoor geheel verweekelijke plaats zag hij spoedig geen bodem voor zijne hervormingsplannen te kunnen vinden. Betere hoop had hij op Croton, eene in de nabijheid van Sybaris ook wel door rijkdom vrij wat ontzenuwde stad, maar die toch ook op hardende lichaamoefeningen zoo veel prijs stelde, dat hare burgers veel meer dan die van alle andere oorden in de Grieksche wedspelen de zege behaalden. Daar kwam bij, dat zich te Croton thans eene geneeskundige school bevond, welke zich had gevormd rondom een arts Demokedes, die van Croton ook geboortig was, maar vrij wat in de wereld had rondgezworven. Hij had in Aegina de geneeskunst beoefend, voorts te Athene, toen op Samos, van welks vorst hij lijfarts was geweest, en was daarna van een Perzisch landvoogd in Klein-Azië lijfarts geworden. Doch bij den val van dien Satraap, was hij als slaaf in lompen en ketenen naar Perzië vervoerd, had hier echter koning Darius' voet, dien anderen niet konden heelen, gelukkig genezen, was toen lijfarts van Darius geworden, en had zich eindelijk uit Perzië weten te verwijderen, om in zijne vaderstad op nieuw te gaan wonen. Met dezen zwerveling schijnt Pythagoras, 't zij op Samos, 't zij te Babel bekend te zijn geworden, en ook dit kan eene reden geweest zijn, dat hij Croton ging opzoeken.

Hier besloot hij zijne opvoedingsplannen eindelijk uit te voeren. Dusverre had hij meest ontvangen, thans wilde hij beproeven te geven. Hij was in zijn zestigste levensjaar, nog in volle mannelijke kracht, door 't gezag van de beginnende grijsheid verhoogd. »Hij trad hier op,» zegt een oud levensbeschrijver van hem²²⁾, »als een man, die niet alleen door groote reizen gevormd, maar ook door de natuur treffelijk toegerust was. Want hij had een edel voorkomen, eene hooge gestalte, liefelijkheid in het spreken en waardigheid in zijne manieren.»

Gelijk ik vroeger reeds verhaalde²³⁾, wendde zich de

edele man weinig dagen na zijn aankomst te Croton eerst tot de jongelingen, welke in eene school voor gymnastie bijeen waren, om hen uit te noodigen tot bezoek van zijn onderricht. De indruk zijner toespraak was zoo gunstig, dat de Raad der duizend, die de regelende hoofden der burgerij waren, hem uitnoodigde, ook in hun midden zijne inzichten bloot te leggen. Voorts hield hij nog eene derde toespraak tot de knapen en eene vierde tot de vrouwen. Al die aanspraken waren in de eerste plaats door en door godsdienstig. Op grond van den godsdienst spoorde hij de jongelingen tot eerbied voor de ouders aan, tot bewaring der schaamte, tot het streven naar geestontwikkeling; den Raad der duizend tot bevordering van eendracht, rechtvaardigheid, achting voor de vrouwen, tot huwelijksrouw, huiselijkheid, ingetogenheid, tot afschaffing der gewoonte, die wel onwettig, maar toch algemeen was, van bijwijken uit de lagere standen te houden; de knapen wekte hij op tot vlijtig leeren, tot het nalaten van sarren en schimpen, tot gehoorzaamheid en onderdanigheid; de vrouwen vermaande hij tot bewaring der haar eigene vroomheid, tot spaarzaamheid in leefwijze en kleederdracht, tot afschuw van kwaadspreken, tot zachtmoedigheid jegens hare mannen, tot huwelijksrouw.

De werking dezer toespraken was verbazend. Men noemde Pythagoras niet bij zijn naam, maar alleen den goddelijke of den godsmann²⁴); de mannen zonden hunne bijwijken weg; de vrouwen brachten hare prachtigste kleederen in den tempel van Juno ten geschenke, vele duizenden in aantal. Over dag kwam de leergierige jeugd in zijne wetenschappelijke school, 's avonds stroomden de volwassenen, onder hen ook de aanzienlijkste overheidspersonen, zelfs vorsten van naburige niet Grieksche stammen, tot 600 en meer in aantal, naar zijne populaire voordrachten. Ook vrouwen en jonge dochters kwamen er, tegen de Grieksche gewoonte in, Pythagoras hooren. Tot haar behoorde Dei-

nona, de vrouw van Pythagoras' gastheer, en hare schoone en geestvolle dochter, Theano, die door geheel de Oudheid als eene der uitstekendsten van haar geslacht wordt geprezen.

Nog maar eenige maanden was Pythagoras op deze wijze te Croton met eere werkzaam geweest, toen er een verbitterde verdelgingskrijg tusschen het naburige Sybaris en Croton uitbarstte. Hij eindigde met de volledige verwoesting van Sybaris, waarna de landerijen, die er toe hadden behoord, onder de overwinnaars werden verdeeld. Ook Pythagoras verkreeg daarvan een landgoed, werd voorts door een rijken burger van Croton tot zijn erigenaam gemaakt, en huwde nu de jonge en schoone, zoo evengenoemde Theano. Ook wetenschappelijk was zij ontwikkeld; zij was schrijfster en dichteres. Zij werd de moeder van zeven kinderen, drie zonen en vier dochters. Zij maakte Pythagoras en *hij* haar gelukkig. Hun gezin was een voorbeeld van godsvrucht, deugd en eenvoudige leefwijze. Na den dood van haar echtgenoot werd zij de bestuurderes zijner school.

Van zijn fortuin en landgoed maakte Pythagoras het alleredelste gebruik. Hij ging op zijn landgoed, 20 uur van Croton verwijderd, in eene prachtige natuur, naar het voorbeeld der Egyptische priesterscholen, eene kostschool voor jongelingen oprichten. Dit was 'eene onder Grieken geheel vreemde zaak. Kinderscholen hadden zij hier en daar: eene school van hooger onderwijs voor volwassenen was eene nieuwigheid.

De school van Pythagoras had ook wel iets, althans in doel, van de profetenscholen, door Samuël onder de Israëlieten ingevoerd; althans voor zooverre wij deze kennen. Zeker wilde Pythagoras in Griekenland mannen vormen, die dáár zouden zijn, wat in Israël de Profeten waren geweest. Pythagoras wilde, om het volk op te voeden, leeraars voor

het volk vormen; en deze poogde hij te vormen door hun innige godsvrucht in te prenten, hieruit ware deugd en karaktervastheid te doen ontkiemen, hen door ernstige wetenschap te bewaren voor dweeperij en overdrijving en in landelijke afzondering en broederlijke samenleving te sterken tegen de gevaren van het openbare leven. De kring, waarin zij kwamen, was een uitgelezene. Hij onderzocht hen, die zich aanmeldden, vooraf naar aanleg, lust en karakter, om te zien, of er wat goeds van hen worden kon. Die hiertoe weinig uitzicht bood, werd afgewezen. De opleiding der aangenomenen ging trapsgewijze geleidelijk voort. Zij moesten eerst een drievoudigen cursus doorloopen, om later in de voor anderen geheim gehouden volle wijsheid te worden ingewijd. In den eersten cursus, waarin de leerlingen alleen moesten hooren en van buiten leeren, was alles niets dan godsdienst. In den tweeden cursus kwam de muziek er bij, doch niet de wereldsche, alleen de godsdienstige, dewijl zij, gelijk hij haar noemde, „de geneeskunst der ziel” was. In den derden cursus werd bij het vroegere, dat bleef, de wiskunde gevoegd als hulpmiddel en oefening tot het afgetrokken denken.

Na dezen driejarigen cursus goed te hebben doorgemaakt, kwamen zij in de klasse der ingewijden, die onder de persoonlijke leiding van Pythagoras stond. Nu mogten zij over hunne studie spreken en navragen, het gehoorde opschrijven en eenige gedachten opteekenen. Doch in welk eene wereld van vrijheid en zelfstandigheid zij thans overgingen — de godsdienstige leerstellingen, hun vroeger medegedeeld, moesten de uitgangspunten en de doeleinden van al hunne wetenschap blijven, ook van die over de natuur.

Daar ik hier niet kan treden in Pythagoras' wijsbegeerte, zwijg ik van zijne inzichten, ontdekkingen en uitvindingen op het gebied van meet-, reken-, natuur- en sterrekunde en op dat der toonkunst en het verband van dit alles met

zijne godsdienstige en zedelijke beschouwingen. Alleen merk ik op, dat Pythagoras, ten gevolge van zijne nauwkeurige wiskundige kennis, het er voor hield, dat de aarde en de hemellichamen geene schijven, maar kogels zijn; dat niet de aarde het middenpunt des heeláls is, maar dat dit een centraalvuur is, waarom zich de aarde en alle hemellichamen in kringen bewegen; dat de bewegingen der hemellichamen voor een deel alleen in schijn bestaan, aangezien optisch bedrog hier voor de hand ligt, en men ligtelijk aan de geziene objecten kan toeschrijven, wat aan de ziende subjecten alleen eigen is. Het treffendst bewijs van zijn helder inzicht in de sterrekunde levert het feit, dat reeds bij de Pythagoreërs de overtuiging wordt gevonden, dat de zon stil staat en de aarde om haar rondloopt. Vier van hen worden met name genoemd, als die dit leerden²³). — Met de getallen hield Pythagoras zich veel bezig, zoodat men zelfs beweert, dat hij zijne filosofie uit getallen afleidde. Zeker helderde hij haar daaruit op; want overal zag hij orde, door getal en maat tot stand gekomen. Hij zag reeds, dat de harmonie in de toonkunst en dus de harmonische intervallen op de verhouding van getallen rusten. De grondtoon, leerde hij, staat tot de octaaf in de verhouding van één tot twee, tot de quint in de verhouding van twee tot drie, tot de quart in de verhouding van drie tot vier. — Bevordering der harmonie was zijn streven; de harmonie des lichaams was de gezondheid, de harmonie der ziel de deugd. Voor de harmonie des lichaams is onontbeerlijk, dat alle zinnelijke krachten worden geoefend, waarop de gymnastie werkt, opdat de mensch de heerschappij over zijn lichaam erlange. Ziekte is verstoring dier harmonie, welke niet door artsenijen, maar door de voedingswijze moet overwonnen worden. In het algemeen verdient het opmerking, dat Pythagoras ingetogenheid in spijs en drank zeer hoog stelde, als beveiliging tegen velerlei ondeugd en als middel tot bewaring en

herkrijging der gezondheid ; immers wij lezen , dat zelfs de artsen uit zijne school de zieken door het diët of de leefwijze genazen : — dus door hetzelfde middel , waartoe men nu steeds meer terug keert.

Van Pythagoras' inzichten over godsdienst en zedelijkheid moet ik nog iets zeggen. Want te midden van veel duisters en onzuivers vinden wij daarin gronddenkbeelden , welke met de onze zoo zeer overeenstemmen , dat ik van die eenige wil mededeelen.

Gelijk Pythagoras overal eenheid ziet , zoo heeft hij ook ééne oorspronkelijke Godheid , uit wie de mindere Goden of Engelen zijn voortgekomen , als ook de wereld , welke de ééne Oppergod door vele Ondergoden regeert. Wij vinden in zijne *Heilige Leer* daarover deze regelen :

Zeus werd 't eerste geboren en Zeus is de laatste , de bliksembeheerscher. Zeus is 't hoofd , Zeus 't midden , uit Zeus is alles geworden ;

Zeus werd geboren als man , maar Zeus is ook de eenige Jonkvrouw.

Zeus is de vastheid der aarde en des hemels , bezaaid met veel sterren.

Zeus is de adem van 'tal , de stroom van 't vuur , dat niet uitdooft.

Zeus is de bron van de zee , Zeus is de zon en het maanlicht.

Zeus is Koning , Zeus zelf is van alles de Schepper.

Één is de kracht , één de geest , één de oorsprong van alles.

Men kan deze uitboezeming pantheïstisch opvatten , doch zou zich dan tegen Pythagoras' geest bezondigen. De Godheid is bij hem een dóór en dóór persoonlijk wezen. Zij heet bij hem niet alleen de eenheid , maar ook de algoedheid , en hare persoonlijkheid spiegelt zich af in die des menschen , welke boven alle vernietiging hoog is verheven. De menschen zijn door God , wat hun lichaam betreft , uit het stof der aarde gevormd ; maar de geest is hun van buiten af gegeven , zoodat zij dien door inademen in zich hebben opgenomen ²⁶). Wij hebben immers reeds vroeger bestaan , meent Pythagoras , doen in dit leven boete voor vroegere zonden en zullen , stervende , van hier in andere kringen overgaan , en eindelijk , als wij vrij zijn van zonde ,

in de zaligheid der Goden deelen. Doch vrij van zonde worden wij alleen, wanneer wij vast houden aan de geboden, welke God zelf aan de voorouders heeft geopenbaard, vooral door ingetogene deugd en door een vroom gebedsleven.

Doch ik mag u hiermede niet langer ophouden. Alleen nog ééne afdoende mededeeling. Er bestaat een gedicht, onder den naam van *Gulden Spreuken* bekend, 't welk hoogstwaarschijnlijk van Pythagoras zelve is, en zoo niet van hem, dan toch van een zijner leerlingen afkomstig en zeker geheel in zijn geest gedacht is. U dit voorlezende zal ik u, zoo gij het niet reeds vroeger kent, in Pythagoras' geest kunnen verplaatsen. Het bevat een kort begrip zijner voor ons belangrijkste, dat is zijner paedagogische, religieuse en philosophische beginselen.

Eer de Goden boven alles;

Blijf uw eed bij hen gestand.

Eer ook de onderaardsche Geesten

En de Helden van uw land.

Eer uw vader en uw moeder,

En die zijn uw naaste bloed;

En uit de andere menschen kies u

Vrienden van het vroomst gemoed.

Luister naar hun wijze lessen:

Acht hun nutte werken hoog.

Heeft een vriend u iets misdreven,

Sluit, zoo mogelijk, daarvoor 't oog.

Regel wijs uw eigen leven:

Toom uw eet- en slaaplust in;

Mint gij spijs en rust en weelde,

Toornig, vleeschlijk wordt uw zin.

Wacht u steeds voor slechte daden,
In 't geheim en 't openbaar;
Dat de schaamte voor u zelven
Bovenal uw hart bewaar.

Wees in woord en werk rechtvaardig;
Altijd zij de rede uw wet.
Houd in 't oog, dat eens te sterven,
Allen menschen is gezet.

Rijkdom is niet altijd duurzaam,
Menig wensch blijft onvervuld;
Moet gij met den rampspoed kampen,
Draag Gods schikking met geduld.

Zoek naar heeling, lijdt ge aan wonden;
Maar geloof, dat reeds op aard,
Ook bij duizend tegenheden,
Braven 't goede blijft bewaard.

Wat de menschen doorgaans spreken,
Is niet alles goed en waar;
Wil dies 't oor niet angstig sluiten;
En draag zelfs den leugenaar.

Laat u echter nooit verleiden,
Door eens anders daad of woord,
Tot een spreken of een handlen,
Dat u niet als goed bekoort.

Denk eerst wél, voordat gij handelt,
Opdat gij geen dwaasheid doet;
Dwaas te handlen, dwaas te spreken,
Past geen man van deugd en moed.

Wil toch nimmer ondernemen,
Wat u vreemd is; doe het niet,
Voor dat u eerst andren leeren;
Zie dan, of 't uw plicht gebiedt.

Uw gezondheid moet gij sparen;
Matig zijn in drank en spijs.
Wil u nimmer overspannen;
Kalm zij steeds uw levenswijs.

Wacht u voor een praalvertooning,
Die ligt afgunst wekt of haat;
Doch wees daarom niet bekrompen;
Houd in alles orde en maat.

Wandel immer wel beraden;
Vraag steeds: wat is nu mijn plicht?
Roep u 's avonds in 't geheugen,
Wat gij hebt des daags verricht.

Waarin heb ik overtreden?
Wat werd door mij afgedaan?
Hoeveel, dat ik moest verrichten,
Is mij wederom ontgaan?

Hebt gij alles zóó doorloopen,
Met een ongeveinsd gemoed,
Treur dan over al uw feilen,
En verheug u over 't goed.

Dat *dit* werk u nooit vervele,
Dit u meer en meer bekoor!
Eenmaal zal 't u vast doen treden
In het godlijk deugdenspoor.

Doch gij zult dit nooit verwerven,
 Dan door Hem, door Hem alleen,
 Die, volmaakt in vorm en wezen,
 't Al regeert door de eeuwen heen.

'Treed uw werkring moedig binnen,
 Want de Goden staan u bij;
 't Aardsch worde u als bajert kenbaar,
 't Hemelsch goed als harmonij.

Hoop niet, wat gij niet moogt hopen;
 Dank voor 't geen het lot u biedt;
 Menig drukt de last der rampen,
 Wijl hij niet op 't goede ziet.

't Is aan weinigen gegeven,
 Zich te redden uit de ramp.
 Dwaasheid doet de zinnen dolen,
 En, in machtelozen kamp,

Wordt de mensch in 't rond geslingerd,
 Als een rustloos wentlend rad.
 't Ingeschapen twistvuur blaakt hem;
 Schoon hij 't ligt beteugeld had.

Hemelvader! Gij zoudt zeker
 Ons bevrijden van veel leed,
 Als gij heel *zijn dwaalziek harte
 Aan elk stervling kennen deed.

Mensch! wil nogtans niet versagen,
 Want gij zijt van Gods geslacht;
 Kenbaar zijn u 's hemels wondren,
 Waar en hoe ook voortgebracht.

Leert ge iets uit dien schat te putten,
 Gaan mijn lessen niet te loor,
 Dan ziet, in den nacht der rampen,
 Uwe ziel den middagglor.

Let altijd op de eerste stappen,
 Treed op uw bestemming aan;
 Kies tot leidsvrouw u de Rede,
 Die u sture op 's levens baan.

Eenmaal, vrij van 's lichaams banden,
 Zweeft uw ziel in hooger sfeer,
 En, onsterflijk als de Godheid,
 Kent gij dood noch zwakheid meer ²⁶).

Twintig gelukkige jaren bijna leefde Pythagoras op zijn landgoed, door zijne gade en kinderen innig geliefd, door eene talrijke schare van leerlingen haast vergood, door zijne medeburgers hoog geacht, bij vreemdelingen en Grieken in de landen aan de Middellandsche Zee in drie wereldeelen bekend en geprezen.

Maar in die jaren van stilte verzamelden zich aan den hemel onweerswolken, die een steeds dreigender aanzien verkregen. Ook Pythagoras zou het ervaren, dat de menschheid gewoon is, hare grootste weldoeners ten slotte te bejoonen met haat, spot, ban, gifbeker, houtmijt, kruis.

Daarin blijven zich de menschen op treurige wijze steeds gelijk. Treedt een wijs en edel man op, die uit liefde, met kracht, vrijmoedig en ernstig hun de schoonheid der deugd en der godsvrucht en de snoodheid der zonde en der zelfzucht voorhoudt, dan verwonderen zij zich eerst over de liefelijke woorden, die uit zijn mond uitgaan, en voelen zij lust daarnaar te doen. Dat gaat eenige maanden of jaren

goed. Doch op den duur verveelt den meesten die inspanning. De zinnelijke lusten herleven. Er staan volksleiders op, die deze vleijen. De vrome zedemeester wordt ondragelijk. Zijn lot is beslist.

In Pythagoras is het meer te verwonderen, dat hij zich twintig jaar handhaafde, dan dat hij na twintig jaar ten onder ging.

De algemeene zonde kwam te Croton in eigene, bijzondere vormen te voorschijn. Croton was gedurende die twintig jaren, ook door Pythagoras' invloed, de krachtigste en uitgebreidste republiek van geheel Groot-Griekenland. Hare burgers behaalden juist nu nog meer zegepralen in de volksspelen der Grieken, dan ooit door hen of door eenige andere stad waren verkregen ²⁷). Er heerschte algemeene welvaart. Doch daarom nog geene algemeene tevredenheid. De bestaande regeering der aanzienlijken werd meer en meer verzwakt door de begeerte der geringeren, om de teugels des bewinds te bemachtigen. De aristocratie bezweek ten slotte voor de democratie. En deze was vooral op Pythagoras gebeten. Zijne leerlingen, door kunde, deugd en godsvrucht uitmuntende, waren van zelf aan 't hoofd der zaken en in staatsambten gekomen. Dat wekte de afgunst der anderen. Door deze werd de onderlinge vriendschap der Pythagoreërs als partijschap gebrandmerkt. Zij ondersteunden elkander, gaven aan elkander, niet aan allen, de rechterhand als teeken van vriendschap; zij wilden alles regeeren. Zóó spraken zelfs sommige aanzienlijken. De hoofdzonde van Pythagoras was echter bij Crotons bevolking — zijne deugd.

Door een vroegeren leerling van Pythagoras, zeker niet om zijne voortreffelijkheid weggezonden, werd een boek verduikt, 't welk de geheime leer van Pythagoras heette te bevatten. Daarin kwam voor, dat de Pythagoreërs elkander onderling als Goden moesten eeren, maar de anderen als redelooze dieren behandelen. Verder was er menige ware

levensregel en reine zedespreuk van Pythagoras in opgenomen, doch die, in klank en woord een weinig veranderd, tot een hatelijk en schandelijk beginsel was verdraaid. De aan den Raad der duizend afgedwongen volksvergadering, waarin deze beschuldiging werd ingebracht, achtte het hooren der aangeklaagden onnoodig. Hunne schuld was onweersprekelijk. Alleen wist men nog niet dadelijk, hoe hen te straffen.

Dit wist men binnen weinige dagen wel. De Pythagoreërs te Croton vierden toen, wel wat onvoorzichtig, als gewoonlijk het jaarfeest van Pythagoras' vestiging te Croton met een offer en een maaltijd. Eenige volkshoopen rotteden zamen en vielen gewelddadig op hen aan, zoodat zij heren derwaarts tot buiten de stad moesten vluchten. Nu maakte zich het volk ook geheel meester van de regeering en stelde een prijs van / 7000 op het hoofd van Demokedes, den arts, Pythagoras' vriend, den stichter van de geneeskundige school te Croton, die de ziel der Pythagoreërs was.

In een nabijlegen stadje verzamelde Demokedes zijne gevluichte vrienden en wapende hen met hunne slaven en aanhangers; doch hunne tegenstanders overvielen en versloegen hen; ook Demokedes sneefde, en voor zijn hoofd werd de bloedprijs uitbetaald.

Ten einde een schijn van recht te bewaren, werden nu drie naburige steden uitgenoodigd, scheidsrechters naar Croton te zenden, om over de Pythagoreërs uitspraak te doen. Omgekocht verklaarden deze hen schuldig en bepaalden de verbanning als hunne straf. Deze straf werd ook op de onmondige weezen toegepast. En nu bleek het, wat eigenlijk Pythagoras' misdaad was: — zijne hervorming der zeden. Hij had tucht en huwelijksrouw ingevoerd! Hij het houden van bijwijken doen afschaffen! In bitteren spot gaf zich de haat der vroegere bijwijken en harer betrekkingen lucht.

De eigene woorden van Pythagoras, bij zijne komst te Croton voor 20 jaar tot den Raad der duizend gericht, „dat men de kinderen niet van de ouders mocht scheiden,” dat is, dat de mannen aan hunne vrouwen en kinderen getrouw moesten zijn, waarmede hij het wettige huwelijk had beschermd, werden hem naar 't hoofd geslingerd, om het verbannen der onwettige kinderen te brandmerken. Het bleek, wat in het gemoed den wortel van bitterheid had geplant.

Om de kroon op alles te zetten, werden de goederen der Pythagoreërs verbeurd verklaard en, natuurlijk onder de bovendrijvende partij, verdeeld. Nu moesten de Pythagoreërs een heenkomen zoeken, de een hier, de ander dáár. Pythagoras zelf, tachtig jaar oud, scheepde zich met zijn gezin en een aantal leerlingen in, om te zien, waar hij rust zou kunnen vinden; neen, niet rust, maar gelegenheid tot veilig werken aan de zielen der menschen. Zuidwaarts opstevenende, werd hij in ééne en nog in ééne stad, als een gevaarlijk man, afgewezen. Noordwaarts den boeg wendende vond hij in de bloeiende stad Tarente geopende armen. Wel heerschten ook hier erge weelde, uitspatting en dronkenschap. Maar hier was ook iets anders. Hier woonden vele vroegere leerlingen van hem, en was de regeeringsvorm aristocratisch.

Van 't geen Pythagoras te Tarente deed, zijn de berichten zeer schraal. Toch weten wij iets er van.

De onvermoeide grijsaard opende straks eene nieuwe school. Hij bewerkte, met veel inspanning en nauwkeurigheid, hier ook eene aardrijkskundige tafel, eene landkaart van de hem door vele reizen bekend geworden aarde, die op een metalen plaat werd gegraveerd, en, bij de toenmalige nog zoo gebrekkige hulpmiddelen, een reuzenwerk mogt heeten.

Pythagoras leefde te Tarente omtrent zestien jaar (490—474). Door zijne trouwe gade gesteund en door het geloof

in God sterk en moedig, werkte hij onverdroten in zijne school voort, zoodat Tarente eene tweede kweekplaats zijner inzichten en instellingen werd. — Ware zijne edele ziel voor leedvermaak vatbaar geweest, dan zou hij met genoeg gezien hebben, hoe zijne vijanden te Croton gestraft werden, daar een zekere Clinias de vluchtelingen verzameld en de slaven vrij verklaard had, en nu met beider hulp zich tot meester en heer van Croton had gemaakt, waarop hij de hoofden der democratie doodde of verjoeg²⁸⁾.

Doch een Pythagoras kon zich alleen bedroeven over geweld en wreedheid, door wien en tegen wien ook gepleegd. Treuren kon hij alleen over de talloze omwentelingen, welke het pas ontkiemende zaad der beschaving telkens vernielden, en het hem en zijnen leerlingen onmogelijk maakten, het heil hunner landgenooten op geheel vaste grondslagen te bouwen. De omwentelingsstorm bereikte ook Tarente. De aristocratie kwam ten val. En toen de democratie had gezegepraald en nu ook hier in de Pythagoreërs hare vijanden zag, werden zij ook van hier verjaagd, en moest de nu 96jarige Pythagoras nog weder als banneling gaan zwerven. Gelukkiger dan bij zijne vorige vlucht, vond hij nu in eene naburige stad Metapont dadelijk eene gastvrije opname.

Maar voor hoe lang? Drie jaar later konden vele Metapontische burgers de door Pythagoras ook hier weder geopende school niet langer verdragen. Zij omsingelden het gebouw, staken het in brand, en lieten geen der omtrent 40 leerlingen toe, er uit te ontvluchten. Den dood in de vlammen — niets beters verdienden zij! Toen zij de onvermijdelijkheid van hunnen dood inzagen, stelden zij zich zelve aan weerszijden als twee muren tegen de vlammen, man aan man, om zóó een doorgang te vormen, waardoor de geliefde meester kon ontkomen. De volkswoede verstomde voor den aanblik des negenennegentigjarigen grijsaards,

zoodat zij hem ongehinderd liet gaan. Doch hoewel hij dus nog ontkwam, was dit toch te veel. De droefheid sloopte zijne nog overige kracht. Toch bleef zijn heldengeest ongebogen. Stervende (in 470) drukte hij het den zijnen op het hart, zijn werk voort te zetten.

Ik heb u het wisselvolle leven verhaald van een man, die door uitstekende gaven zoo van hart, als van hoofd, door groot talent, vast karakter en edel streven onder de heroën der menschheid eene eerste plaats verdient.

Ééne zaak vrees ik nu evenwel: dat gij mij van overdrijving zult verdenken, en vermoeden, dat ik een al te rooskleurig licht op Pythagoras' persoon en werk heb laten vallen. Daartegen verdedig ik mij met een beroep op de *Gulden Spreuken*. Daarin hebt gij zelve zijne gezindheid gehoord. Niets is er in de heidensche Oudheid, dat daarmede gelijk staat. Zoo diep, zoo rijk, zoo bondig, zoo rein, zoo aangrijpend is niets, niets anders. — Overigens merk ik weder op, dat ik in mijn verhaal het geheel nieuwe licht heb gebruikt, door een uitnemend, al te vroeg overleden geleerde, Eduard Röth, voor eenige jaren over Pythagoras en zijne philosophie ontstoken²⁹). Zijn arbeid is eene luisterrijke proeve, hoe rijk de wereldgeschiedenis is aan nog niet ontdekte schatten, die zijn op te diepen, wanneer men maar zonder vooroordeel en met grondige kennis en stalen vlijt gaat delven. Ook is die arbeid, en mijne meest naar Röth gevolgde schildering van Pythagoras, eene bijdrage tot de vele in de laatste jaren gevonden bewijzen, dat er oneindig meer zamenhang is in de wereldgeschiedenis, veel meer verkeer was onder de oude volken en veel meer invloed is te bespeuren van het eene volk op het andere, dan men dus verre vermoedde. Die schildering mogt in dit werk daarom niet ontbreken.

Met nog enkele opmerkingen over de beteekenis van Pythagoras in de wereldgeschiedenis wensch ik te eindigen.

1. Ik vestig daartoe eerst uw oog op hetgeen er *vóór* Pythagoras was.

In al de stelsels der Grieksche Wijzen of Wijsgeeren *vóór* Pythagoras is eigenlijk geen gang. Zij konden niet vooruitkomen. Zij namen van Egypte, 't welk door velen van hen werd bezocht, iets over, verwerkten dit op hunne wijze, maar geraakten verward in materialisme, pantheïsme, determinisme of onverbreekelijke aaneenschakeling van oorzaken en gevolgen. Zij bleven hangen in onderstellingen, woorden en klanken. Thales leidde alles af uit het water, Anaximander uit het *oneindige*, Pherecydes uit den *aether*, en, onder de tijdgenooten van Pythagoras, Xenophanes uit de *eenheid*, Anaximenes uit de *lucht*.

Er was *éene* algemeene reden, waarom zij het tot geene eigenlijke wetenschap brachten. Zij wilden de natuur of de wereld uit hare bestanddeelen verklaren. Zij vorschten na, welke kracht er is *in* de natuur, waaruit hare verschijnselen kunnen en moeten ontstaan. Uit de werkende *oorzaken* (*causae efficientes*) wilden zij de dingen der natuur als hare noodzakelijke *gevolgen* aanwijzen.

Het bleek een *ijdel* streven te zijn. Immers daaruit de natuur te verklaren is even onmogelijk, als eene schilderij uit hare bestanddeelen af te leiden. Bezie dat stuk *dáár* voor u. Gij wilt het kennen uit zich zelf en zoekt nu in de bestanddeelen het wezen er van. Er is een paneel van hout; daarover is een doek van linnen; daarom een lijst van gips, welke verguld is; op het linnen is eene witte kleur van loodwit, eene blauwe van indigo. *Punctum*. Want — naar de bedoeling van den schilder moogt gij niet vragen; zelfs raakt het u niet, of het stuk een maker heeft. Wel nu: gelijk *gij* aldus tegenover eene schilderij

zoudt staan, stonden de oudste Grieksche Wijzen tegenover de natuur.

2. Geheel anders dan zijne voorgangers en tijdgenooten onder de Grieken, plaatste zich Pythagoras tegenover de natuur. Hij begon niet *in* de natuur te vorschcn, om haar uit zich zelve te verklaren; hij, de komeet van Samos, gelijk de Ouden hem noemden, begon loven de aarde en de natuur, hij begon van God, die, verre boven de natuur verheven, haar maker is, gelijk de schilder de maker is van dat kunststuk. Dit punt van aanvang had hij ten deele uit Egypte, waar men ook van de Godheid, en niet van de stof, begon. Maar Egypte alleen kon hem niet hebben geholpen. Want het verwarde God en de stof toch weder. En wat Egypte ook dusver nog ons van zijne wijsheid aanbiedt: het gelijkt, hoeveel het zij, op verre na niet aan 'tgeen Pythagoras zag en leerde. Daarom waren dan ook de andere Grieken, die Egypte bezocht hadden, niet tot klaarheid gekomen. Pythagoras had, hoe veel hij in Egypte had geleerd, ook nog andere leermeesters gehad, Zoroaster en Israël; Israël of onmiddellijk of middellijk door Zoroaster, die Israëls leerling was. De geest van Pythagoras is die van Israëls Profeten ³⁰). En wel is het thans zeker, dat de philosophie, wat hare ontwikkeling betreft, in Griekenland thuis behoort; maar ook, dat zij, wat hare grondgedachten aangaat, uit het Oosten afstamt.

Ik neem het beeld van straks weder op. Gij hebt Ary Scheffers *Faust* voor u. Zoolang gij bij de stoffelijke bestanddeelen bleeft, zaagt gij niets dan hout, linnen, verguldsel, gips en verf, en begreep gij niets. Maar nu beziet gij het als kunststuk, als het werk van een schilder, die het stuk *Faust* noemde, en gij kent en begrijpt den *Faust* van Göthe. Nu ziet gij, wat Scheffer bedoelde. Met zijne *doeleinden* voor uw geest bewondert gij de houding van den peinzenden Faust, die de hand onder het hoofd houdt, een vallenden

Seraf gelijk. Gij ziet, wat die Mephistopheles is, dáár achter den stoel van Faust, met zijne dunne vingers en lange nagels, bijna aan klauwen gelijk, terwijl het scherpe, valsche oog zegt: „Die ontkomt mij niet meer.” En nu kunt gij nog wel ook aan indigo en loodwit, paneel en doek denken. Maar dat is geheel ondergeschikt. Wat gij nu bewondert, is een kunststuk, waarvan gij den oorsprong niet zoekt in houtstek, linnenmagazijn en verfwinkel, maar in Scheffers genie, in een geest, die de stof ja wel gebruikt, maar als machthebbende tot zijne bedoeling, om aan geesten edel genot te verschaffen.

Bleven Pythagoras' voorgangers en tijdgenooten in de stof der natuur verzonken, en beschouwden zij den geest, zoo zij over dezen spraken, ja ook den geest der geesten, God zelve, als voortbrengsel dier stof: Pythagoras verhief zich boven de zichtbare wereld, om tot haren oorsprong, tot God, op te zien. Bleven zij over de werkende oorzaken (de *causae efficientes*) der natuur peinzen, zonder ze te kunnen ontdekken: Pythagoras richtte den blik naar boven, om de doeleinden (de *causae finales* of de *causarum fines*) dáár hoog in den hemel te aanschouwen. Bij hem was alles *van* God; hij kende Hem als den Schepper, die alles, gelijk het nu is, heeft voortgebracht. Bij hem was alles *door* God; hij kende Hem als die zich had geopenbaard aan de menschen. Bij hem was alles *tot* God; hij kende Hem als den regeerder der wereld, die tot Hem zelve, tot gelijkvormigheid aan Hem zelve, de menschen opleidt. *Van God, door God, tot God was bij hem alles.*

De wetenschap beoefende hij ijverig; maar zij stond bij hem beneden de wijsheid. En de wijsheid achtte hij niet *verkregen* te hebben, maar te moeten zoeken. Wijsgeer, philosophos, was hij. Meer kon een mensch niet zijn. Niet het onbereikbaar bezit er van, maar het streven er naar was zijn levensdoel. En de hoogste wijsheid was: dat de

mensch, die van God afstamt, Gode gelijkvormig wordt, op aarde reeds als een God leeft, stervende in 't gezelschap van goddelijke wezens komt. Godsdienstig-zedelijk was geheel zijn streven³¹⁾. Gebed en arbeid zijne bezigheid. Van het gebed ging hij tot den arbeid, van den arbeid tot het gebed; ja geheel zijn leven was één werkend bidden of biddend werken.

3. Wat is er nu nog *na* hem *over* hem te zeggen? Eindigt zijn leven met zijn sterven te Metapont, na dien wreedaardigen brand? O neen; hij is blijven leven. Niet alleen is zijn geest naar hooger sferen opgevaren: wat hij op aarde deed en leed en streed, is blijven voortwerken en vrucht dragen. Door zijne eerbiediging van God, als die met doeleinden het heelal heeft geordend, is hij de grondlegger der Grieksche wetenschap geworden. De vóór hem in het duister omtastende en omdolende natuurkunde is dóór hem gekomen tot gaan, tot vooruitgaan, tot vooruitgaan in goddelijk licht. Door zijne erkenning, dat de mensch van Gods geslachte is, Gods openbaring bezit, tot gelijkvormigheid aan God door God wordt opgeleid en eeuwig zal leven, heeft hij aan 't menschelijk leven op aarde eene verheffing en veredeling gegeven, die het vóór hem niet bezat. Zóó is hij de grondlegger geworden der godsdienstige-zedelijke filosofie, der eeuwige eer van Griekenland Wilt gij bewijs? Overal waren er reeds bij zijn leven leerlingen van hem, in Italië, Sicilië, het eigenlijke Griekenland, Klein-Azië en Cyrenaïca of Noord-Afrika. Na zijn jammerlijk sterven gaf Theano, zijne kloeke weduwe, de taak hares echtgenoots niet prijs. Eene nieuwe woonplaats, Rhegium, thans Reggio, in Italië's benedeneind tegen over Sicilië, werd opgezocht. En daar richtte de edele en moedige vrouw van nieuws de school van Pythagoras op. Later werden de Pythagoreërs naar Croton terug geroepen; en nu kwamen twee zijner zonen aan het hoofd der hier herrezen school.

Scholen van zijne leerlingen bloeiden straks in menig oord. En als wij nog een paar eeuwen lang de levensgeschiedenissen nagaan van de uitstekende wijsgeeren, wetgevers, veldheeren en volksweldoeners, dan vinden wij, wáár zij ook in Griekenland of zijne koloniën thuis behoorden, zeer dikwijls, dat zij een Pythagoreër tot opvoeder hebben gehad. Anaxagoras leerde van Pythagoras op te klimmen tot den Geest, die alles in de wereld heeft geordend en blijft ordenen. Alle Grieksche wijsgeeren, tot Aristoteles ingesloten, leerden van Pythagoras Gods openbaring te eerbiedigen en hunne philosophie niet tegen die openbaring te stellen, maar daaruit af te leiden. Plato, de grootste van Griekenlands Wijsgeeren, had zijne methode van Socrates, maar zijne hoog boven die van Socrates zich verheffende ideën meest van Pythagoras. En wie kan berekenen, welken invloed nu nog Pythagoras door Plato op de wereld heeft? Cicero, de nog druk gelezene, ontleent veel aan Plato en ook aan de Pythagoreërs. In de eerste eeuwen na Christus kwam er eene nieuwe Pythagoreïsche school op, die wel meende Christus te kunnen ontberen, dewijl zij Pythagoras had, maar toch veel deed, onwillens, om de geesten en harten der beschaafde heidenen voor Christus te bereiden. Ook Copernicus noem ik. Hij zag, dat de oude wereldbeschouwing van de beweging der zon om de aarde onhoudbaar was, en ging toen, gelijk hij zelf verhaalt, de oude schrijvers lezen, of die ook het woord des raadsels hadden. Daar las hij bij Cicero, dat een Pythagoreër had gesproken van de zon, als den stilstaanden, en van de aarde, als den zich om de zon bewegenden bol. En Copernicus bewees de waarheid dezer zienswijze, waardoor hij de nieuwe sterrekunde grondvestte.

En wat nu nog in onze dagen Pythagoras' zegenrijken invloed betreft: zijn er niet onder u, M H., wien het ging als mij? Toen ik als gymnasiast de *Gulden Spreuken*, wier naam mijne nieuwsgierigheid prikkelde, in handen kreeg en

niet zonder moeite leerde verstaan, werd ik diep getroffen door haren inhoud. Menig versregel bleef in mijn geheugen, en in mijn geest, en in mijn hart hangen. Gedurig weerklonk dat:

Ἦάντων δὲ μάλιστα αἰσχύνεο σουτόν.

„Heb schaamte bovenal, heb schaamte voor u zelven.”

En menigen avond vroeg mijn geweten:

Ἦῆ παρτίβηγ; τί δ' ἔρεξα; τί μοι δέον οὐκ ἐτελείσθη;

„Wat misdeed ik? wat verrichtte ik? wat heb ik niet afgedaan?”

En wij allen, M. H., hebben wij nu een paar uur lang op dat beeld kunnen staren, zonder diep getroffen te zijn. . . . Zonder te zeggen: Welk een man! Welk een lot! . . .

Welk een man! Hoe beschaamt en bemoeidigt hij ons! Hoe laag staan wij, met onze veel betere hulpmiddelen en kennis, beneden hem! En toch is Pythagoras een mensch van gelijke bewegingen als wij. Biddende en werkende, als hij, kunnen wij ons steeds meer tot zijne hoogte verheffen.

En welk een lot! Hoe is toch ten allen tijde ondank 's werelds loon geweest! Toch kunnen wij moed behouden, en haar, haar ondanks, blijven weldoen, als wij Pythagoras (en een, die meer is dan Pythagoras) gelooven:

Eenmaal, vrij van 's lichaams banden,

Leeft uw ziel in hooger sfeer,

En, onsterfelijk als de Godheid,

Kent gij dood noch zwakheid meer.

AANTEEKENINGEN.

1) Bl. 161. De oudste der ons overgebleven schrijvers, die dit met ronde woorden zeggen, is ISOCRATES, de redenaar, de tijdgenoot van Plato, die aldus spreekt, *Busiris*, s. 11: „Vele en groote dingen zou men over de godsdienstigheid der Egyptenaren kunnen bijbrengen, en ik ben niet de eenige of de eerste, die ze met bewondering aanstaar, maar dat hebben ook velen der nu en vroeger levenden gedaan. Tot hen behoort Pythagoras de Samiër, die naar Egypte is gegaan en een leerling der gindsche Wijzen is geworden, zoodat hij niet alleen de overige wijsbegeerte het eerst tot de Grieken overbracht, maar ook van offers en godsdienstige reinigingen meer dan alle anderen ijverig werk maakte.”

2) Bl. 162. *Von den Geschichtsschreibern des Pythagoras, seiner Schule und seiner Philosophie*. Zie D. I, bl. 187—303, van CHR. MEINERS, *Gesch. der Wissenschaften in Griechenland und Rom*.

3) Bl. 162. Zie RÖTH's werk, D. II, bl. 261—283, en Noten, bl. 49—59. Op Meiners en Röth wees ik ook reeds in eene aantekening op de eerste voorlezing. Naar Röth's uitvoerige verhandeling over Pythagoras (bl. 284—984) heeft eene goede populaire voorstelling over hem gegeven EDUARD BALTZER, *Pythagoras von Samos. Ein Lebensbild nach den neuesten Forschungen bearbeitet*, Nordhausen 1868.

Voorts merk ik hier op, dat ik over Pythagoras en zijn tijd en over geheel de geschiedenis der Oudheid na nauwgezet onderzoek geef, wat mij of zeker of waarschijnlijk voorkomt, zonder dit onderzoek zelf doorgaans mede te deelen.

4) Bl. 165. Van Apollonius, die onder Vespasianus en Domitianus leefde bij JAMBlichus, *Vita Pythagorae*, s. 12. Wellicht is het bericht wat levendiger door Jamblichus gekleurd, doch zeker niet onwaar. Apollonius is over 't geheel nuchteren en droog, niet opgewonden en overdreven.

5) Bl. 166. JAMBlichus, *Vita Pythag.* s. 14.

6) Bl. 166. HERODOTUS, II, 41.

7) Bl. 168. Ook de voorwaarde der besnijdenis, voor de Grieken iets vreeselijks. HERODOTUS, II, 37: „De Egyptenaren besnijden de schaamdeelen, om der zuiverheids wille; hooger achtend zuiver, dan fatsoenlijk te zijn.”

8) Bl. 168. Ook aan de besnijdenis, CLEMENS ALEX. *Strom.* I, 15, p. 354.

9) Bl. 169. Ὁ ἑρῶς λόγος.

10) Bl. 170. PORPHYRIUS, *Vita Pythag.* s. 11, 12. Straks zal ik ook uit Diogenes een getuigenis aanhalen, dat hij de Arabieren heeft opgezocht.

11) Bl. 171. Vooral de sterrekunde der Babyloniërs toont, hoe wetenschappelijk-nauwkeurig zij waren. MAX DUNCKER, *Gesch. des Alterthums*, D. I, bl. 225, 226 derde uitg., zegt er van, met aanhaling van IDELER, *Sternkunde der Chaldäer*: „De Chaldecën (Babylonische Wijzen) bepaalden de midden synodische maand maar vier seconden, de periodische maar ééne seconde te groot Van de sterrekundige waarnemingen der Chaldecën heeft Ptolomaeus ons de berekeningen van tien maanverduisteringen en drie conjuncties van planeten en vaste sterren bewaard. De maansverduistering van het jaar 721 vóór Chr. is zoo nauwkeurig bepaald, dat de berekening der Chaldecën het begin der verduistering maar ééne minuut te laat, en het midden er van maar zes minuten te vroeg stelde.”

12) Bl. 173. HIPPLYTUS, *Refutat. omnium Haeresium*, L. I, c. 2: „Diodorus de Eretriër en Aristoxenus de musicus zeggen, dat Pythagoras naar Zaratas (Zarathustra = Zoroaster) den Chaldecër is gegaan, en dat deze hem geleerd heeft, dat er twee beginselen der dingen zijn, vader en moeder, en dat de vader het licht is, en de moeder de duisternis,” enz. Verg. over Aristoxenus RÖTH, *Gesch. unserer Philosophie*, D. II, bl. 269. Doch van Diodorus den Eretriër wist ik niets te zeggen. Röth zwijgt van hem. FABRICIUS, *Bibliotheca Graeca*, en allerlei woordenboeken zwijgen mede. Eindelijk heb ik gevonden, dat G. ROEPER, in SCHNEIDEWIN'S *Philologus*, D. VII, bl. 533—535 van hem spreekt, maar aldus: „Des Eretriërs Diodorus gedenkt meines Wissens Niemand, weder der alten noch der neueren.” Wel wordt melding gemaakt van een Diodorus den Aspendiër, zegt Roeper; doch dat Eretriër zou geschreven zijn in plaats van Aspendiër, is hem niet waarschijnlijk. Voorts weet men, dat er een Diodorus de Ephesiër, die bij DIOGENES LAËRTIUS VIII, 70 in het leven van Empedocles voorkomt, bestaan heeft; doch meer van hem ook niet. Roeper gist, dat men bij Hippolytus wellicht *Eudorus* in stede van *Diodorus* moet lezen. Maar heeft er wel een Eudorus geleefd en deze over Pythagoras

geschreven, zoo als men bij Roeper zien kan, die heet de *Alexandrijner*, niet de *Eretriër*? Zelf erkent hij dan ook, dat *Diodorus de Eretriër* te veranderen in *Eudorus de Alexandrijner* nog al wat gewaagd is.

Ik waagde eene andere gissing. Bij ATHENAEUS, *Deipnosoph.* L. X, c. 44, p. 434 B, wordt gesproken van een *Diodotus den Erythreër*, die *Dagelijksche Berigten* (*Ephemerides*) over Alexanders leven heeft opgesteld. De verandering van *Diodorus* in *Diodotus* en van *Eretriër* in *Erythreër* is zeer gering. De titel van *Dagelijksche Berigten* schijnt een tijdgenoot van Alexander aan te duiden. En dan is er ook eene reden, waarom Hippolytus Diodorus of liever Diodotus, als den ouderen, noemt vóór Aristoxenus, den leerling van Aristoteles. In elk geval heeft Diodotus over Alexander geschreven en over Alexanders dood te Babel (zie Athenaeus). En dit *ken* hem hebben doen spreken over andere Grieken, ook over Pythagoras, te Babel. Ik erken, 't is niet dan gissing. Maar wellicht komt er, nadat zij is gepoepd, eenig licht en waarschijnlijkheid voor deze gissing, die in elk geval niet stout is. — Kort, nadat ik deze gissing openlijk had uitgesproken, berichtte mij mijn vriend Dr. U. P. Okken, dat hij in den Scholiast op Euripides *Troad.* vg. 822 (uitgave van L. Dindorf, T. I, p. 862) had gevonden, dat er een Diodorus de Erythreër heeft bestaan, een dichter, wien men o a d e *μυρὰ Μίαν* toeschreef.

Volgens ERSCH en GRUBER, *Encyclop.* op het woord *Diodotus*, bestaat er eene verhandeling van den geleerden François Sevin (naar COURTIN, *Encyclopédie moderne*, in V. Sév'n, geb. in 1682, gest. 1741), *Récherches sur la vie et les écrits de Diodote*, te vinden in de *Acad. des Inscriptions*, T. XIX; maar noch in dat, noch in eenig ander deel der *Académie* heb ik, onder de vele stukken van Sévins hand, die verhandeling van hem kunnen vinden.

¹³⁾ Bl. 173. CLEMENS ALEX. *Strom.* I, p. 357: „Alexander verhaalt in zijne schriften over de Pythagoreërs, dat Pythagoras de leerling is geweest van Zaratus den Assyriër.” Kort te voren zegt Clemens, dat Pythagoras zich heeft beijverd met Zoroaster, den Magiër, den Persiër, om te gaan.

¹⁴⁾ Bl. 173. Volgens de aanhaling van den Nieuw-Pythagoreër PORPHYRIUS, *Vita Pythag.* s. 12. Over Diogenes zie men Röth, bl. 275.

- 15) Bl. 173. PORPHYRIUS, *Vita Pythag.* s. 11.
- 16) Bl. 174. RÖTH, bl. 344, 345.
- 17) Bl. 175. STRABO, *Geogr.* XVI, 1.
- 18) Bl. 175. Zie PORPHYRIUS, *Vita Pythag.* s. 6, 12; verg. RÖTH, bl. 350, en HIPPOLYTUS, *Refut. omnium haeres.* L. I, c. 2.
- 19) Bl. 176. Natuurlijk is het mij niet onbekend, dat vele geleerden thans Zoroasters leeftijd veel ouder stellen, dan ik hier doe. De gronden voor mijne zienswijze vindt men *Waarh. in Liefde* 1869, bl. 261—275.
- 20) Bl. 176. De phitiarisis, luizeziekte.
- 21) Bl. 178. CICERO, *Tusc. Quaest.* V, 3. Ook JAMBlichus, *Vita Pyth.* s. 44, verhaalt de hoofdzaak: „Hij betitelde zich met den naam van wijsgeer, in stede van dien van wijze.”
- 22) Bl. 180. DICAERCHUS, een leerling van Aristoteles, bij PORPHYRIUS, *Vita Pythag.* s. 18.
- 23) Bl. 180. Uitvoeriger gaf ik den inhoud dezer toespraken boven op bl. 14.
- 24) Bl. 181. JAMBlichus, *Vita Pythag.* s. 53.
- 25) Bl. 184. RÖTH, bl. 810—813.
- 26) Bl. 185. RÖTH, bl. 685—687.
- 26) Bl. 190. De Grieksche Oudheid bewonderde reeds deze *Gulden Spreuken* grootelijks. Er bestaat onder anderen nog eene breedvoerige uitlegging van, door Hierocles, een leeraar te Alexandrië, die in de vijfde eeuw bloeide, nagelaten. De beste uitgave er van is die van F. G. A. MULLACHIUS, *Hieroclis in aureum Pythagoreorum carmen commentarius*, Berol. 1853. De hier gegeven vertaling is van wijlen mijnen vriend Mr. T. P. Tresling. Ik nam haar ook op in mijne *Geschiedenis der opvoeding*, D. II, bl. 138; doch heb haar nu weder nagezien en veel veranderd, ook naar een paar kritische verbeteringen van RÖTH, bl. 220—222 der Noten. Voorts merk ik op, dat niets door mij is overgeslagen. Gelijk ik de *Gulden Spreuken* geef, zijn ze van Pythagoras' hand of school afkomstig; ze zijn geen bloemruiker, door een ander uit een tuin van kruid en onkruid zamengezocht.
- 27) Bl. 191. Verg. boven bl. 180.
- 28) Bl. 194. RÖTH, bl. 970.
- 29) Bl. 195. Intusschen moet ik opmerken, dat, hoe allervoortreffelijkst door RÖTH de lotgevallen van Pythagoras zijn in het licht gesteld en de wetenschappelijke inzichten van Pythagoras ontwikkeld, RÖTH toch geen rechten zin heeft voor het

religieuze gemoedsleven van Pythagoras en voor zijne vooral van de paedagogische zijde zoo belangrijke wijsbegeerte. Niet dat hij deze niet kent en erkent; maar hij, de kamergeleerde, heeft geen en daarvoor recht ontwikkelden zin. Het gebedsleven van Pythagoras wordt bij hem opgevat als eene uitoefening van eeredienst; de wijsbegeerte als een streven naar wetenschap. Daarom ziet hij niet het profetische in Pythagoras, noch zijne verwantschap met Israëls Profeten (bl. 388—390), en legt hij het woord philosophos uit, alsof het een begeerige naar wetenschap beteekende (bl. 346). Veel beter dan Röth kenmerkt MAX DUNCKER Pythagoras (*Gesch. des Alterth.* D. IV, bl. 571, 2de uitg.): „Niet zoozeer als leeraar eener nieuwe wijsheid, maar als verkondiger eener nieuwe religie en eens nieuwen levens, als een ingewijde in de geschiedenis des hemels, trad Pythagoras in Croton op." Ook voor 't geen ik van Pythagoras' beteekenis in de wereldgeschiedenis zeg, heeft Röth den regten blik niet. Hoe zou hij dien kunnen hebben, daar hij Gods openbaring ontkent? Hoe veel ik dus aan Röth verschuldigd ben, gelijk ik altijd dankbaar heb erkend, zijn wij toch geene geestverwanten, en ik heb mijne gronddenkbeelden volstrekt niet uit hem. Plato, over wien Röth niet handelt, is het eigenlijk, door wiens menigvuldig beroep op Gods openbaring mij eindelijk de oogen zijn opengegaan, om te zien, dat de Grieksche wijsbegeerte Gods openbaring tot grondslag heeft.

³⁰⁾ Bl. 197. Er zijn ook vele berichten of geruchten bij de Kerkvaders, dat Pythagoras met een in Babels ballingschap levenden Profeet van Israël heeft verkeerd.

³¹⁾ Bl. 199. Dit erkent ook RÖTH enkele malen, b v. bl. 370, 380.

N A S C H R I F T.

Toen ik dit derde deel van mijne *Geschiedenis der Opvoeding* ter perse gaf, was het mijn voornemen veel meer te leveren, dan ik nu het licht doe zien.

Ik had geene keuze. Mijn gezicht werd te zwak, om mijne eigene aantekeningen anders dan met groote inspanning, en dan nog gebrekkig, te kunnen lezen.

Eene enkele opmerking over de hoofdzaak van dit derde deel van dit werk wil ik nog ten besluite mededeelen.

De vraag, waarover groot verschil tusschen de geleerden bestaat, is deze, of de eerste menschen autodidacten, dan wel theodidacten zijn geweest. Hoe vele groote geleerden nu in de laatste 30, 40 jaren hen tot autodidacten maken en dus elke eigenlijke openbaring van God aan het menschedom en met name ook aan Israël verwerpen, toch steunt hun betoog daarvan alleen op *vooronderstellingen*. Deze vooronderstellingen zijn volgens KUENEN, „*De Godsdienst van Israël*,” Deel I, bl. 5—15, een der uitnemendste woordvoerders van deze richting, de volgende:

„Ons standpunt is, dat tot de voornaamste godsdiensten de Israëlitische en de Christelijke behooren, niets minder, maar ook niets meer. De meening, dat zij een bovennatuurlijken oorsprong hebben, is ook die van Zoroaster, Boedha en Mohamed omtrent hunne godsdienst geweest. Het denkbeeld om onder de voornaamste godsdiensten ook den Israëlitischen en den Christelijken op te nemen, verdient dan alleen goedkeuring en toejuiching, wanneer er tusschen deze beide en al de overige godsdienstvormen geen soortelijk (specifiek) verschil bestaat.

»De nieuwere godsdienstwetenschap plaatst zich op het standpunt van onpartijdige waardeering, zoodat zij de natuurlijke vrucht is van de vorderingen in kennis en ontwikkeling, van den geheelen geestesarbeid der Europeesche menschheid gedurende de laatste eeuw. Voor haar is Israël evenmin de spil, waarom de geheele wereldontwikkeling draait, als de planeet die wij bewonen het middelpunt is van het heelal. Het geloof aan de verkiesing van het Israëlitische volk sluit in zich, dat zijn godsdienst eene geheel eenige voortreffelijkheid bezit en zoo ver boven alle andere godsdienstvormen uitsteekt, als Gods werk heerlijker is dan dat der menschen.»

De lange lijst van Kuenen's geestverwanten kan men zien bij F. E. KÖNIG, *Die Hauptprobleme der altisraëlitischen Religionsgeschichte gegenüber den Entwicklungstheoretikern beleuchtet*, Leipzig 1884, bl. 1—3.

Veel kleiner is de lijst van hen, die tegen deze vooronderstellingen zijn opgekomen, bij König bl. 108. Op deze lijst ontbreken echter niet weinigen b.v. J. J. DOEDES, *De toepassing van de ontwikkelingstheorie niet aan te bevelen voor de geschiedenis der godsdiensten*, Utrecht 1874, G. WILDEBOER, *De Profetie onder Israël in hare grondbeteekenis voor Christendom en Theologie*, Utrecht 1884. Ook vermeldt König niet mijne verhandelingen in *Waarheid in Liefde*. In een kort bestek

bewijst ook J. J. P. VALETON JR. in zijne *Bijdragen tot de kennis en waardeering van den Israëlietischen godsdienst*, geplaatst in het Theologisch Tijdschrift *Studiën*, D. 7 (1881), bl. 1 en 81, hoe onjuist de redeneeringen zijn der voorstanders der ontwikkelingsleer. Hij toont aan, hoe zeer uiteenlopend bij de Semieten en Indo-germanen de verhouding der goden tot de natuur wordt opgevat . . . »Terwijl bij de laatsten de goden geheel in de natuur opgaan en zelf mede tot deze behooren, is dit bij de Semieten niet aldus. Bij hen zijn ze transscendent, staan zij boven de natuur, zijn ze van deze onafhankelijk en werken ze door haar . . . In tegenoverstelling van het naturalisme der Indogermaansche godsdiensten, kan dus aan de Semietische een zeker supernaturalisme toegekend worden; wat bij hen alles beweegt, is niet de physische, maar is de persoonlijke kracht.» Hij gaat voort bl. 8: „Wat Israël door zijne Semietische afkomst van nature bezit, is (echter) bij dit volk komen te staan onder den invloed van een anderen, d.i. van den waarlijk leven wekkenden Geest. Wat Israël, gansch anders dan de overige Semietische volken, geworden is, is het geworden, voorzeker op grond van zijn Semietischen oorsprong, maar dit toch „in der Kraft eines neuen, ihr allein eigenen Principis (BAUDISSIN), door „eine Neuthat Gottes” (SCHRADER), door »persönliche göttliche Offenbarung” (MAX MÜLLER), „Für die grosse weltgeschichtliche Macht prophetischen Geistes” (welke Israëls godsdienst in zijne gansche geschiedenis vertoont) »gibt es keine irdische Quelle, und nur eine Anschauung der göttlicher Weltregierung, welche eine wahrhafte Offenbarung des göttlichen in die Menschheit hineinsetzt, vermag die selbe auf zu finden und zu begreifen” (DIESTEL). Bl. 18 wordt nog door Valeton opgemerkt, dat er een overblijfsel van het monotheïsme te zien is bij de Heidenen in het Noodlot, het Fatum, iets dat boven alle Goden staat, doch dat dit niet wordt gevonden bij Israël.

Nog iets eigenaardig is er daarin op te merken, namelijk, dat bij Israël *nooit* eene spitsing van Javeh in eene mannelijke en vrouwelijke godheid heeft plaats gehad, terwijl zij *altijd* bij de andere volken wordt aangetroffen.

Belangrijk is, wat König aanhaalt uit den grootsten geschiedvorschcr en geschiedschrijver van onzen tijd, LEOPOLD RANKE, *Weltgeschichte*, Deel I, bl. 30 en volg.: „Die Idee von Jehovah ist nicht etwa aus Naturdienst entsprungen, sie ist ihm entgegen gesetzt.” Bl. 38: „In dem einfachen Fortgang eines nationalen Naturdienstes hätte es keine Geschichte des Menschengeschlechtes gegeben. Diese gewinnt erst in dem Monotheismus, der sich von dem Naturdienst los reist, Grund und Boden.” König merkt bl. 108 op, dat bij deze voorstelling der Israëlietische godsdienstgeschiedenis ook de lang geoeffende en wijde blik van een man als Leopold Ranke vast is blijven staan, toen hij er over nadacht, hoe hij den draad der geschiedenis van Israël in het weefsel van de ontwikkeling der menschheid zoude invlechten

D R U K F O U T.

Bl 145 regel 15 in plaats van *trouw* te lezen *wordt*.